LEA
YPI

VOLUM CÂȘTIGĂTOR AL RSL ONDAATJE PRIZE 2022 ȘI FINALIST AL BAILLIE GIFFORD PRIZE ȘI COSTA PRIZE FOR MEMOIR AND BIOGRAPHY

„Cartea aceasta va fi citită mulți ani de acum înainte."
DAVID RUNCIMAN

Liberă

Un copil și o țară la sfârșitul istoriei

Traducere de Bertha Savu

COLECȚIE COORDONATĂ DE **BOGDAN-ALEXANDRU STĂNESCU**

Anansi
EGO

LEA
YPI

Liberă
Un copil și o țară la sfârșitul istoriei

Traducere din limba engleză și note de
Bertha Savu

editori:
Magdalena Mărculescu
Silviu Dragomir

fondator:
Ion Mărculescu, 1994

director editorial:
Bogdan-Alexandru Stănescu

redactare:
Mădălina Marinache

design:
Andrei Gamarț

director producție:
Cristian Claudiu Coban

dtp:
Gabriela Anghel

corectură:
Sabina Lungu

Titlul original: Free. Coming of Age at the End of History
Autor: Lea Ypi

O.P. 16, Ghișeul 1, C.P. 0490, București
Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20
www.pandoram.ro

ISBN (print): 978-606-978-729-8

ISBN (EPUB): 978-606-978-756-4

Pandora M face parte din Grupul Editorial TREI

În memoria bunicii mele

Leman Ypi (Nini), 1918–2006

„Oamenii nu scriu istoria după bunul loc plac.
Cu toate acestea, scriu istorie.“

Rosa Luxemburg

Partea I

Stalin

Nu m-am întrebat niciodată ce înseamnă libertatea până în ziua în care l-am îmbrățișat pe Stalin. De aproape, era mult mai înalt decât mă așteptam. Învățătoarea Nora ne spusese că imperialiștilor și revizioniștilor le place să sublinieze că Stalin era mic de statură. În realitate, nu era atât de scund precum Ludovic al XIV-lea, a cărui înălțime, lucru curios, a spus ea, nu o aduceau niciodată în discuție. În orice caz, a adăugat luându-și o mină serioasă, concentrarea pe aparențe, mai degrabă decât pe ceea ce contează cu adevărat, era o greșeală imperialistă tipică. Stalin era un gigant, iar faptele lui erau de departe mult mai relevante decât fizicul său.

Ceea ce îl făcea pe Stalin cu adevărat special, a continuat Nora să ne lămurească, era faptul că zâmbea cu ochii. Vă vine să credeți? Să zâmbești cu ochii? Asta pentru că mustața prietenoasă care îi împodobea fața îi acoperea buzele și, prin urmare, dacă te uitai doar la gura lui, nu puteai ști niciodată dacă Stalin chiar zâmbea sau făcea altceva. Dar era îndeajuns să arunci o privire la ochii lui — pătrunzători, inteligenți și căprui — și știai imediat. Stalin zâmbea. Unii oameni nu sunt în stare să te privească în ochi. Au, cu siguranță, ceva de ascuns. Stalin se uita drept la tine și, dacă așa îi venea sau dacă te purtai bine, ochii lui îți zâmbeau. Purta întotdeauna o haină modestă și pantofi cafenii simpli și îi plăcea să-și ducă mâna dreaptă la subsuoara stângă, ca și cum și-ar fi ținut inima. Mâna stângă o vâra de cele mai multe ori în buzunar.

— În buzunar? am întrebat noi. Nu e nepoliticos să mergi cu mâna în buzunar? Oamenii mari ne spun mereu să ne scoatem mâinile din buzunar.

— Păi așa și este, a zis Nora. Dar în Uniunea Sovietică e frig. Și oricum, a adăugat, și Napoleon avea mereu mâna în buzunar. Nimeni nu i-a zis vreodată că e nepoliticos.

— Nu în buzunar, am zis eu timid. În jiletcă. Pe vremea lui, ăsta era un semn de educație aleasă.

Învățătoarea Nora m-a ignorat și era pe punctul de a răspunde la o altă întrebare.

— Și era mic de statură, am întrerupt-o eu.

— De unde știi tu?

— Mi-a spus bunica.

— Ce ți-a spus?

— Mi-a spus că Napoleon era mic de statură, dar când profesorul lui Marx, Hangel sau Hegel, nu-mi mai amintesc, l-a văzut, a spus că

vezi spiritul lumii încălecat pe un cal.

— Hangel, m-a corectat ea. Hangel avea dreptate. Napoleon a schimbat Europa. A răspândit instituțiile politice ale Iluminismului. A fost unul dintre cei mari. Dar nu la fel de mare ca Stalin. Dacă profesorul lui Marx, Hangel, l-ar fi văzut pe Stalin călare, nu pe cal, firește, dar poate pe un tanc, ar fi zis, de asemenea, că a văzut spiritul lumii. Stalin a fost sursa vitală de inspirație pentru mult mai mulți oameni, pentru milioanele noastre de frați și surori din Africa și Asia, nu doar din Europa.

— Stalin iubea copiii? am întrebat noi.

— Sigur că da.

— Chiar mai mult decât Lenin?

— Cam la fel de mult, dar dușmanii săi au încercat întotdeauna să ascundă lucrul ăsta. L-au făcut pe Stalin să pară mai înspăimântător decât Lenin, pentru că Stalin era mai puternic și mult, mult mai periculos pentru ei. Lenin a schimbat Rusia, dar Stalin a schimbat lumea. De aceea, nu s-a transmis niciodată corect faptul că Stalin iubea copiii la fel de mult ca Lenin.

— Stalin iubea copiii la fel de mult ca unchiul Enver?

Învățătoarea Nora a ezitat.

— Îi iubea mai mult?

— Știți și voi răspunsul la întrebarea asta, a zis ea cu un zâmbet cald.

Se prea poate ca Stalin să fi iubit copiii. Probabil că ei îl iubeau pe Stalin. Ceea ce e sigur, sută la sută sigur, este că niciodată nu l-am iubit mai mult ca în acea după-amiază ploioasă de decembrie, când am luat-o la fugă din port până la mica grădină de lângă Palatul Culturii, transpirată, tremurând toată, cu inima bătându-mi atât de tare, încât credeam c-o să-mi sară din piept. Am alergat cât de repede am putut, mai mult de un kilometru jumate, până am zărit în sfârșit scuarul. Când Stalin a apărut la orizont, am știut că sunt în siguranță. Stătea acolo, solemn ca întotdeauna, cu haina lui modestă, cu pantofii simpli din bronz și cu mâna dreaptă la subsuoară, ca și cum și-ar fi ținut inima. M-am oprit, m-am uitat în jur ca să fiu sigură că nu mă urmărește nimeni și m-am apropiat. Nu mă vedea nimeni stând așa, cu obrazul drept lipit de coapsa lui Stalin și cu mâinile care se străduiau să-i cuprindă genunchii. Am încercat să-mi țin respirația, am închis ochii și am început să număr. Unu. Doi. Trei. Când am ajuns la treizeci și șapte, deja nu mai auzeam câinii care lătrau. Sunetul tunător al pașilor cadențați pe asfalt devenise un ecou distant. Numai sloganurile protestatarilor reverberau din când în când: „Libertate, democrație, libertate, democrație“.

Când m-am simțit în siguranță, i-am dat drumul lui Stalin. M-am așezat pe jos și m-am uitat mai cu atenție. Ultimele picături de ploaie i se uscau pe pantofi și vopseaua de pe haină începuse să se decoloreze. Stalin era exact așa cum îl descrisese învățătoarea Nora: un gigant de bronz, cu mâini și picioare mult mai mari decât mă așteptasem. Lăsându-mi capul pe spate, am ridicat privirea ca să mă asigur că mustața îi acoperea într-adevăr buza de sus și că zâmbea din ochi. Doar că nu zâmbea. Nu era niciun ochi, nicio buză, nici măcar o mustață. Huliganii furaseră capul lui Stalin.

Mi-am acoperit gura ca să-mi înăbuș un țipăt. Stalin, gigantul de bronz cu mustața prietenoasă care stătuse în grădina Palatului Culturii cu mult timp înainte ca eu să mă fi născut, decapitat? Stalin, despre care Hangel ar fi spus că e spiritul lumii călare pe un tanc? De ce? Ce voiau? De ce scandau „Libertate, democrație, libertate, democrație“? Ce însemna asta?

Nu mă gândisem prea mult la libertate. Nici nu era nevoie. Aveam libertate din plin. Eram atât de liberă, încât adesea resimțeam libertatea ca pe o povară și, uneori, cum se întâmpla în ziua aceea, ca pe o amenințare.

Nu intenționasem să ajung la protest. De-abia știam ce-i ăla un protest. Doar cu câteva ore în urmă, stăteam în ploaie lângă poarta școlii, întrebându-mă pe ce drum să o iau spre casă, dacă să cotesc la stânga, la dreapta sau să merg drept înainte. Eram liberă să decid. Fiecare cale ridica diferite probleme și trebuia să cântăresc argumentele pro și contra, să reflectez asupra consecințelor și să iau o decizie pe care știam că s-ar putea să ajung s-o regret.

Cu siguranță, în acea zi îmi regretam deciziile. Am ales liberă pe ce drum s-o iau spre casă și am făcut alegerea greșită. Tocmai îmi încheiasem tura de serviciu la școală după sfârșitul orelor. Făceam cu rândul curățenie în clasă în grupuri de câte patru, dar băieții își găseau adesea scuze și rămâneau doar fetele. Fusesem de serviciu cu prietena mea Elona. Într-o zi obișnuită, Elona și cu mine am fi plecat împreună de la școală după ce făceam curat, ne-am fi oprit în fața bătrânei care stătea pe trotuar la colțul străzii și vindea semințe de floarea-soarelui și am fi întrebat-o: „Putem să gustăm? Aveți sărate sau nesărate? Prăjite sau neprăjite?“ Femeia ar fi deschis pe rând cele trei săculețe pe care le adusese, cel cu semințe prăjite și sărate, prăjite și nesărate, neprăjite și nesărate, și am fi încercat câteva din fiecare. Când găseam ceva mărunțiș prin buzunare, aveam din plin de unde alege.

Pe urmă, am fi cotit la stânga ca să mergem acasă la Elona, spărgând semințe de floarea-soarelui și chinuindu-ne un pic să descuiem ușa cu cheile ruginite prinse de lănțișorul mamei ei, pe care îl purta sub uniforma de școală. Înăuntru, trebuia să alegem de-a ce să

ne jucăm. În decembrie, era ușor. În acea perioadă a anului, începeau pregătirile pentru concursul național de imnuri, iar noi inventam propriile noastre cântece și ne prefăceam că urma să apărem la televiziunea națională. Eu scriam versurile, în timp ce Elona le cânta, și uneori o acompaniam la tobe, bătând cu o lingură mare de lemn în fundul oalelor din bucătărie. De ceva vreme, însă, Elonei nu-i mai prea păsa de concursul de imnuri. Îi plăcea mai degrabă să ne jucăm de-a miresele și bebelușii. În loc să batem toba în oalele din bucătărie, prefera să mergem în camera părinților ei, să-și prindă în păr agrafele mamei, să probeze vechea ei rochie de mireasă sau fardurile și să ne prefacem că alăptăm păpușile până se făcea ora prânzului. În acest punct, trebuia să decid dacă continuăm să ne jucăm, așa cum vrea Elona, sau o conving să prăjim niște ouă ori, dacă nu erau ouă, să mâncăm pâine cu ulei sau doar pâine. Dar astea erau alegeri minore.

Adevărata dilemă a ieșit la iveală după cearta pe care Elona și cu mine o avuseserăm în ziua aceea, despre curățenia clasei. Ea insistase că ar trebui să măturăm și să dăm și cu mopul, altfel nu aveam să primim stegulețul pentru cele mai bune fete de serviciu ale lunii, la care mama ei ținuse întotdeauna foarte mult. Eu i-am răspuns că, de fiecare dată, măturam în zilele impare ale săptămânii și măturam și spălam pe jos în cele pare și că, întrucât era o zi impară, puteam merge acasă mai devreme și tot am fi primit stegulețul pentru curățenie. Ea a răspuns că nu asta aștepta învățătoarea de la noi și mi-a reamintit ziua când părinții mei au fost chemați la școală pentru că fușerisem curățenia. I-am zis că se înșală; adevăratul motiv fusese echipa de control de luni dimineața, care descoperise că am unghiile netăiate. Ea a zis că nu contează, că în orice caz modul corect de a curăța clasa era să mături și să speli pe jos și, chiar dacă am fi primit stegulețul la sfârșitul lunii, ar fi fost ca și cum am fi trișat. În plus, a mai adăugat, ca și cum nu ar mai fi încăput nicio discuție, ea așa făcea curat acasă, pentru că așa obișnuia să facă și mama ei. I-am spus Elonei că nu poate s-o invoce pe mama ei de fiecare dată când vrea ca totul să iasă ca ea. Am plecat furioasă și, în timp ce stăteam în ploaie lângă poarta școlii, mă întrebam dacă Elona are dreptul să se aștepte ca toată lumea să fie drăguță cu ea chiar și atunci când greșește. Mă întrebam dacă ar fi trebuit să mă prefac că mă dau în vânt după măturat și spălatul pe jos, așa cum mă prefăceam că îmi place să mă joc de-a Miresele și Bebelușii.

Nu i-am spus-o niciodată, dar uram jocul acela. Nu suportam să mergem în camera mamei ei și să probăm rochia de mireasă. Mi se părea înfiorător să porți hainele unei moarte sau să te atingi de fardurile pe care le folosise cu doar câteva luni în urmă, de parcă am fi fost ea. Dar totul se întâmplase foarte recent, iar Elona așteptase cu nerăbdare să aibă o surioară care să se joace cu frățiorul meu. În

schimb, mama ei a murit, surioara a fost trimisă la orfelinat și Elona a rămas doar cu rochia de mireasă. Nu voiam să o rănesc refuzând s-o port sau să-i spun că agrafele mi se păreau respingătoare. Desigur, eram liberă să-i spun părerea mea despre Mirese și Bebeluși, așa cum fusesem liberă să o las să spele singură pe jos în clasă; nimeni nu mă oprea. Dar am decis că e mai bine ca Elona să audă adevărul, chiar dacă putea să o rănească, decât să o mint la infinit doar ca s-o fac fericită.

Dacă nu o luam la stânga ca să merg spre casa Elonei, trebuia să fac la dreapta. Ar fi fost drumul cel mai scurt către casă, pe două alei strâmte ce dădeau în strada principală, prin fața unui laborator unde se făceau biscuiți. Aici apărea o altă problemă. Un grup destul de mare de copii se aduna acolo în fiecare zi după școală, la ora critică, atunci când era așteptat camionul de livrări. Dacă alegeam calea asta, mă vedeam nevoită să mă alătur la ceea ce noi numeam „inițiativa pentru biscuiți“. Formam o coadă împreună cu ceilalți copii, de-a lungul zidurilor laboratorului, așteptând nerăbdători venirea camionului, cu ochii pe uși și cu urechile ciulite la sunetele oricărei posibile perturbări a traficului, niște bicicliști ori, mai rar, vreo trăsură trasă de cai. La un moment dat, ușa laboratorului se deschidea și doi angajați de la distribuție apăreau cu lăzile de biscuiți, ca doi Atlași gemeni ce purtau pe umeri Pământul. Urma o mică agitație și ne năpusteam înainte scandând „Lacomule, lacomule, biscuiți, biscuiți, omule lacom!“ Coada ordonată se rupea spontan într-o avangardă de copii în uniforme negre, dând din mâini în încercarea de a se agăța de genunchii angajaților și o ariergardă ce se bulucea spre poartă ca să-i împiedice să iasă. Bărbații își răsuceau partea de jos a trupului ca să se elibereze din strânsoare, în timp ce își încordau partea superioară ca să țină mai strâns lăzile cu biscuiți. Câte un pachet aluneca, copiii se încăierau, apoi apărea o gestionară din clădire, aducând atâția biscuiți câți erau necesari ca să-i mulțumească pe toți și să spargă gașca.

Eram liberă să cotesc la dreapta sau să o iau înainte și, dacă o luam la dreapta, asta mă așteptam să se întâmple. Totul era perfect inocent și era absurd, poate chiar nedrept, să-i ceri unei copile de unsprezece ani care mergea pur și simplu spre casă, fără să-și fi propus să caute vreo pleașcă, să-și vadă de drum, ignorând mirosul apetisant al biscuiților ce venea dinspre ferestrele deschise ale laboratorului. Și era la fel de absurd să te aștepți ca ea să ignore privirile întrebătoare, incomode ale celorlalți copii și să treacă pe lângă ei, aparent indiferentă la sosirea camionului. Și, cu toate acestea, exact asta îmi ceruseră părinții mei să fac în seara dinaintea acelei zile nefaste din decembrie 1990, lucru care explică în parte de ce alegerea drumului pe care s-o iau spre casă avea legătură directă cu problema libertății.

Într-o anumită măsură, fusese vina mea. N-ar fi trebuit niciodată

să vin acasă aducând biscuiții ca pe niște trofee. Dar era, de asemenea, vina noii gestionare. De curând angajată, nu era familiarizată cu obiceiurile noului său loc de muncă și interpretase greșit apariția copiilor din ziua aceea ca fiind un eveniment singular. În loc să dea câte un biscuit fiecărui copil, ca toți ceilalți gestionari de dinaintea ei, ea a împărțit pachete întregi. Alarmați de această schimbare și de implicațiile sale asupra „inițiativei pentru biscuiți“ din zilele următoare, în loc să-i mâncăm pe loc, am îndesat cu toții pachetele în ghiozdane și am tulit-o rapid.

Mărturisesc că nu mi-am imaginat că părinții mei aveau să facă atâta caz când le-am arătat biscuiții și le-am spus cum i-am obținut. Cu siguranță, nu mă așteptam ca prima întrebare să fie: „Te-a văzut cineva?“ Desigur că mă văzuse cineva, femeia care ne împărțise pachetele în primul și-n primul rând. Nu, nu îmi aduceam aminte exact fața ei. Da, era de vârstă mijlocie. Nici înaltă, nici scundă, mai degrabă mijlocie. Păr ondulat, închis la culoare. Zâmbet larg, cald. În clipa aia, tata s-a făcut alb la față. S-a ridicat din fotoliul lui, luându-se cu mâinile de cap. Mama a părăsit sufrageria și i-a făcut semn s-o urmeze în bucătărie. Bunica a început să-mi pieptene părul în tăcere, iar frățiorul meu, căruia îi dădusem un biscuit din preaplinul meu, s-a oprit din mestecat, s-a așezat într-un colț și a început să plângă din cauza tensiunii din casă.

Am fost pusă să promit că n-o să mai zăbovesc niciodată prin curtea laboratorului de cofetărie și că nici n-o să mă alătur cozii de-a lungul zidului și a trebuit să declar că înțeleg cât de important este să-i las pe angajați să-și facă treaba și că, dacă toată lumea s-ar purta ca mine, în curând biscuiții ar dispărea cu totul din magazine. RE-CI-PRO-CI-TA-TE, a subliniat tata. Socialismul e clădit pe reciprocitate.

Am știut de când am făcut promisiunea că-mi va fi greu să mă țin de ea. Sau poate că nu — cine știe? Dar trebuia cel puțin să fac un efort din bună-credință. Nu puteam să dau vina pe nimeni că am mers înainte în loc să fac dreapta sau că nu m-am întors s-o iau pe Elona după tura de serviciu ca să ne jucăm de-a Miresele și Bebelușii sau că am ales să ignor în acea zi biscuiții. Toate fuseseră alegerile mele. M-am străduit cât am putut și tot am ajuns în locul nepotrivit la momentul nepotrivit, iar rezultatul acestei libertăți depline era groaza vădită de câinii care s-ar putea întoarce să mă devoreze sau că voi fi strivită în învălmășeală.

Nu c-aș fi putut anticipa că o să dau peste un protest sau că Stalin îmi va oferi protecție. Dacă n-aș fi văzut de curând la televizor scene cu răzmerițe din alte părți, nici nu aș fi știut că spectacolul ciudat cu oamenii care strigau sloganuri și cu poliția și câinii ei se numea „protest“. Cu câteva luni în urmă, în iulie 1990, zeci de albanezi se cățăraseră pe gardurile ambasadelor străine, croindu-și

drum înăuntru. Nu am înțeles de ce ar vrea cineva să se închidă de bunăvoie într-o ambasadă străină. Am vorbit despre asta la școală, iar Elona mi-a zis că a fost odată o familie, o întreagă familie cu șase membri, doi frați și patru surori, care s-au strecurat în ambasada italiană din Tirana deghizați ca turiști străini. Au trăit acolo timp de cinci ani — cinci ani de zile — în doar două camere. Apoi alt turist, unul adevărat de data asta, pe nume Javier Pérez de Cuéllar, ne-a vizitat țara și a discutat cu „cățărătorii“ de la ambasadă și apoi cu Partidul, transmițând autorităților dorința acestora de a locui în Italia.

M-a pus pe gânduri povestea Elonei și l-am întrebat pe tata ce înseamnă asta. „Sunt uligani“, mi-a răspuns, „așa cum au zis la televizor“. M-a lămurit că huligan e un cuvânt străin pentru care noi nu avem un corespondent în albaneză. Nu aveam nevoie de unul. Huliganii erau în general tineri furioși care mergeau la meciuri de fotbal, beau prea mult și făceau scandal, care se luau la bătaie cu suporterii echipei adverse și dădeau foc la steaguri fără niciun motiv. Trăiau în general în Vest, fiind vreo câțiva și prin Est, dar, întrucât noi nu eram nici în Est, nici în Vest, în Albania nu existaseră până de curând.

M-am gândit la huligani în timp ce încercam să-mi dau seama ce se petrece. Cu siguranță, dacă ești huligan, nu e ceva ieșit din comun să te cațări pe zidurile ambasadelor, să strigi la poliție, să deranjezi ordinea publică sau să decapitezi statui. Cu siguranță, huliganii făceau la fel și în Vest; poate s-au strecurat în țara noastră doar ca să facă scandal. Dar oamenii care săriseră peste zidurile ambasadei cu câteva luni în urmă sigur nu erau străini. Ce aveau acești huligani diferiți în comun?

Mi-am amintit vag de ceva numit protestul de la Zidul Berlinului din urmă cu un an. Am vorbit despre asta la școală și învățătoarea Nora ne-a explicat că e legat de lupta dintre imperialism și revizionism, și cum își pun unii celorlalți în față o oglindă, dar amândouă oglinzile sunt sparte. Nimic din toate astea nu ne privea pe noi. Inamicii noștri încercau frecvent să ne răstoarne regimul, dar eșuau de fiecare dată. Pe la sfârșitul anilor ’40, când Iugoslavia s-a dezis de Stalin, noi am ales să ne separăm de ea. În anii ’60, când Hrușciov a făcut de rușine moștenirea lui Stalin și ne-a acuzat de „deviaționism naționalist de stânga“, am rupt legăturile diplomatice cu Uniunea Sovietică. La sfârșitul anilor ’70, am renunțat la alianța cu China atunci când aceasta a decis să se îmbogățească și să trădeze Revoluția Culturală. Nu conta. Eram înconjurați de dușmani puternici, dar știam că noi suntem de partea bună a istoriei. De fiecare dată când dușmanii noștri ne amenințau, Partidul, sprijinit de popor, se ridica și mai puternic. De-a lungul secolelor, ne-am luptat cu marile imperii și am arătat restului lumii cum până și o națiune mică de la marginea

Balcanilor poate găsi forța să reziste. Acum eram angajați în lupta de a realiza cea mai dificilă tranziție: cea de la libertatea socialistă la cea comunistă — de la un stat revoluționar condus de legi drepte la o societate fără clase, din care statul însuși avea să dispară.

Desigur, libertatea vine cu un preț, spunea învățătoarea Nora. Întotdeauna ne-am apărat libertatea singuri. Acum ei toți plăteau prețul. Ei se aflau în degringoladă. Noi ne descurcam bine. Aveam să continuăm să fim un exemplu. Nu aveam nici bani, nici arme, dar perseveram în a nu răspunde sirenei de alarmă a Estului revizionist sau a Vestului imperialist, iar existența noastră le dădea speranțe tuturor celorlalte națiuni mici a căror demnitate era în continuare călcată în picioare. Onoarea de a face parte dintr-o societate dreaptă era egalată doar de recunoștința de a fi la adăpost de ororile ce aveau loc în alte părți din lume, locuri unde copiii mureau de foame, înghețau de frig sau erau obligați să muncească.

„Vedeți mâna asta?“, zisese învățătoarea Nora, ridicând mâna dreaptă la sfârșitul discursului, cu o privire aprigă pe față. „Mâna asta va fi mereu puternică. Mâna asta va lupta mereu. Și știți de ce? Pentru că a strâns mâna Tovarășului Enver. Nu am spălat-o multe zile după Congres. Dar, și după ce am spălat-o, puterea era încă acolo. Nu mă va părăsi niciodată, niciodată până mor.“

M-am gândit la mâna învățătoarei Nora și la cuvintele pe care ni le-a spus doar cu câteva luni în urmă. Stăteam încă pe jos în fața statuii din bronz a lui Stalin, punându-mi ordine în gânduri, încercând să-mi găsesc curajul să mă ridic și să fac cale-ntoarsă spre casă. Voiam să-mi aduc aminte fiecare dintre cuvintele ei, să invoc mândria și puterea ei când ne-a spus cum avea să apere libertatea pentru că a strâns mâna Tovarășului Enver. Voiam să fiu ca ea. Și eu trebuie să-mi apăr libertatea, m-am gândit. Puteam să-mi înfrâng teama. Nu am strâns niciodată mâna Tovarășului Enver. Nu l-am întâlnit niciodată. Dar poate că picioarele lui Stalin erau suficiente ca să-mi dea putere.

M-am ridicat în picioare. Am încercat să gândesc ca învățătoarea mea. Aveam socialismul. Socialismul ne-a dat libertatea. Protestatarii se înșelau. Nu eram în căutarea libertății. Toată lumea era deja liberă, ca și mine, folosindu-și pur și simplu libertatea sau apărând-o sau luând decizii care trebuie că le aparțineau, legate de drumul pe care să ajungă acasă, dacă să o ia la dreapta, la stânga sau înainte. Poate că și ei, la fel ca mine, s-au trezit în port din greșeală, ajungând în locul nepotrivit la momentul nepotrivit. Poate că, atunci când au văzut polițiștii și câinii, s-au speriat pur și simplu foarte tare, și același lucru ar putea fi spus și despre polițiști și câini, că și lor le-a fost frică la rândul lor, mai ales când i-au văzut pe oamenii aceia dând năvală. Poate că ambele tabere se urmăreau una pe cealaltă fără să se știe cine pe cine vânează și poate de aceea oamenii începuseră să strige

„Libertate, democrație“, din frică și nesiguranță, scandând ceea ce nu doreau să piardă, mai degrabă decât ceea ce doreau să obțină.

Și poate capul lui Stalin nu avea nicio legătură. Poate fusese vătămat în timpul nopții, de ploi și vijelii, și cineva îl luase deja de acolo ca să-l repare și o să-l aducă înapoi ca nou, să-și reia locul de drept, cu ochii ageri, zâmbitori și mustața groasă, prietenoasă ce îi acoperea buza de sus, așa cum mi s-a spus că arăta, așa cum a fost dintotdeauna.

L-am îmbrățișat pe Stalin pentru ultima oară, m-am întors, m-am uitat în zare ca să estimez distanța până acasă, am respirat adânc și am luat-o la fugă.

2

Celălalt Ypi

— Mais te voilà enfin! On t’attend depuis deux heures! Nous nous sommes inquiétés! Ta mère est déjà de retour! Papa est allé te chercher à l’école! Ton frère pleure![1] a tunat o figură înaltă și zveltă, îmbrăcată toată în negru. Nini mă aștepta în vârful dealului de mai bine de o oră, întrebându-i pe trecători dacă mă văzuseră, ștergându-și cu îngrijorare mâinile de șorț, mijindu-și tot mai mult ochii în încercarea de a-mi zări ghiozdanul din piele roșie.

Mi-am dat seama imediat că bunica era nervoasă. Avea un fel aparte de a te certa, făcându-te să te simți responsabil, amintindu-ți de consecințele pe care acțiunile tale le au asupra altora, enumerând toate felurile în care ceilalți oameni erau împiedicați să-și atingă țelul, pentru că tu-ți puneai, în mod egoist, pe primul loc propriul interes. În timp ce monologul ei în franceză continua neabătut, și-a făcut apariția și tata la baza pantei. Gâfâia urcând dealul și ținea în mână inhalatorul de astm ca și cum ar fi fost un cocktail Molotov în miniatură. Se tot uita în spate, de parcă se aștepta să-l urmărească cineva. M-am ascuns în spatele bunicii.

— A plecat de la școală după ce-a făcut curat în clasă, a zis tata, grăbindu-se să ajungă la Nini. Am încercat să merg pe traseul ei obișnuit. N-am găsit-o nicăieri.

Vizibil agitat, s-a oprit să tragă un puf din inhalator.

— Cred că a avut loc o demonstrație, a șoptit, dând de înțeles prin gesturi că vor continua discuția înăuntru.

— E aici, a răspuns bunica.

Tata a răsuflat ușurat și apoi, dând cu ochii de mine, a devenit sever.

— Treci în camera ta, mi-a ordonat.

— N-a fost o demonstrație. Erau niște uligani, am mormăit eu în timp ce traversam curtea, întrebându-mă de ce tata a folosit cuvântul acela: demonstrație.

Înăuntru, am găsit-o pe mama în mijlocul unei operațiuni de curățenie generală. Era pe punctul de a coborî din pod lucruri pe care nu le mai văzuserăm de ani de zile: un sac cu lână, o scară ruginită și cărțile vechi ale bunicului, de pe vremea când era la facultate. Îmi dădeam seama că e agitată. Avea obiceiul de a-și descărca frustrarea găsindu-și tot felul de treburi casnice de făcut: cu cât era mai frustrată, cu atât mai ambițioasă devenea scara proiectelor sale. Când se enerva pe alții, nu zicea nimic, dar zdrăngănea oalele și tigăile, blestema tacâmurile care picau pe jos, trântea tăvile în dulapurile de

bucătărie. Când se enerva pe ea însăși, rearanja mobila, târa mesele dintr-o parte în alta a camerei, stivuia scaunele și rula covorul gros din sufragerie ca să poată freca podeaua.

— I-am văzut pe uligani, i-am zis, nerăbdătoare să-i împărtășesc aventura mea.

— Podeaua e udă, mi-a răspuns cu voce amenințătoare, atingându-mi de două ori glezna cu capătul umed al mopului ca să-mi atragă atenția că ar fi trebuit să-mi las pantofii afară.

— Sau poate că nu erau huligani, am continuat, dezlegându-mi șireturile. Poate că erau demonstranți.

S-a oprit și s-a uitat fix la mine.

— Singurul huligan de-aici ești tu, a zis, ridicând mopul de pe jos și fluturându-l de două ori în direcția camerei mele. Nu avem demonstranți în țara asta.

Pe mama au lăsat-o întotdeauna rece problemele politice. Până acum, doar tata și bunica (mama lui) le urmăreau cu atenție. Vorbeau adesea despre revoluția nicaraguană și despre Războiul din Insulele Falkland; se entuziasmau de începutul negocierilor pentru a pune capăt apartheidului din Africa de Sud. Tata zicea că, dac-ar fi fost american și pus să lupte în Războiul din Vietnam, ar fi refuzat să fie înrolat. Eram norocoși că țara noastră susținea Viet Congul, sublinia el frecvent. Avea tendința de-a lua în râs cele mai tragice lucruri, iar glumele lui despre politica antiimperialistă erau legendare printre prietenii mei. Când îi invitam să doarmă la noi peste noapte și întindeam saltelele pe podeaua din dormitor, la sfârșitul serii își ițea capul pe ușă și zicea: „Somn ușor, tabără palestiniană!“

Cu ultimele evoluții din Est, sau ceea ce noi numeam „blocul revizionist“, lucrurile păreau să stea însă altfel. Nu-mi dădeam seama ce era. Îmi amintesc vag că am auzit o dată de Solidarność la televiziunea italiană. Părea să aibă de-a face cu protestele muncitorilor și, întrucât și noi trăiam într-un stat muncitoresc, m-am gândit că ar fi interesant să scriu despre asta în gazeta de „informare politică“ pe care trebuia s-o întocmim pentru școală. „Nu cred că e chiar așa de interesant“, mi-a spus tata când l-am întrebat despre asta. „Am altceva pentru gazeta ta. Cooperativa din satul unde lucrez a depășit obiectivele pentru producția de grâu stabilite în planul cincinal. Nu s-a făcut suficient porumb, dar au compensat la grâu. S-a dat și la știri aseară.“

Întotdeauna când venea vorba despre proteste, ai mei păreau reticenți să răspundă la întrebări. Deveneau brusc obosiți sau plictisiți și stingeau televizorul ori dădeau volumul atât de încet, încât nu mai auzeai știrile. Nimeni nu părea să-mi împărtășească curiozitatea. Era clar că nu mă puteam baza pe ei să-mi explice ceva. Era mai înțelept să aștept ora de educație civică de la școală și s-o întreb pe

învățătoarea Nora. Ea îmi dădea mereu răspunsuri clare, lipsite de ambiguitate. Ne explica politica cu genul de entuziasm pe care părinții mei îl afișau doar când se dădeau reclame la săpunuri și creme la televiziunea iugoslavă. De fiecare dată când tata prindea reclame la TV Skopje, mai ales dacă era o reclamă la produse de igienă personală, începea imediat să strige: „Reklama! Reklama!“ Mama și bunica lăsau baltă tot ce făceau în bucătărie și dădeau fuga în sufragerie ca să prindă imaginea fugitivă a unei femei frumoase, zâmbind fermecător, care îți arăta cum să te speli pe mâini. Dacă erau prinse cu treaba și ajungeau după terminarea calupului publicitar, tata spunea scuzându-se: „Nu e vina mea, eu v-am chemat, voi ați întârziat!“ și asta vestea de obicei începutul unei discuții despre cum ele întârziau pentru că el nu dădea niciodată o mână de ajutor la treburile casnice. Discuția ajungea în scurt timp la un schimb de insulte, iar insultele puteau degenera în ceartă, de multe ori cu jucătorii de baschet iugoslavi care continuau să înscrie puncte în fundal, până când începea următoarea pauză publicitară și se reinstaura pacea. Ai mei se certau în legătură cu orice. Cu excepția politicii.

În dormitor l-am găsit pe frățiorul meu Lani smiorcăindu-se. Când m-a văzut, și-a șters lacrimile și m-a întrebat dacă am adus biscuiți.

— Azi nu, i-am răspuns. Am luat-o pe alt drum.

Părea pe punctul de a izbucni din nou în plâns.

— Trebuie să stau un pic aici, am zis. Să reflectez. Vrei să-ți spun o poveste? E despre un om încălecat pe un cal, care părea să întruchipeze spiritul lumii, dar pe urmă a fost decapitat.

— Nu vreau s-o aud, mi-a răspuns, lacrimile curgându-i din nou pe obraji. Mi-e frică. Mi-e frică de oamenii capitați. Vreau biscuiți.

— Vrei să ne jucăm de-a profesorii? m-am oferit, simțindu-mă oarecum vinovată.

Lani a dat din cap că da. Ne plăcea amândurora la nebunie să ne jucăm de-a profesorii. El stătea la biroul meu, prefăcându-se că e profesor și mâzgălea ceva, în timp ce eu îmi făceam temele. Îi plăceau în mod special lecțiile de istorie. După ce memoram datele, repetam textul cu voce tare, dramatizând dialogurile dintre personajele istorice principale, jucate adesea de păpușile mele.

În ziua aceea, atât personajele, cât și evenimentele erau familiare. Era o lecție despre ocuparea Albaniei de către fasciștii italieni în timpul Celui de-Al Doilea Război Mondial, în care se insista pe complicitatea celui de-al zecelea prim-ministru al țării. Omul acela, un colaboraționist albanez, cum îl numea învățătoarea Nora, se făcea vinovat de pierderea suveranității în fața Italiei după fuga regelui Zog. Domnia lui Zog, și tot ce a adus ea, a marcat sfârșitul aspirațiilor

Albaniei de a deveni o societate cu adevărat liberă. După secole de subjugare otomană și decenii de luptă împotriva Marilor Puteri ce încercau să ne divizeze țara, patrioții din toate regiunile s-au unit în 1912, trecând peste orice deosebiri etnice și religioase, ca să lupte pentru independență. Atunci Zog, ne-a explicat învățătoarea Nora, și-a înlăturat adversarii, a acaparat puterea și s-a autoproclamat rege al albanezilor, până când țara a fost ocupată de fasciști, cu ajutorul colaboraționiștilor albanezi. Pe 7 aprilie 1939, data oficială a invadării Albaniei de către Italia, mulți soldați și civili au luptat cu mult curaj împotriva mașinilor de război italiene, înfruntând obuzele de artilerie cu puținele arme pe care le aveau la îndemână, dându-și ultima suflare în liniile de apărare. În schimb, alți albanezi — beii, latifundiarii și elitele negustorești, cei care mai înainte îl slujiseră pe regele exploatator și însetat de sânge — s-au grăbit atunci să întâmpine puterile ocupante cu brațele deschise, dornici să-și asigure un loc în noua administrație colonialistă. Ba chiar unii, printre care și fostul prim-ministru al țării, le-au mulțumit autorităților italiene pentru eliberarea țării de sub jugul greu al regelui Zog. Câteva luni mai târziu, acest fost prim-ministru a fost ucis într-un atac aerian. Viața lui de trădător care a colaborat cu regele și moartea ca lichea fascistă erau subiectul temei mele la istorie din ziua aceea.

Era multă surescitare când se vorbea despre fascism la școală. Se purtau discuții aprinse și copiii se lăudau care mai de care. Eram întrebați dacă putem da exemple de rude care să fi luptat în război sau să fi susținut mișcarea de rezistență. Bunicul Elonei, de pildă, s-a alăturat când avea doar cincisprezece ani partizanilor din munți care se luptau cu invadatorii italieni. După eliberarea Albaniei în 1944, s-a dus în Iugoslavia ca să ajute rezistența de acolo. Venea adesea la școală ca să ne povestească despre vremurile când era partizan și cum Albania și Iugoslavia au fost singurele țări care au câștigat războiul fără ajutorul Forțelor Aliate. Și alți copii își pomeneau bunicii sau străunchii și strămătușile care i-au sprijinit pe antifasciști cu mâncare și adăpost. Unii aduceau la școală haine sau obiecte personale care aparținuseră rudelor ce au murit la o vârstă tânără, dându-și viața pentru mișcarea de eliberare: o cămașă, o batistă brodată de mână, o scrisoare trimisă familiei doar cu câteva ore înaintea execuției.

— Noi avem rude care au luat parte la războiul antifascist? i-am întrebat pe ai mei.

S-au tot gândit, au răscolit prin pozele de familie, și-au consultat neamurile și l-au găsit pe Baba Mustafa: fratele bunicului verișoarei de-a doua a soției unchiului meu. Baba Mustafa avea cheile de la o moschee locală unde a adăpostit un grup de partizani în după-amiaza atacului pe care aceștia l-au dat asupra unei garnizoane naziste, când italienii au părăsit țara și au fost înlocuiți de nemți. Am povestit cu

entuziasm episodul la școală. „Mai spune-mi o dată, în ce fel ești tu mai exact înrudită cu el?“ m-a întrebat Elona. „Ce făcea la moschee? De ce avea cheile?“ a comentat o altă prietenă, Marsida. „Ce s-a întâmplat cu partizanii după aceea?“ a vrut să știe o a treia, Besa. Am încercat să le răspund la întrebări cât am putut de bine, dar adevărul este că nu primisem suficiente informații ca să satisfac curiozitatea prietenelor mele. Conversația a devenit mai întâi confuză, apoi jenantă. După un schimb de câteva replici, atât relația mea de rudenie cu Baba Mustafa, cât și contribuția lui la rezistența antifascistă au început să pară marginale, ba chiar exagerate. La final, mi-a fost greu să scap de bănuiala că până și Nora a crezut în sinea ei că Baba Mustafa era doar rodul imaginației mele.

În fiecare an, pe 5 mai, ziua în care îi comemoram pe eroii de război, delegații alcătuite din oficiali de partid ne vizitau cartierul, transmițând condoleanțele lor reînnoite familiilor martirilor și reamintindu-le că sângele celor iubiți nu a fost vărsat în zadar. Stăteam la geamul de la bucătărie și urmăream cu invidie amară cum prietenii mei, îmbrăcați în haine de sărbătoare, ținând în mâini buchete mari de trandafiri roșii proaspeți, fluturând steaguri și fredonând cântecele Rezistenței, îi conduceau spre casele lor. Părinții se aliniau să dea mâna cu reprezentanții Partidului, se făceau fotografii oficiale, iar albumele care ajungeau câteva zile mai târziu erau aduse la școală ca să fie expuse. Eu nu aveam nimic de oferit.

Nu era de ajuns că familia mea nu avea martiri socialiști de comemorat. Colaboraționistul albanez, cel de-al zecelea prim-ministru al țării, trădătorul național, dușmanul de clasă, subiectul îndreptățit al urii și al disprețului din discuțiile de la școală, avea întâmplător același nume de familie ca mine și același prenume ca tata: Xhaferr Ypi. În fiecare an, când dădeam peste el în manuale, trebuia să explic cu răbdare că, deși numele de familie era același, nu eram înrudiți. Trebuia să explic că tata fusese numit după bunicul său, care pur și simplu se întâmpla să poarte același nume și prenume ca fostul nostru prim-ministru. În fiecare an, uram această discuție.

Îmi țineam respirația în timp ce citeam tema la istorie, apoi m-am gândit o clipă și m-am ridicat în picioare furioasă, cu mâna încleștată pe carte.

— Vino cu mine, i-am ordonat lui Lani. Iar e vorba despre celălalt Ypi.

M-a urmat supus, încă sugând capătul pixului cu care desena. Am trântit ușa în spatele meu și am mărșăluit spre bucătărie.

— Mâine nu mă duc la școală, am anunțat.

La început, nimeni nu m-a băgat în seamă. Mama, tata și bunica stăteau aliniați pe aceeași parte a unei măsuțe de stejar, cu spatele spre ușă, stând cu greutate pe trei scaune pliante așezate foarte

aproape unul de celălalt. Își sprijineau coatele de masă, palmele le acopereau tâmplele, iar capetele erau aplecate atât de departe de centrul lor de greutate, încât păreau gata să se desprindă. Toți trei erau absorbiți într-un ritual colectiv misterios ce implica un obiect enigmatic pe care siluetele lor îl ascundeau vederii.

Am așteptat să aud reacția la verdictul meu. Tot ce a ajuns la mine a fost un „Pst!“ M-am ridicat în vârful picioarelor și mi-am aplecat capul înainte. În mijlocul mesei, am recunoscut aparatul de radio al familiei.

— Mâine nu mă duc la școală!

Am ridicat vocea, am mai înaintat câțiva pași în bucătărie, cu cartea de istorie deschisă la poza prim-ministrului. Lani a bătut din picior și s-a uitat la mine complice. Tata s-a întors brusc cu expresia vinovată a celui care este surprins făcând ceva nepermis. Mama a închis radioul. Am prins ultimele două cuvinte înainte să se stingă sunetul: „pluralism politic“.

— Cine ți-a dat voie să ieși din camera ta?

Întrebarea tatei suna ca o amenințare.

— Iar e vorba despre el, am spus, ignorându-i reproșul, cu vocea încă ridicată, dar pe punctul de a începe să tremure. Ypi, colaboraționistul. Nu mă duc mâine la școală. Nu am de gând să-mi pierd vremea explicând că nu avem nicio legătură cu omul acela. Le-am mai zis la toți până acum, am zis-o de nenumărate ori. Dar iar o să mă întrebe, o s-o facă, ca și cum nu ar fi auzit nimic, ca și cum n-ar ști. O să mă întrebe din nou, mereu o fac, și nu mai am ce explicații să le dau.

Le mai ținusem discursul ăsta înainte, de fiecare dată când venea vorba despre fascism la lecțiile de istorie sau literatură sau la orele de educație civică. Ai mei refuzaseră de fiecare dată să mă lase să lipsesc de la școală. Știam că vor spune nu și de data asta. Nu i-aș fi putut face niciodată să înțeleagă cum e să te afli sub tirul prietenilor mei. Nu i-aș fi putut face niciodată pe prietenii mei să înțeleagă cum e să trăiești într-o familie în care trecutul pare irelevant și tot ce contează sunt discuțiile despre prezent și planurile pentru viitor. Nu puteam să-mi explic nici mie senzația presantă pe care o aveam atunci, și pe care o pot articula abia acum, că viața pe care o trăiam, între pereții casei și în afara lor, era, de fapt, nu o viață, ci două, care uneori se completau și se susțineau reciproc, dar de cele mai multe ori intrau în conflict cu o realitate pe care nu puteam s-o înțeleg cu adevărat.

Părinții mei s-au uitat lung unul la celălalt. Nini s-a uitat la ei, s-a întors către mine și a spus pe un ton care se dorea a fi atât ferm, cât și liniștitor:

— Desigur că te duci. Nu ai greșit cu nimic.

— Noi nu am greșit cu nimic, a corectat-o mama.

A întins mâna către radio ca să-mi dea de înțeles că vrea să continue să asculte și că prezența mea în cameră nu mai era binevenită.

— Nu e vorba despre mine, am insistat. Nu e vorba despre noi. E vorba despre colaboraționistul ăsta. Dacă am avea pe cineva al cărui eroism să-l elogiem, l-aș putea pomeni în clasă și oamenii nu ar mai fi atât de obsedați să mă întrebe de relația mea de rudenie cu celălalt Ypi. Dar nu avem pe nimeni, pe nimeni în familia noastră, nici măcar în familia extinsă, nicio rudă care să fi încercat vreodată să ne apere libertatea. Nimănui nu i-a păsat vreodată de libertate în casa asta.

— Nu-i adevărat, a zis tata. Avem pe cineva. Te avem pe tine. Ție-ți pasă de libertate. Ești o luptătoare pentru libertate.

Dialogul se desfășura ca de multe alte ori înainte: bunica argumentând că ar fi o prostie să lipsesc de la școală doar din cauza unui nume, tata abătând atenția cu o glumă, iar mama, nerăbdătoare să se întoarcă la ceea ce eu întrerupsesem inoportun.

Dar, de data asta, ceea ce a urmat a fost neașteptat. Mama a lăsat brusc radioul, s-a ridicat în picioare și s-a întors către mine.

— Spune-le că Ypi n-a greșit cu nimic, mi-a zis.

Nini s-a încruntat și apoi s-a uitat fix la tata, consternată. Tata s-a întins după inhalatorul de astm și a încercat să-i evite privirea, întorcându-se către mama cu o expresie îngrijorată. Mama i-a susținut privirea, aprigă, cu flăcări de furie în ochi. Avea aerul cuiva care și-a calculat mișcările ca să fie explozive. Ignorând reproșul mut al tatei, a reluat firul relatării.

— N-a greșit cu nimic. A fost fascist? Nu știu. Poate. A fost un apărător al libertății? Depinde. Ca să fii liber trebuie să fii în viață. Poate că încerca să salveze vieți. Ce șanse avea Albania să facă față Italiei? Depindea de ea în toate privințele. Care era rostul unei vărsări de sânge? Fasciștii ocupaseră deja țara. Fasciștii controlau economia. Zog a fost cel care le-a dat acțiuni la toate companiile importante ale statului. Bunurile italiene ne-au invadat cu mult înaintea armelor italiene. Până și șoselele noastre au fost construite de fasciști. Arhitecții lui Mussolini ne-au proiectat clădirile guvernamentale cu mult înainte ca oficialii săi să le ocupe. Ceea ce ei numesc invazie fascistă...

S-a oprit, schimonosindu-și gura într-un zâmbet sarcastic când a pronunțat cuvântul invazie.

— Nu e momentul potrivit, a întrerupt-o Nini, care s-a întors către mine: Ceea ce contează e că tu nu ai greșit cu nimic. Tu nu ai de ce să te temi.

— Cine sunt ei? am întrebat, contrariată și stârnită de cuvintele mamei.

Nu puteam să înțeleg tot ce spusese, dar eram intrigată de

lungimea intervenției ei. Era foarte neobișnuit pentru ea să se angajeze în explicații extinse. Era prima dată când o auzeam pe mama exprimându-și opiniile despre politică și istorie. Nu știusem niciodată că are vreuna.

— Ei spun că Zog a fost un tiran și un fascist, a continuat mama, ignorând atât întrebarea mea, cât și avertizarea lui Nini. Dacă te supui unui tiran, ce rost are să te opui altuia? Ce rost are să mori ca să aperi independența unei țări care e ocupată cu totul, mai puțin cu numele? Adevărații dușmani ai poporului — nu mă mai trage de mânecă, a zis, întrerupându-se și întorcându-se agresiv către tatăl meu, care era acum foarte aproape de ea și începuse să respire greu. Ei spun că a fost un trădător, ei bine...

— Cine sunt ei? am întrebat din nou, tot mai bulversată.

— Ei... ei sunt... vrea să spună revizioniștii, s-a grăbit tata să explice în numele ei, apoi a ezitat și, neștiind cum să continue, a schimbat subiectul: Ți-am cerut să rămâi în camera ta să reflectezi. De ce ai ieșit?

— Am reflectat. Nu vreau să mă duc la școală.

Mama a pufnit zeflemitor. S-a ridicat de la masă și a început să zdrăngănească oalele și tigăile și să trântească tacâmurile în chiuvetă.

A doua zi de dimineață, Nini nu m-a trezit ca să merg la școală ca de obicei. Nu a spus de ce. Știam că e ceva diferit, că se întâmplase ceva în ziua precedentă, ceva care a schimbat felul în care îmi priveam familia și ce gândeam despre părinții mei. E greu de zis dacă ceea ce se întâmplase avea legătură cu întâlnirea mea cu Stalin, cu programul de la radio sau cu acel prim-ministru ale cărui fapte, moarte și prezență în viața mea încercam în zadar să le ignor. Mă întrebam de ce tata vorbise în șoaptă atunci când discutase despre protest cu bunica. De ce nu îi numea huligani? Mă întrebam, de asemenea, de ce mama încercase să justifice acțiunile unui politician fascist. Cum putea să dea dovadă de înțelegere pentru un asupritor al poporului?

În zilele următoare, demonstrațiile s-au înmulțit. Acum și televiziunea de stat le spunea așa. Începute de studenții din capitală, s-au răspândit în tot restul țării. Circulau zvonuri că muncitorii se pregăteau să iasă din fabrici și să se alăture tinerilor din stradă. Ceea ce începuse ca un val de neliniște legată de condițiile economice, studenții plângându-se de penuria de alimente, de căldura insuficientă din cămine și de penele frecvente de curent din amfiteatre, s-a transformat în curând în altceva, în revendicarea unei schimbări a cărei natură era neclară chiar și celor care o cereau. Profesori universitari renumiți, inclusiv foști membri de Partid, dădeau

interviuri fără precedent la postul de radio Voice of America, spunând că ar fi o greșeală ca nemulțumirile studenților să fie rezumate doar la problemele economice. Lucrul pentru care milita campania, explicau ei, era sfârșitul sistemului partidului unic și recunoașterea pluralismului politic. Voiau democrație adevărată și libertate adevărată.

Crescusem cu convingerea că familia mea îmi împărtășește entuziasmul pentru Partid, dorința de a-mi servi țara, disprețul față de dușmanii noștri și ciuda că nu avem propriii noștri eroi de război pe care să-i comemorăm. De data asta, lucrurile stăteau altfel. Întrebările mele despre politică, țară, proteste și cum se explică ce se întâmplă în jur primeau doar răspunsuri tăioase, evazive. Voiam să știu de ce toată lumea cere libertate când eram deja una dintre cele mai libere țări de pe Pământ, așa cum spunea întotdeauna învățătoarea Nora. Când pomeneam numele ei acasă, părinții mei își dădeau ochii peste cap. Am început să suspectez că nu se aflau în cea mai bună postură să-mi răspundă și că nu mai puteam avea încredere în ei. Nu doar că întrebările mele legate de țară rămâneau fără răspuns; acum ajunsesem să mă întreb și în ce fel de familie mă născusem. Mă îndoiam de ei și, îndoindu-mă, am descoperit că imaginea mea despre mine începuse să se clatine.

Îmi dau seama acum că atunci nu pricepeam limpede lucrurile; tiparele care îmi modelaseră copilăria, acele legi invizibile care dăduseră stabilitate vieții mele, percepția mea asupra oamenilor a căror judecată mă ajutase să-mi fac o idee despre lume — toate aceste lucruri s-au schimbat definitiv în decembrie 1990. Ar fi o exagerare să susțin că ziua în care l-am îmbrățișat pe Stalin a fost ziua în care am devenit adult, ziua în care mi-am dat seama că eu sunt la cârma înțelegerii sensului propriei mele vieți. Dar nu ar fi departe de adevăr să spun că a fost ziua în care mi-am pierdut inocența copilăriei. Pentru prima dată, mi-am pus problema că libertatea și democrația s-ar putea să nu fie realitatea în care trăiam, ci o condiție viitoare misterioasă despre care știam prea puțin.

Bunica zicea mereu că nu știm cum să ne gândim la viitor; trebuie să ne întoarcem către trecut. Am început să îmi pun întrebări legate de povestea vieții mele, de circumstanțele nașterii mele, de cum stăteau lucrurile înainte să apar eu. Am încercat să verific retrospectiv detalii pe care le-aș fi putut interpreta greșit, fiind prea mică pentru a mi le aminti corect. Era o poveste pe care o auzisem de nenumărate ori înainte; povestea unei realități imuabile în care îmi găsisem treptat locul, indiferent cât de complicat era el. De data asta, lucrurile stăteau altfel. De data asta, nu existau puncte fixe, totul trebuia refăcut de la zero. Povestea vieții mele nu era povestea evenimentelor care se întâmplaseră într-o anumită perioadă de timp, ci povestea căutării

întrebărilor potrivite, întrebări pe care nu mă gândisem să le pun.

471: o scurtă biografie

Mă trag dintr-o familie de ceea ce învățătoarea Nora numea „intelectuali".

— Sunt prea mulți copii de intelectuali în clasa asta, zicea la școală, cu o grimasă vag reprobatoare pe față.

„Un intelectual", m-a asigurat tata, „e doar cineva cu educație universitară. Dar nu-ți face griji. În final, cu toții suntem muncitori. Toți trăim într-un stat muncitoresc".

Chiar dacă amândoi părinții mei erau în mod oficial „intelectuali" pentru că merseseră la facultate, niciunul dintre ei nu studiase ce-și dorise. Povestea tatei era cea mai încurcată dintre cele două. Fusese talentat la științe și, pe vremea când era la liceu, câștigase olimpiade la matematică, fizică, chimie și biologie. Și-a dorit să continue să studieze matematica, dar Partidul i-a spus că trebuie să se alăture adevăratei clase muncitoare din cauza „biografiei" lui. Ai mei pomeneau adesea cuvântul acesta, dar eu nu l-am înțeles niciodată. Avea niște aplicații atât de vaste, încât nu puteai să-i discerni semnificația într-un context particular. Dacă îi întrebai pe ai mei cum s-au întâlnit și cum de s-au căsătorit, îți răspundeau: „Biografia". Când mama pregătea un dosar la serviciu, i se reamintea: „Nu uita să adaugi câteva rânduri despre biografia ta." Dacă mă împrieteneam cu cineva nou la școală, părinții mei se întrebau unul pe celălalt: „Știm ceva despre biografia lor?"

Biografiile se împărțeau cu rigurozitate în bune sau rele, mai bune sau mai rele, curate sau pătate, relevante sau irelevante, transparente sau confuze, suspecte sau de încredere, cele care trebuiau să fie reținute și cele care trebuiau să fie uitate. Biografia era răspunsul universal la tot soiul de întrebări, fundația fără de care orice cunoaștere se rezuma la opinii. Sunt unele cuvinte al căror înțeles e absurd să-l chestionezi, fie pentru că sunt atât de elementare, încât se explică singure și orice altceva legat de ele, fie pentru că ți-ar fi rușine să mărturisești că, după atâția ani de când le auzi, încă nu le înțelegi. Biografia era unul dintre ele. Odată pronunțat, cuvântul trebuia să fie luat ca atare.

Tatăl meu fusese singur la părinți. În acte îl chema Xhaferr, ca pe colaboraționistul albanez, dar toată lumea îi spunea Zafo, ceea ce îl scutea să dea explicații de fiecare dată când se prezenta. Zafo fusese crescut de mama lui. În 1946, când avea trei ani, bunicul meu Asllan, pe care nu l-am cunoscut niciodată, i-a părăsit ca să meargă undeva la facultate; asta făcea parte din biografia lui. Când Asllan s-a întors,

cincisprezece ani mai târziu, familia a dat o petrecere în cinstea lui și Nini s-a rujat. Tata nu își văzuse niciodată mama dată cu ruj și a zis tare și răspicat că nu o recunoaște, că arată ca un clovn și că nu va mai putea locui cu ei. Pe urmă a avut o ceartă aprinsă cu tatăl lui; Nini și-a șters rujul și nu s-a mai machiat niciodată. Cei doi bărbați au continuat să se certe de-a lungul anilor. Tata refuza să-i recunoască autoritatea lui Asllan, iar bunicul spunea că voința tatei era „tare ca untul" și că trăia pur și simplu ca un „porc împăcat". Lui Nini îi plăcea să-l citeze exact pe soțul ei: „Mai bine să fii un om nemulțumit decât un porc împăcat". Dar tata nu părea deloc împăcat. În realitate, suferea de atacuri frecvente de panică, ce aveau loc de obicei când i se agrava astmul și pe care încerca pe cât posibil să le ascundă.

Zafo se alesese cu astm pe vremea când era copil, în perioada în care Partidul le-a cerut, lui și lui Nini, să se mute din casa lor într-un hambar cu mucegai. Și asta făcea parte din biografia lor. Bunicul nu era prin preajmă când s-a întâmplat, dar se pare că mai târziu ar fi atras atenția că mulți oameni au astm și că tata nu ar trebui să se plângă din cauza asta. De asemenea, mai spusese că tata ar trebui să-i fie recunoscător în fiecare zi statului pentru că trăiau în socialism. Dac-am fi trăit în Vest, tata ar fi ajuns un vagabond, cântând melodii de bobdylan pe sub poduri ca să-și scoată pâinea. Și partea asta mi se părea misterioasă, nu doar pentru că nimeni nu mi-a explicat vreodată ce este bobdylan, dar și pentru că tata era total afon și nu cântase în viața lui la un instrument. Era, în schimb, obsedat de două lucruri pe care a încercat să mi le transmită și mie: cum să dansez „ca micul Ali" și ceea ce el numea „magia formulelor lui Vieta" în rezolvarea problemelor de algebră. Primul era o serie de mișcări de box, dar antrenamentul se oprea de obicei chiar când eram pe punctul de a crede că încep să le stăpânesc, pentru că tata rămânea fără suflu. Pe cel de-al doilea mi-l putea explica zile întregi, ba chiar săptămâni, iar entuziasmul lui pentru formulele lui Vieta creștea proporțional cu frustrarea mea.

Partea derutantă din biografia tatei nu e că i s-a spus că nu poate să meargă la facultate, ci că a ajuns să o facă în ciuda acestui lucru. Cu câteva zile înainte de începerea anului universitar, a apărut în fața unei comisii medicale, iar bunica le-a spus doctorilor că, dacă nu i se permite să studieze la facultate, tata se va sinucide. Apoi comisia i-a adresat tatei câteva întrebări și l-a trimis acasă cu o scrisoare de recomandare către autoritățile implicate, ca să i se dea voie să-și continue studiile superioare. Nu putea studia matematica, pentru că atunci ar fi putut ajunge profesor și nu i se permitea să devină profesor din cauza biografiei. A fost trimis la silvicultură, care

a fost în mod clar suficient de bună pentru el, din moment ce nu a încercat niciodată să se sinucidă. În schimb, a făcut naveta între Tirana și Kavajë, orășelul unde locuia familia lui, alături de multe alte familii ale căror biografii erau similare.

Dacă matematica era una dintre marile pasiuni ale tatălui meu, nu era niciun lucru pe lume pe care mama să-l fi urât mai mult. Ăsta era un ghinion nu doar pentru că a fost nevoită să o studieze la facultate, dar și pentru că trebuia să o mai și predea elevilor de liceu. Faptul că mamei i se putea încredința rolul de profesoară, iar tatălui meu nu sugera că biografia ei era mai bună decât a lui, dar nu cu mult, căci, dacă ar fi fost cu mult mai bună, nu s-a fi căsătorit unul cu celălalt. Mamei îi plăceau Schiller și Goethe, mergea la concerte unde se cânta Mozart și Beethoven și învățase să cânte la chitară de la sovieticii care vizitaseră Casa Pionierilor înainte să rupem alianța cu ei chiar după cel de-al XX-lea Congres al Partidului. A fost lăsată să studieze literatura, dar părinții au îndemnat-o să-și schimbe specializarea, pentru că aveau dificultăți financiare, iar la științe exacte putea primi bursă.

Mama a fost a treia dintre șapte frați: cinci fete și doi băieți. Mama ei, Nona Fozi, lucra într-o fabrică de chimicale, iar tatăl ei, căruia noi îi spuneam Baçi, desfunda canale. În puținele poze pe care le avem cu mama de când era mică, pare foarte slabă, fragilă și cu cearcăne întunecate în jurul ochilor, de parcă ar fi fost anemică. Nu vorbea niciodată despre copilăria ei, dar trebuie să fi fost mizeră pentru că, atunci când tata a sugerat la un moment dat să ne uităm la un documentar istoric despre Marea Foamete din Bengal, i-a răspuns: „Zafo, știu prea bine ce e foamea, nu trebuie să mă uit la televizor pentru asta“. Era în general ostilă televiziunii. Singurul program în privința căruia făcea o excepție era Dinastia, transmis de televiziunea iugoslavă, nu neapărat pentru că urmărea desfășurarea intrigii, ci pentru că îi plăcea să cerceteze decorurile interioare în detaliu. „Ce drăguț e“, spunea, lăsând impresia că erau lucruri pe care și le-ar fi dorit și ea. „Tare, tare drăguț.“

Familia mamei mele trăia și își ținea gospodăria la comun cu două bunici și un văr primar al tatălui ei, pe nume Hysen, care locuia la ei de când rămăsese orfan la vârsta de treisprezece ani. Mama era foarte atașată de Hysen. Când a fost adusă de la maternitate într-o zi din timpul războiului, Hysen a refuzat să-i spună pe nume, Vjollca, declarând că e frumoasă ca o păpușă. De aici a venit numele ei de alint, Doli, pe care îl folosea toată lumea. Hysen fusese la internat la Viena și a învățat-o să danseze vals și să recite în germană Erlkönig de Goethe. Uneori mama se învârtea prin casă, declamând: „Wer reitet so spät durch Nacht und Wind? Es ist der Vater mit seinem Kind“[2], alternând o voce puternică pentru întrebare cu un ton tăinuit pentru

răspuns. Am presupus întotdeauna că poezia spunea povestea unui copil care nu poate să adoarmă, până când mi-a recitat-o de la cap la coadă într-o noapte de iarnă, când afară era furtună și am copt castane în foc. Apoi mi-a tradus-o și încă simt fiori pe șira spinării când îmi amintesc ultimele două versuri: „Abia mai ajunge la pragul dorit; / În brațele sale copilu-a murit“[3].

Mama și Hysen mai aveau în comun și pasiunea de a face mașini, vaporașe, trenuri și avioane din resturi de hârtie; toate pentru a fi trimise în călătorii imaginare. Hysen suferea de un soi de tulburare mintală și avea adesea crize, iar după aceste crize cădea într-un somn adânc, ca un fel de comă. Când se trezea, vorbea doar germană, apoi un amestec de germană și albaneză, iar când se simțea suficient de întremat cât să se ridice din pat, el și mama desenau hărți ale orașului nostru, Durrës, încercuind anumite zone din jurul lui, marcând anumite clădiri și drumuri, din care făceau apoi bărci de hârtie despre care el pretindea că transportă aurul familiei. Bărcile erau toate numite după Teuta, regina antică iliră care i-a trimis pe pirați să se lupte cu romanii, chiar dacă erau numerotate diferit: Teuta I, Teuta II, Teuta III. Mama spunea că Hysen se pregătea pentru ceea ce el numea „vremea pacii“. În vremea pacii, a promis el, mama și frații săi aveau să se mute într-un castel, să se plimbe haihui pe terenul care le aparținea, să călărească cai de curse și să se îmbrace ca niște prinți și prințese. De fiecare dată când Hysen îi povestea la ce se puteau aștepta odată cu venirea „pacii“, mama uita că trecuse o zi întreagă fără să mănânce.

De asemenea, Hysen o învățase pe mama să joace șah, iar familia a încurajat-o să se înscrie la clubul din oraș, de unde primea treninguri gratis și cu care pleca în turnee. La douăzeci și doi de ani, a devenit campioană națională la șah și și-a apărat titlul câțiva ani la rând. Îmi amintesc sunetul ritmic al tocurilor ei în timp ce străbătea sala mare a Palatului Sporturilor, unde antrena echipe de tineret, alunecând de la un rând de mese la următorul, acompaniată doar de tic-tacul ceasurilor de șah din lemn supradimensionate așezate între jucători. Urmărea fiecare joc timp de câteva minute fără să spună niciun cuvânt și, dacă un copil era pe cale să facă o mișcare greșită, ridica degetul arătător și lovea încetișor o dată sau de două ori calul sau nebunul amenințător, apoi trecea la masa următoare. „E un sport pentru minte“, obișnuia ea să spună când mă încuraja să joc și o lua ca pe o ofensă personală când așteptam ca atenția să-i fie distrasă de alți copii și o ștergeam ca să asist la meciurile de ping-pong în altă sală. „Frumusețea șahului“, insista ea, „e că nu are nimic de-a face cu biografia. Totul depinde de tine.“

Când s-a îmbolnăvit, mama avea tendința să descrie schimbările din corpul ei cu aceeași precizie monotonă și detașată cu care explica

regulile de bază ale mutării pieselor pe tabla de șah. Întotdeauna descria doar ce s-a întâmplat, nu și ce simțea. Nu se lamenta aproape deloc; nu am văzut-o niciodată să plângă. Emana încredere supremă și autoritate absolută; genul de care se bucură cei care reușesc cumva să-i convingă pe alții că ar fi împotriva intereselor lor să-și pună la îndoială subordonarea. Deținea întotdeauna controlul. Întotdeauna, cu o singură excepție — când m-am născut eu. În dimineața zilei când era programată să se interneze la maternitate, s-a încuiat în baie, încercând să-și aranjeze părul așa cum văzuse de curând la cineva la televizor, o doamnă care devenise recent prima femeie prim-ministru din istoria Marii Britanii. Ținând cont că mama foarte rar se piaptănă, ce să mai vorbim de coafat, ăsta era un semn clar, dacă nu de panică, măcar de anxietate fără precedent.

Pe 8 septembrie 1979, Zëri i Popullit, ziarul oficial al Partidului, a relatat despre un atac îndreptat de guvernarea rhodesiană rasistă a lui Abel Muzorewa împotriva Mozambicului, a criticat explozii nucleare recente din zonele de testare ale Statelor Unite, a atras atenția asupra unui caz nou de corupție în cadrul poliției din Houston — un alt exemplu suprem de degenerare a capitalismului — și a denunțat exploatarea copiilor în fabricile de textile din Madrid. Un editorial lung condamna Voice of America și Novosti ca arme de agresiune ideologică ale celor mai mari două superputeri ale lumii. Pagina de știri din străinătate includea un mesaj de solidaritate cu grevele care continuau peste tot în lume: lucrătorii navali din portul din Rotterdam, mecanicii de la British Leyland, profesorii din Peru, Costa Rica și Columbia. Eu m-am născut la ora zece dimineața.

Părinților mei le luase câțiva ani să facă un copil; începând cu Acordurile de la Helsinki semnate în august 1975, mai mult sau mai puțin, așa cum îi plăcea tatălui meu să sublinieze. Când m-am născut, mi s-au dat treizeci la sută șanse de supraviețuire. Ai mei nu îndrăzneau să-mi dea un nume, dar venerau numărul de spital pe care îl primisem: 471. Doar copiii morți nu primeau număr și, din moment ce nu eram încă moartă, viața trebuia sărbătorită.

„Jeliserăm decenii întregi“, mi-a spus mai târziu bunica. „Când te-ai născut, a apărut speranța. Speranța e ceva pentru care trebuie să te lupți. Dar vine un moment când ea se transformă în iluzie; e foarte periculos. Totul ține de cum interpretezi faptele.“ 471 era îndeajuns să dea familiei mele speranță, dar doar atât.

Mama mea și cu mine am fost separate din minutul în care m-am născut: ea a rămas în salonul de maternitate până când s-a refăcut după operație, iar eu am fost trimisă la alt spital, unde am trăit conectată la tot felul de aparate, fără să dau vreun semn de progres, până când bunica s-a hotărât să ceară permisiunea să mă aducă acasă. Când am părăsit incubatorul, având cinci luni și sub trei kilograme,

greutatea unui nou-născut, șansele mele de supraviețuire crescuseră la cincizeci la sută. „Ca acelea ale diplomaților americani la Teheran“, avea să glumească mai târziu tata, „dar dacă Nini n-ar fi insistat, se prea poate să fi fost ținută ostatică mai mult timp“. Faptul că fusese acceptată cererea bunicii era semn bun pentru biografia noastră.

În primele mele luni de viață, garsoniera închiriată de familia mea de la un fost muncitor de cooperativă a fost transformată în unitate de terapie intensivă. Tata aducea lemne din grădină ca să țină focul permanent aprins, mama stătea până târziu cosându-mi haine, iar bunica steriliza tot ce îi cădea în mână: tacâmuri, foarfeci, oale și tigăi, dar și lucruri fără nicio legătură, precum ciocane și clești. Vizitatorii nu erau admiși decât dacă purtau mască și, pentru că măștile erau o raritate, în curând nu și-au mai făcut deloc apariția.

„În orice altă familie, nu ar fi supraviețuit“, a declarat Dr. Elvira, care venea regulat să-mi verifice starea de sănătate, la prima mea aniversare. „Felicitări! Puteți să nu-i mai spuneți 471. Uită-te la obrăjorii ăștia bucălați. Mai bine îi spuneți «ardeiaș umplut».“

Trebuie să mi se fi administrat niște doze de imunitate ieșite din comun când am fost mică pentru că, după acele prime câteva luni, aproape că nu m-am mai îmbolnăvit niciodată. Când eram copil, eram bolnavă atât de rar, încât ajunsesem să idealizez boala, să mă gândesc la convalescență ca la un fel de premiu acordat numai celor puțini aleși, întrebându-mă ce isprăvi trebuie să faci încât să meriți temperatură ridicată, tuse cu expectorare sau măcar o banală durere în gât. De fiecare dată când dădea iama prin clasă vreo infecție, îi întrebam pe copiii care lipsiseră de la școală dacă pot să-i îmbrățișez strâns, în speranța că voi lua și eu ce avuseseră ei. În rarele ocazii când reușeam să mă molipsesc, stăteam acasă sorbind ceai din frunze de dafin și o rugam pe bunica să-mi spună povestea despre cum 471 a supraviețuit până a ajuns ardeiaș umplut. „Cum sună biografia mea?“ întrebam. „Ai fost un copil născut prematur“ era întotdeauna prima ei propoziție. „Ai venit înainte ca noi să fim pregătiți. În afară de asta, biografia ta de până acum e cât se poate de bună.“

Abia când Elona și-a pierdut mama în circumstanțe foarte asemănătoare cu cele cărora mama mea și cu mine le supraviețuiserăm, am înțeles că lucrurile ar fi putut sta altfel și pentru noi. Am început să mă gândesc la viața mea ca la o poveste miraculoasă de aventuri. Dar Nini nu fost niciodată de acord că a fost vorba de un miracol; întotdeauna a respins posibilitatea că lucrurile ar fi putut să meargă altfel. Spunea povestea primelor mele luni de viață cu o atribuire atât de precisă a cauzelor și efectelor, încât suna mai degrabă ca analiza unei teorii științifice, ca o reconstrucție a legilor naturii mai degrabă decât o descriere a unor evenimente ce ar fi putut avea alt curs. Reușita se datora întotdeauna oamenilor potriviți care

făcuseră alegerile potrivite, luptându-se pentru speranță când ăsta a fost un lucru întemeiat și interpretând faptele de așa natură încât să distingă speranța de iluzie.

În fond, spunea bunica, ne aflăm mereu la cârma vieții noastre. „Biografia“ era crucială pentru cunoașterea limitelor lumii tale, dar, odată ce cunoșteai acele limite, erai liber să alegi și deveneai responsabil pentru deciziile tale. Existau pierderi și existau câștiguri. Trebuia să te ferești să fii flatat de victorii și să înveți să accepți înfrângerile. Ca și mișcările de șah pe care le descria mama mea, jocul îți stătea la dispoziție odată ce-i stăpâneai regulile.

Unchiul Enver ne-a părăsit pentru totdeauna

— S-a întâmplat ceva îngrozitor, a zis educatoarea noastră, Flora, rugându-i pe toți copiii de cinci și șase ani să se așeze pe scăunelele colorate de lemn, așezate în semicerc.

Era 11 aprilie 1985.

— Unchiul Enver a... a... ne-a părăsit pentru totdeauna.

A pronunțat cuvintele de parcă și ea și-ar fi dat ultima suflare, de parcă ar fi fost ultima propoziție pe care avea s-o rostească. După asta, s-a lăsat să cadă la rândul ei pe unul dintre scăunele, ținând mâna pe inimă ca și cum ar fi durut-o, clătinând din cap și inspirând adânc: inspiră, expiră, inspiră, expiră. A urmat o tăcere lungă.

Apoi Flora s-a ridicat în picioare cu multă hotărâre și și-a șters ochii. Pe parcursul acelor câteva minute de liniște, se metamorfozase.

— Copii, a zis solemn, ascultați cu atenție. Este foarte important să înțelegeți. Unchiul Enver a murit. Dar opera sa continuă să trăiască. Partidul continuă să trăiască. Noi toți îi vom continua opera și îi vom urma exemplul.

Am vorbit foarte mult despre moarte în ziua aceea. Prietena mea Marsida, al cărei tată era cizmar, dar al cărei bunic fusese conducătorul moscheii locale înainte ca religia să fie abolită, a spus că pe vremuri oamenii credeau că nu murim cu adevărat când murim. Desigur, am răspuns noi, desigur că nu murim. Munca noastră, ca și cea a Unchiului Enver, continuă să trăiască.

Dar Marsida ne-a contrazis, susținând că nu asta a vrut să spună. Nu se referea la faptul că munca noastră continuă și după ce murim. Voia să spună în schimb că, atunci când oamenii mor, o parte din ei continuă să trăiască și partea asta merge într-un alt loc, în funcție de cum te-ai purtat în timpul vieții. Nu-și putea aduce aminte cum se numea partea aceea. Bunicul său îi explicase.

Eram neîncrezători. Un alt loc?

— Cum poate cineva să meargă în alt loc dacă e mort? am spus. Când ești mort, nu te poți mișca. Te pun direct într-un sicriu.

— Ați văzut vreodată un mort adevărat? a întrebat Marsida.

I-am spus că nu. Dar văzusem sicrie. Și văzusem unde merg, undeva foarte adânc în pământ, cu ajutorul sforilor. Le-am văzut când vizitam duminica mormântul bunicului de la cimitir. Văzusem chiar și morminte de-ale copiilor. Odată am zgâriat marmura de pe unul cu un ciob de sticlă pe care îl găsisem pe jos și bunica m-a certat. Era o fotografie alb-negru pe piatra funerară, cu o fetiță zâmbitoare, cu bentiță lată, cam ca a mea. Murise căzând dintr-un copac. Nini mi-a

spus că de asta avem cimitire, ca să știm unde ne sunt morții și să le putem vizita mormintele și să le povestim cum le continuăm munca de-o viață.

Marsida a răspuns că și ea văzuse sicrie de multe ori. Și nu doar pe cele făcute pentru oameni mari, care erau negre; văzuse odată un sicriu mic, care era roșu și mult mai ușor decât altele, astfel că putea să-l ridice un singur om.

Apoi o altă prietenă, Besa, care era un pic mai mare, s-a alăturat discuției noastre. Ea văzuse pe bune un mort. Pe unchiul ei. Se uitase prin gaura cheii în camera în care acesta aștepta să fie spălat și îmbrăcat în hainele cele mai bune înainte de a fi pus în sicriu. Care era deja acolo, deschis, pregătit, chiar lângă el. Unchiul stătea nemișcat, întins pe canapea. Era alb ca creta și plin de sânge pe cap, pentru că avusese un accident la muncă și picase de pe un stâlp de electricitate.

— Mătușa mea s-a plâns că nimeni nu i-a închis ochii când s-a întâmplat, a zis ea. Sub nicio formă, nicio parte din el nu avea cum să meargă în altă parte.

— Așa e, am aprobat-o. Bunica mi-a spus că, atunci când oamenii mor și sunt îngropați, insectele se hrănesc cu corpurile lor și apoi se topesc în pământ și devin compost, de care e nevoie ca alte lucruri să crească, precum flori sau plante sau mai știu eu ce. Nu pot să meargă nicăieri, am insistat.

— În plus, morții miros, a adăugat Besa. Când unchiul meu a murit, am auzit-o pe mătușa mea spunând că înmormântarea trebuie făcută repede pentru că, dacă nu-l îngropăm îndată, o să înceapă să miroasă.

— Pfui, am făcut. Odată am avut un salam în frigider care a început să pută după o pană de curent. Duhnea atât de tare, încât tata alerga prin casă cu un clește de rufe prins de nas și gura larg deschisă, chinuindu-se să respire și strigând „Ajutor! Ajutor!“

Toată lumea a râs. Educatoarea Flora ne-a auzit și ne-a trimis să stăm la colț, să reflectăm, a zis, la cum e posibil să râdem într-o zi atât de tristă pentru națiunea noastră. Când m-am întors acasă și i-am spus bunicii că Unchiul Enver a murit și că am fost trimisă să stau la colț din cauza salamului stricat din frigiderul nostru, nu îmi puteam stăpâni lacrimile care îmi curgeau pe obraji. Nu știu dacă era din cauza rușinii de a fi fost certată tocmai în acea zi, a tristeții de a-l fi pierdut pe Unchiul Enver ori a unei combinații dintre cele două ori poate altceva, fără nicio legătură.

Acea primă conversație despre moarte și despre ce se întâmplă după a fost reluată la școală câțiva ani mai târziu. Învățătoarea Nora ne-a spus că pe vremuri oamenii se adunau în clădiri mari, numite biserici sau moschei, să cânte imnuri și să recite poeme închinate

cuiva sau către ceva căruia îi spuneau Dumnezeu, pe care nu trebuia să-l confundăm cu zeii din mitologia greacă, precum Zeus, Hera sau Poseidon. Nimeni nu știa cum arată acel Dumnezeu unic, dar diferiți oameni aveau păreri diferite. Unii, cum erau creștinii catolici sau ortodocși, credeau că Dumnezeu avea un copil care era pe jumătate om. Alții, precum musulmanii, credeau că Dumnezeu este peste tot, de la cele mai mici particule ale materiei până la întreg universul. Iar alții, precum evreii, credeau că Dumnezeu va da un rege care îi va salva la sfârșitul lumii. Și profeții pe care îi recunoșteau erau diferiți. În trecut, grupările religioase se luptaseră cu violență între ele, omorând și rănind mulți oameni nevinovați în disputele stârnite de profetul cui avea dreptate. Dar nu și în țara noastră. La noi în țară, catolicii, ortodocșii, musulmanii și evreii s-au respectat întotdeauna unii pe alții pentru că țineau la națiunea noastră mai mult decât la neînțelegerile legate de cum arată Dumnezeu. Când a venit Partidul la putere, tot mai mulți oameni au învățat să scrie și să citească și, cu cât aflau mai multe despre cum funcționează lumea, cu atât își dădeau seama că religia era o iluzie, ceva de care cei bogați și puternici se foloseau pentru a le da celor săraci speranțe false, promițându-le dreptate și fericire într-o altă viață.

Am întrebat dacă există o altă viață după ce murim.

— Nu există, ne-a spus învățătoarea Nora cu convingerea ei caracteristică.

Ne-a explicat că era doar un mod de a-i face pe oameni să nu se mai lupte pentru drepturile lor în singura viață pe care o au, astfel încât bogații să tragă foloase din asta.

Capitaliștii, care nu credeau nici ei neapărat în Dumnezeu, doreau să-l păstreze pentru că așa era mai ușor să-i exploateze pe muncitori și să dea vina pe o ființă imaginară decât pe ei înșiși pentru sărăcia de care se făceau vinovați. Dar odată ce oamenii învățau să scrie și să citească, iar Partidul era acolo să-i ghideze, încetau să se mai bazeze pe Dumnezeu. Și încetau și să mai creadă în tot felul de superstiții, precum deochiul sau usturoiul care te apără de ghinion, niște simple scuze pentru a pretinde că oamenii nu erau liberi să facă ceea ce trebuie, fiind sub controlul unor forțe supranaturale. Din fericire, cu ajutorul Partidului, puteam în sfârșit să vedem că Dumnezeu nu era decât o născocire menită să ne facă să ne temem și să ne supunem celor care pretindeau că au puterea să transmită cuvântul lui Dumnezeu sau să propovăduiască căile sale.

— Dar nu a fost ușor să scăpăm de Dumnezeu, a zis învățătoarea Nora. Unii oameni, unii reacționari continuau să creadă în el. Când Partidul a fost suficient de puternic să-i înfrunte, s-au luat măsuri voluntare de transformare a tuturor locurilor de rugăciune în spații pentru pregătirea și dezvoltarea tineretului. Bisericile au devenit

centre sportive; moscheile s-au transformat în săli de conferință. Astfel, ne-am eliberat nu doar de Dumnezeu, a spus învățătoarea Nora în concluzie, dar nu mai avem nici biserici sau moschei. Le-am distrus pe toate.

Și-a ridicat un pic vocea.

— Nu trebuie să ne întoarcem niciodată la acele obiceiuri înapoiate. Nu există niciun Dumnezeu nicăieri. Niciun Dumnezeu, nicio viață de apoi, nicio nemurire a sufletului. Când murim, murim. Singurul lucru care trăiește etern este opera noastră, ceea ce am făcut, idealurile pe care le transmitem celorlalți ca să le urmeze în numele nostru.

Mă gândeam la cuvintele învățătoarei Nora în drum spre casă, în timp ce treceam pe lângă clădirea ce găzduia sediul central al Partidului și priveam în sus spre ferestrele ei. M-am uitat în sus instinctiv, pentru că am văzut-o întotdeauna pe mama făcând asta, de fiecare dată când treceam pe lângă clădire. I-am imitat gestul. Cine știe din ce motiv, asociam sediul Partidului cu Dumnezeu și cu gândurile despre viața de apoi. Totul începuse când ne întorceam acasă dintr-una din ieșirile noastre duminicale obișnuite, iar eu pedalam în spatele părinților mei când am auzit-o pe mama șoptindu-i tatei:

— Nu, nu fereastra cu ghiveciul pe pervaz, cealaltă. A strigat „Allahu-Akbar!“ Allahu-Akbar, a repetat ea.

— Despre cine vorbiți? am întrebat, continuând să pedalez. Ce înseamnă „allahu-aka“?

Tata s-a întors brusc.

— Nimic, a răspuns. Nu înseamnă nimic.

— Dar tocmai ai zis „allahu-aka“, am insistat, depășindu-l și oprindu-mi bicicleta în fața lui.

— E un obicei foarte urât să tragi cu urechea la discuțiile oamenilor mari, a spus tata, vizibil iritat. „Allahu-Akbar“ este ceea ce oamenii care cred în Dumnezeu obișnuiau să spună pentru a-I mărturisi și glorifica măreția.

— Ca și cum ai spune „Trăiască Partidul“? am întrebat.

— Dumnezeu nu e același lucru cu Partidul, mi-a explicat tata. Allahu-Akbar este ceea ce ar fi rostit oamenii de credință musulmană în rugăciuni. Ai auzit despre diferitele credințe religioase pentru că învățătoarea Nora v-a vorbit despre ele la ora de educație civică, mi-a zis. „Allah“ înseamnă Dumnezeu în arabă.

— Noi știm pe cineva care era pe vremuri musulman?

— Noi suntem musulmani, a răspuns mama, scoțând din geantă o batistă ca să șteargă niște pete de noroi pe care tocmai le observase pe pantofii mei.

— Noi eram musulmani, a corectat-o tata. Cei mai mulți oamenii

din Albania erau musulmani.

Am întrebat dacă musulmanii credeau în viața de apoi. Mama a încuviințat din cap, în timp ce era încă aplecată, ștergându-mi vârfurile pantofilor.

— Atunci erau la fel de proști ca toți ceilalți oameni care credeau în orice alt Dumnezeu, am zis, eliberându-mă din mâna mamei ca să pedalez cu viteză maximă mai departe.

Ori de câte ori treceam pe lângă sediul Partidului în drum spre casă, îmi aduceam aminte de bărbatul care strigase „Allahu-Akbar!" de la fereastra de la etajul al cincilea. Ce ciudat, mă gândeam, că toți acești fanatici religioși se contraziceau între ei despre cum mai exact arată Dumnezeu și cu toate acestea toți împărtășeau credința că ceva din noi continuă să trăiască după moarte. Dacă era ceva ce ne putea convinge pe noi, copiii, de iraționalitatea religiei, de natura ridicolă a credinței în existența lui Dumnezeu, era ideea că ar putea fi viață după cea pe care o trăim. La școală, eram învățați să ne gândim la dezvoltare și descompunere în termeni evoluționiști. Studiam natura prin ochii lui Darwin și istoria prin ochii lui Marx. Făceam distincția între știință și mit, rațiune și prejudecată, îndoiala sănătoasă și superstiția dogmatică. Eram învățați să credem că ideile și aspirațiile bune supraviețuiesc ca rezultat al tuturor eforturilor noastre colective, dar că viețile individuale trebuie întotdeauna să se sfârșească, precum viețile insectelor, ale păsărilor sau ale altor animale. Să te gândești că oamenii meritau o altă soartă decât restul naturii însemna să fii sclavul miturilor și al dogmelor în defavoarea științei și a rațiunii. Știința și rațiunea erau singurele care contau. Doar cu ajutorul lor puteam descoperi natura și lumea. Și, cu cât știam mai mult, cu atât puteam explica și controla mai bine ceea ce la început păruse enigmatic.

— Îți dai seama? îmi amintesc că i-am spus lui Nini printre lacrimi, în ziua când a murit Enver Hodja. Unchiul Enver nu mai trăiește. Opera lui va continua să dăinuie pentru totdeauna. Dar dorința mea de a-l întâlni nu se va îndeplini niciodată.

Bunica m-a îndemnat să-mi mănânc prânzul. Tot lăuda plăcinta cu carne pe care o făcuse.

— Am gustat-o și eu, a zis. Te lingi pe degete, nu alta.

Mă întrebam cum putea mânca într-o asemenea zi. Cum se putea gândi măcar la mâncare? Nu-mi era foame. Eram prea tristă. Unchiul Enver plecase pentru totdeauna. Toate cărțile lui, pe care le iubeam, vor rămâne fără autograf. Nici măcar nu aveam o poză de-ale lui în sufragerie. Avea să-mi lipsească foarte tare.

— O să decupez o poză din cartea pe care a scris-o pentru prietenii lui pionieri și o s-o înrămez, am anunțat. Și o să mi-o pun la capătul patului.

Nini a încetat să mai insiste în legătură cu prânzul.

— Ai dreptate, a zis. Nici mie nu mi-e foame, am luat doar o îmbucătură.

Era totuși hotărâtă să mă împiedice să decupez poza.

— Noi nu vandalizăm cărți în casa asta.

Funeraliile au avut loc câteva zile mai târziu. Ploua mocănește, după o lungă perioadă de soare. Stăteam lipiți de ecranul televizorului unde erau arătați mii de oameni aliniați de ambele părți ale bulevardului principal din Tirana, veniți să asiste la procesiunea funerară: soldați înlăcrimați, bătrâne bocind și zgâriindu-și fața de disperare, studenți privind în gol, pierduți. Imaginile erau însoțite de un marș simfonic. Reporterul de știri vorbea rar și cu o voce stinsă, ca un Sisif nefericit, însărcinat să comenteze în timp ce își rostogolește bolovanul în vârful muntelui. „Până și natura plânge pierderea unuia dintre cei mai mari revoluționari ai timpurilor noastre“, zicea el. A urmat o pauză lungă. Se auzeau doar notele marșului funerar. „De fiecare dată când tovarășul Enver își făcea apariția de 1 mai la tribună, vremea se schimba, ieșea soarele dintre nori. Astăzi, până și cerul plânge. Ploaia se amestecă cu lacrimile oamenilor.“

Ai mei se uitau în tăcere.

„Țara plânge pierderea unuia dintre cei mai eminenți fii ai săi, tatăl fondator al națiunii albaneze moderne, strategul de geniu care a organizat rezistența împotriva fascismului italian, generalul strălucit care i-a înfrânt pe naziști, gânditorul revoluționar care a evitat atât oportunismul, cât și sectarismul, omul de stat demn, care s-a opus încercărilor iugoslave revizioniste de a anexa națiunea noastră iubită, politicianul care nu s-a lăsat niciodată păcălit de comploturile imperialiste anglo-americane și care nu a cedat niciodată în fața presiunii revizioniste sovietice și chineze.“ Camera s-a apropiat de sicriu, acoperit de un steag albanez mare, apoi de fețele îndurerate ale membrilor Biroului Politic și de cea a noului Secretar General al Partidului, care urma să țină un discurs. Muzica se auzea în continuare. După încă o pauză, comentatorul și-a recăpătat puterea de a vorbi: „Tovarășul Enver s-a pus atât în slujba națiunii, cât și a solidarității internaționale a proletariatului. A știut că singura cale spre progres este autodeterminarea națională, dublată de lupta neabătută împotriva dușmanilor interni și externi ai socialismului. Tovarășul Enver ne-a părăsit acum, lăsându-ne să continuăm lupta fără el. Vom simți lipsa călăuzirii sale mărețe, a cuvintelor sale înțelepte, a pasiunii sale revoluționare, a zâmbetului său cald. Îi vom simți lipsa. Durerea este imensă. Trebuie să învățăm să transformăm această durere în putere. Vom face acest lucru mâine. Astăzi durerea

este prea mare.“

— Gata, știu! a întrerupt mama brusc liniștea. Tot încercam să-mi dau seama. E din Simfonia a III-a de Beethoven. Marșul funebru. E Beethoven.

— Nu, nu e, a răspuns tata pe loc, ca și cum ar fi așteptat observația ei în tot acest timp. E compozitorul ăla albanez. Nu-mi amintesc numele. Dar l-am mai auzit înainte, nu e ceva nou, a adăugat, cu entuziasmul manifestat doar când se ivea ocazia de a o contrazice pe mama.

— Zafo, habar n-ai despre ce vorbești, a zis mama. Ești complet afon. Când a fost ultima dată când ai mers măcar la un concert de muzică clasică? Singura muzică pe care o asculți e cea a transmisiunilor de sport de la radio. Muzica de fond e din partea a doua a Simfoniei a III-a a lui Beethoven, Eroica. Se numește chiar „Marșul funebru“.

Tata era pe punctul de a o contrazice din nou când a intervenit Nini, dându-i dreptate mamei.

— E din simfonia pe care Beethoven a început s-o compună în cinstea lui Napoleon. O recunosc și eu, lui Asllan îi plăcea foarte mult.

Pomenirea bunicului meu punea întotdeauna punct certurilor din familie.

— Chiar mă duceți să-mi prezint omagiul la mormânt? am întrebat cu lacrimi în ochi, paralizată în fața imaginilor în mișcare de pe ecran și întrebându-mă de ce, în loc să plângă, ai mei vorbeau despre muzică.

— Duminică, mi-a răspuns bunica, cu mintea parcă în altă parte.

— Vizitatorii vor fi permiși încă de duminică?

— Aa, nu, la mormântul Unchiului Enver, nu, s-a corectat Nini. Am crezut că te referi la cel al bunicului.

— Toate colectivele muncitorești își vor aduce omagiul la mormântul tovarășului Enver în săptămânile ce vor urma, a zis tata. Când îmi vine rândul, te iau cu mine.

Timp de câteva săptămâni, am așteptat cu nerăbdare vizita. Într-o după-amiază, tata s-a întors de la muncă, anunțând că tocmai fusese la Tirana, la mormântul Unchiului Enver.

— Ai fost? am întrebat cu un amestec de furie și dezamăgire. Ai zis că mă iei cu tine. Ți-ai încălcat promisiunea.

— Am încercat, mi-a zis tata, scuzându-se. Am plecat dimineață devreme, cu primul tren și, când am venit să te trezesc, dormeai, nu m-ai auzit. Și Nini a încercat să te trezească, dar tu doar te-ai foit și te-ai întors pe partea cealaltă. Era deja târziu și trebuia să plec. Nu te supăra, ardeiaș umplut. Sunt sigur că vor mai fi ocazii.

Eram de neconsolat. Am bocit și le-am spus alor mei că e evident că nu-l iubiseră pe Unchiul Enver la fel de mult ca mine, că probabil

nu-l iubiseră deloc. Era o minciună că încercaseră să mă trezească de dimineață, am spus, pentru că, dacă mi-ar fi spus cu o seară înainte că urmează să mergem la mormânt, n-aș mai fi dormit deloc și aș fi sărit imediat din pat. Adevărul e că nu dădeau doi bani pe asta; nici să meargă la mormântul Unchiului Enver, nici să avem poza lui în sufragerie. Am cerut de mii de ori o poză înrămată a Unchiului Enver și nu am primit niciodată una. Toți prietenii mei aveau poze puse la vedere în bibliotecă; prietena mea Besa avea chiar o poză mare cu ea în poala Unchiului Enver de la ultimul Congres, când îi dusese un buchet de trandafiri roșii și recitase o poezie închinată Partidului. Eu nu fusesem la niciun Congres și nu aveam nimic.

Ai mei au încercat să mă liniștească. Iubeau Partidul și îl iubeau pe Unchiul Enver la fel de mult ca și mine, așa ziceau. Singurul motiv pentru care poza lui lipsea din sufrageria noastră era că așteptau încă să fie mărită. Mai era nevoie și de o ramă potrivită și frumoasă, a adăugat mama, una făcută pe comandă. Ramele de lemn obișnuite pe care le puteai găsi în magazinele de artă nu erau demne de Unchiul Enver.

— Ne ocupăm de asta, a subliniat și tata. Va fi o surpriză de ziua ta.

Am clătinat din cap neîncrezătoare.

— Nu o s-o faceți de ziua mea, am zis, ștergându-mi lacrimile. Știu eu. O să uitați. Voi nu-l iubiți pe Unchiul Enver. E limpede că nu vă e dor de el, altfel, dacă v-ar fi fost, ați fi avut deja măcar o poză mică și-ați fi luat între timp și una mare.

Părinții mei păreau alarmați. S-au privit unul pe celălalt.

— O să-ți spun un secret, a zis Nini. Eu l-am întâlnit personal pe Unchiul Enver. L-am întâlnit cu mulți, mulți ani în urmă când bunicul tău și cu mine eram tineri. Ei doi erau prieteni. Cum să nu-l iubesc dacă am fost prieteni?

Mi-a promis că într-o zi o să-mi arate scrisorile pe care și le trimiseseră.

— Dar trebuie să-mi promiți ceva în schimb: că nu o să mai spui niciodată, nici nouă, nici nimănui altcuiva, că nu-l iubim sau că nu ne e dor de Unchiul Enver. Tu vas me donner ta parole d’honneur, oui?[4]

Doze de Coca-Cola

Ai mei credeau că unele reguli erau mai puțin importante decât altele și că unele promisiuni puteau fi uitate în timp. În privința asta, nu se deosebeau cu nimic de ceilalți oameni, de restul societății sau chiar de stat. O parte a provocărilor pentru mine, pe măsură ce creșteam, era să descopăr care reguli deveneau mai laxe cu timpul, care erau subordonate unor obligații mai importante și care rămâneau inflexibile.

Să luăm alimentara, de exemplu. Era mereu coadă. Se forma întotdeauna înainte de sosirea mașinii de aprovizionare. Trebuia să stai la rând, dacă nu erai cumva prieten cu gestionarul magazinului. Asta era regula generală. Dar existau și unele portițe. Oricine putea părăsi coada atâta vreme cât lăsa în urmă un obiect adecvat care să îi țină locul cât lipsea. Putea fi o plasă veche de cumpărături, un recipient gol, o cărămidă sau o piatră. Apoi mai exista o altă regulă, general acceptată și aplicată fără ezitare, și anume că odată ce venea marfa, obiectul lăsat în urmă în calitate de delegat își pierdea imediat funcția reprezentativă. Nu conta dacă lăsaseși în locul tău o plasă, o doză goală, o cărămidă sau o piatră. Plasa devenea doar o plasă; nu îți mai ținea locul.

Cozile se împărțeau între cele unde nu se întâmpla nimic și cele unde se petrecea mereu câte ceva. În primul caz, păstrarea ordinii putea fi delegată obiectelor. În cel de-al doilea, cozile erau pline de viață, turbulente și nestăpânite; toată lumea trebuia să fie prezentă și oamenii dădeau din mâini și din picioare, agitându-se să vadă ce se dă, să estimeze câtă marfă a mai rămas din ce tocmai sosise, să stea cu ochii pe vânzătorul care la rândul lui se uita în jur ca să-și dibuie la coadă vreun prieten care avea nevoie să fie băgat în față.

Pe vremea când învățam cum merg lucrurile cu statul la coadă, am întrebat odată de ce trebuie să lăsăm o piatră la coada pentru brânză ca să ne punem la coada pentru gaz lampant, unde să lăsăm o doză goală, din moment ce nu se întâmpla nimic la niciuna dintre ele. Atunci am învățat că unele cozi puteau dura o zi întreagă, uneori și toată noaptea sau mai multe nopți la rând, și că era esențial să fie lăsate plase, recipiente sau pietre de mărimea cuvenită pentru a prelua unele dintre funcțiile reprezentative care altfel i-ar fi împovărat pe deținătorii lor. Obiectele de la coadă erau monitorizate periodic, iar participanții verificau cu rândul ca plasele, recipientele sau pietrele reprezentative să nu fi fost accidental îndepărtate sau înlocuite cu obiecte neautorizate. În rarele cazuri când sistemul dădea rateuri,

izbucneau bătăi, iar cozile deveneau neplăcute, sălbatice și încâlcite. Oamenii se încăierau aprig pentru pietre care arătau similar, plase împletite care fuseseră înlocuite cu neobrăzare cu săcoteie sau canistre de gaz care își dublaseră subit volumul.

Comportamentul deferent la coadă sau alierea pentru păstrarea uzanțelor cozii puteau duce la înfiriparea unor prietenii de durată. Un vecin pe care îl întâlneai la coadă sau un prieten pe care ți-l făceai, împărțind cu el sarcinile de supraveghere, putea deveni în scurtă vreme cineva la care apelai în tot felul de împrejurări grele: dacă un bătrân de la tine din casă se îmbolnăvea brusc și aveai nevoie să stea cineva cu copiii sau dacă descopereai că ai rămas fără zahăr chiar atunci când făceai un tort aniversar sau dacă aveai nevoie de cineva cu care să faci schimb de cartele pentru că adunaseși o rezervă prea mare din unele alimente și rămăseseși fără altele. Ne bazam pe prieteni și vecini pentru orice. De fiecare dată când era nevoie, băteam la ușa lor, indiferent ce oră din zi era. Dacă nu aveau ce căutam sau nu ne puteau ajuta cu ce aveam nevoie, ne ofereau un înlocuitor sau ne recomandau o altă familie care ar fi putut să ne ajute.

Acest echilibru subtil între respectarea regulilor și încălcarea lor se aplica și în alte domenii. Se aplica, de pildă, când apăreai la grădiniță sau la școală purtând o uniformă ce părea șifonată sau, mai rău, era de-a dreptul pătată sau când frizerul ori părinții te tundeau într-un fel ce putea fi interpretat ca fiind imperialist sau când aveai unghiile netăiate, dincolo de lungimea acceptată, sau le dădeai cu ojă de culoare neobișnuită, revizionistă, așa cum era, de pildă, movul închis. Același principiu, am descoperit mai târziu, se aplica și unor chestiuni mai serioase, de exemplu dacă bărbații și femeile erau efectiv egali, dacă opiniile membrilor de partid de rang inferior și rang superior aveau aceeași greutate, în ce măsură bancurile despre Partid și stat puteau avea repercusiuni serioase și, cum a fost cazul meu, cu cine era în regulă să împărtășești observații despre fotografiile din sufrageria ta.

Șiretlicul consta mereu în a ști care regulă se aplica într-o situație și, mai ales, dacă ea slăbea odată cu trecerea timpului, dacă era cu adevărat luată în serios așa cum se pretindea sau dacă era foarte strictă în anumite privințe și mai puțin în altele — și cum puteai ști diferența fără s-o afli când era prea târziu. Stăpânirea graniței subtile dintre respectarea regulilor și încălcarea lor era pentru noi, copiii, adevăratul semn al creșterii, al maturizării și integrării sociale.

Eu, una, am descoperit într-o seară târzie de august din 1985 că promisiunea pe care o făcusem părinților mei de a nu vorbi despre indiferența lor legată de păstrarea vie a amintirii conducătorului nostru sub forma unei fotografii era strict obligatorie, atât de strictă,

încât orice altă promisiune pălea în comparație cu ea. Se întâmpla la sfârșitul unei zile pe care o petrecusem în mare parte în vârful unui smochin din grădina familiei Papa.

Membrii familiei Papa erau vecinii noștri cei mai apropiați, un cuplu pe la vreo șaizeci de ani ai cărui copii părăsiseră deja casa la vremea când mă născusem eu. Mama se împrietenise cu soția, Donika, atunci când își uniseră forțele împotriva unei femei despre care credeau că se băgase în față la coada de gaz lampant. Ca și mama, Donika avea tendința să nu aibă încredere în oameni și prima impresie pe care ți-o lăsa era una de ostilitate. Era scundă, îndesată, se certa adesea cu vecinii și avea o reputație proastă printre copii, deși cu mine era neobișnuit de drăguță. Înainte să se pensioneze, Donika lucrase la poștă. Petrecuse o mare parte din viață strigând „Alo, alo!“ în telefoane care nu făceau apel și, din cauza asta, căpătase un obicei de-a transforma orice vocală într-un A și să pronunțe sfârșitul oricărui cuvânt alungindu-l, ca și cum ar fi sunat o alarmă: ALAA, ALAA, ALAA. Sau dacă o striga pe mama, Doli: DALAA, DALAA, DALAA.

Soțul Donikăi, Mihal, era un membru local respectat al Partidului, cu mustață groasă ce aducea un pic cu a lui Stalin. Mihal luptase în război, omorâse mulți dușmani și adunase o duzină de medalii cu care eu eram mult mai fericită să mă joc decât era el mândru să le dețină. Eram fascinată de povestea unui soldat nazist pe care îl ucisese, un bărbat blond pe nume Hans, căruia Mihal îi oferise apă ca să-și spele sângele de la gură în timp ce își trăgea ultima suflare. Hans refuzase, continuând în schimb să murmure „Heil Hitler“. L-am rugat pe Mihal să-mi descrie cum l-a ucis pe Hans, dar a preferat să vorbească despre ultimul lucru pe care și-l amintea în legătură cu: mustața subțire, o mustață care de-abia mijea, a zis. „Nici mustața mea nu crescuse cine știe ce“, a adăugat, și eram uimită de felul cum îl descria pe Hans, aproape cu afecțiune, ca și cum ar fi vorbit despre un prieten vechi de care îl legau amintiri dragi, mai degrabă decât despre un dușman de moarte căruia îi luase viața.

Cei doi soți Papa ne împrumutau cu regularitate bani, aveau grijă de mine când părinții mei și bunica nu erau acasă și aveau o cheie de rezervă de la casa noastră. Am petrecut multe seri lungi de vară în grădina lor, mâncând struguri din vița-de-vie înainte de cină, când Mihal îmi dădea să gust din rachiul lui și mă lăsa să dau atacuri asupra mesei purtând vechea lui beretă de partizan. Grădina lor avea o priveliște splendidă spre mare și un smochin imens cu roade gustoase. Mihal mi-a spus că din vârful smochinului poți vedea apusul și poți număra bărcile care ies și intră în port. Dar am fost întotdeauna reticentă să mă cațăr în el, pentru că mă tot gândeam la fetița care avea mormântul lângă al bunicului meu, fetița care murise căzând dintr-un copac.

Cu toate astea, în acea zi de la sfârșitul lui august 1985 îmi făcusem curaj să mă sui în copac. Dar nu m-am silit să ajung în vârf ca să privesc apusul sau să număr bărcile din port. Era o formă de protest. Toată vara acea, soții Papa și familia mea nu vorbiseră unii cu alții. Spre sfârșitul lui iunie, mama și cu Donika se răciseră, iar răceala asta escaladase într-o ceartă în care erau implicați toți ceilalți, la sfârșitul căreia eu rămăsesem singura membră a familiei cu care soții Papa încă mai vorbeau.

Mărul discordiei l-a constituit o doză de Coca-Cola. Într-o zi de la mijlocul lui iunie, mama a cumpărat o doză goală de la o altă profesoară din școală, scoțând din buzunar o sumă care ar fi fost echivalentul unui tablou de la magazinul de suveniruri cu eroul nostru național, Skanderbeg. A petrecut toată după-amiaza dezbătând cu bunica unde să o pună și, întrucât era goală, dacă s-o împodobească cu un trandafir proaspăt tăiat din grădină. Au decis că, deși trandafirul era o idee originală, ar fi distras atenția de la valoarea estetică a dozei, așa că au lăsat-o goală, așezând-o pe cel mai bun milieu al nostru.

La câteva zile după discuție, doza a dispărut. Apoi a reapărut pe televizorul familiei Papa.

Soții Papa aveau acces la casa noastră, știau de vechea haină a bunicului, în buzunarul căreia se țineau toți banii noștri, și ne ajutaseră să primim aprobare de la Partid pentru construcția particulară a casei. Aveam impresia că știau multe lucruri și despre biografia noastră, dar nu i-am întrebat niciodată, din moment ce nu înțelegeam exact ce înseamnă biografie și nu voiam să mă fac de râs. Mihal, care era încă activ în cercurile locale ale Partidului, îi ajutase întotdeauna pe ai mei să rezolve tot felul de chestiuni administrative și le luase apărarea atât la întâlnirile de Partid, cât și la cele ale consiliului local.

Participarea la consiliul local era obligatorie pentru toată lumea din cartier, dar calitatea de membru de Partid era selectivă, fiind primiți doar cei cu biografii bune. Părinții mei nu aveau voie să fie membri, dar Mihal era un veteran și părerea lui despre meritele diferiților candidați avea multă greutate. Odată s-a opus primirii în Partid a unei alte vecine, Vera, pentru că la una din întâlnirile consiliului ar fi pretins că ai mei erau reacționari care se fofilau de la curățenia de duminică. Curățenia de duminică era în teorie opțională, dar în practică era unul din acele cazuri când norma însemna tocmai opusul a ceea ce enunța. Când părinții mei se mutaseră în cartier, făcuseră eforturi să înțeleagă cum trebuie interpretată corect directiva respectivă. Au învățat repede.

Familia Papa și ai mei petreceau mult timp împreună: făceau curățenie pe stradă duminica și le dădeau o mână de ajutor celorlalți vecini când se organiza o nuntă sau o înmormântare. Nunțile se țineau

de obicei în grădinile oamenilor, cu sute de invitați. Toată lumea se mobiliza să gătească, să aducă bănci și mese de la școlile din apropiere sau să amenajeze locul unde orchestra urma să cânte până târziu în noapte. Familiile noastre cărau întotdeauna băncile împreună și stăteau unii lângă alții la masă și în timpul desfășurării datinilor de nuntă. Copiii stăteau treji până dimineața, cântând și dansând, iar când festivitățile atingeau punctul culminat, oaspeții își croiau drumul către mireasă, fluturând o bancnotă de o sută de leci, pe care o scuipau și o lipeau de fruntea acesteia, așa cum cerea obiceiul. Mihal îmi lipea mereu și mie bani pe frunte, spunând că dansez mai bine și că sunt mai deșteaptă decât mireasa.

Vara târziu, mama și Mihal își uneau adesea eforturile ca să facă rachiu împreună. Pe parcursul acelor zile lungi de distilare a strugurilor fermentați, așteptând ca alcoolul să picure din țeavă și testând cât de tare sau de slab era, vorbeau despre vremurile de odinioară. Am auzit-o odată pe mama pomenind despre cum era portul din orașul nostru în anii ‘30 și spunându-i lui Mihal că nava cea mai mare care aparținuse familiei sale încă mai era folosită pentru exporturi. Am fost nedumerită și mai târziu l-am întrebat pe Mihal ce însemna asta. Dar mi-a răspuns că vorbiseră despre arka, nu varka (ladă, nu navă), apoi m-a întrebat dacă nu vreau să dansez pe masa unde ei mâncau aperitive.

Spun toate acestea pentru a sublinia că mamei nu i-ar fi trecut niciodată prin cap să-i învinovățească pe cei doi Papa de furt, dacă la mijloc nu ar fi fost vorba de o cutie de Coca-Cola. Pe vremea aceea, erau o priveliște inedită. Ba chiar mai inedită era cunoașterea întrebuințării lor. Erau un indicator al statutului social: dacă cineva se întâmpla să aibă una, se dădea mare cu ea, expunând-o în sufragerie, de regulă pe milieul de pe televizor sau pe aparatul de radio, de multe ori chiar lângă fotografia lui Enver Hodja. Fără cutiile de Coca-Cola, casele noastre arătau la fel. Erau văruite în aceeași culoare, erau mobilate la fel. Cu o cutie de Coca-Cola, ceva se schimba, și nu doar vizual. Între noi apărea invidia. Începeau să se ivească îndoielile. Se pierdea încrederea.

— Doza mea! a exclamat mama când ne-am dus să înapoiem făcălețul pe care Donika i-l împrumutase și a văzut obiectul roșu tronând pe televizorul familiei Papa. Ce caută doza mea aici?

Donika s-a uitat chiorâș, ca și cum nu ar fi văzut arătătorul mamei îndreptat spre doză sau ca și cum nu i-ar fi venit să creadă ce vede.

— E a mea, a răspuns mândră. Am cumpărat-o de curând.

— Eu am cumpărat-o de curând, a repetat mama, și uite unde a ajuns.

— Vrei să spui că ți-am furat doza? a întrebat Donika,

înfruntând-o pe mama.

— Vreau să spun că doza ta e de fapt doza mea, a răspuns mama.

În ziua aceea, ea și Donika s-au certat ca niciodată până atunci. Au început în fața televizorului, dar au ajuns în stradă, aruncându-și insulte și fluturându-și făcălețele în aer în timp ce toată lumea se oprea în loc să le privească. Donika a strigat că mama nu e altceva decât o burgheză deghizată în straie de profesoară, iar mama i-a strigat înapoi Donikăi că nu e decât o țărancă deghizată în poștăriță. După o vreme, a fost adus un martor: o vecină care lucra la fabrica de țigări din apropiere a confirmat că i-a vândut doza goală Donikăi a doua zi după ce mama o cumpărase pe a ei.

În acel moment, mama și-a cerut scuze, cum se face. Donika și Mihal erau însă atât de ofensați, încât nu i le-au acceptat. I-au întors spatele și s-au dus înapoi spre casa lor. Și-au încetat să ne mai strige de la geam, invitându-i pe ai mei la o cafea dimineața. Când se întâlneau la cozi, se ignorau reciproc, iar odată Donika s-a prefăcut că nu recunoaște pietroiul perfect pe care mama îl folosea ca să-i țină locul când pleca de la coadă, deși provenea chiar din grădina familiei Papa. Nu am descoperit niciodată cine fusese responsabil de furtul dozei noastre de Coca-Cola, dar am ajuns la concluzia că era riscant să cumpărăm alta, oricât de mare ar fi fost îmbunătățirea pe care o aducea sufrageriei noastre. M-am folosit de ocazie ca să cer să punem pe televizor o fotografie a Unchiului Enver în locul dozei de Coca-Cola — cerere care a fost încă o dată ignorată de părinții mei.

În vara aceea, soții Papa mă lăsau în continuare să mă cațăr în copacii din grădina lor, dar nu mă mai invitau la masă. Când l-am întrebat pe Mihal dacă pot să mă joc cu medaliile și cu bereta lui de partizan, mi-a răspuns că poate altădată. „E vorba de demnitate, ne-au călcat în picioare demnitatea“, l-am auzit spunându-i într-o zi Donikăi. Am început să bănuiesc că soții Papa nu le purtau pică cu adevărat părinților mei din cauza acuzațiilor legate de cutia de Coca-Cola, ci că erau supărați din alt motiv, ceva mai important, genul de lucru pe care ai mei nu-l puteau redresa sau repara. Am fost distrusă. Uram să văd cum Donika trece pe lângă mama la coada pentru brânză fără să-i adreseze un cuvânt și îmi lipsea vocea ei subțire, modulată, chemând-o pe mama de la geam când făcea cafea: Dalaaaa, Dalaaaa, cafeauaaa, cafeauaaa. Și ai mei erau distruși, doar că nu știau în ce feluri să-și mai ceară iertare.

După câteva săptămâni în care au ținut-o tot așa, m-am gândit să iau singură taurul de coarne. M-am hotărât să mă ascund în grădina familiei Papa, să mă dau dispărută astfel încât părinții mei să pornească să mă caute. Mi-am imaginat că, văzând tot cartierul mobilizat în căutarea mea și cât de supărați vor fi ai mei că și-au

pierdut prețioasa primă odraslă, familia Papa avea poate să se alăture căutării, iar familiile noastre aveau să se apropie din nou, așa cum fuseseră când făceau curățenie împreună sau când ședeau la aceeași masă la nunți.

Strategia a funcționat. După ce m-au căutat ore întregi peste tot, mai puțin în ramurile smochinului, unde s-au gândit că nu m-aș sui niciodată, bunica era disperată. Tata bântuia pe stradă, tremurând, cu inhalatorul de astm în mână și chiar și mama, care nu plângea niciodată, acum părea pe punctul să o facă. Când soții Papa au văzut-o, au uitat cu totul de cutia de Coca-Cola. Donika a îmbrățișat-o pe mama, care nu se lăsa niciodată îmbrățișată, și i-a spus că totul va fi bine, că o să mă găsească în curând. Acesta a fost momentul când, urmărind totul din vârful copacului, am decis că familiile noastre s-au împăcat. Am coborât cu atenție din copac, dar tot m-am tăiat și zgâriat pe genunchi, iar când am apărut cu sângele picurându-mi pe picioare și lacrimi curgându-mi pe obraji pentru a le destăinui detaliile planului meu, toată lumea a fost foarte mișcată. Le-am povestit cum m-am cățărat în smochin și m-am pierdut intenționat. Nu mai puteam suporta să văd cum familia Papa și ai mei se ignorau la cozi. Am zis că voiam să-i văd din nou stând unii lângă alții la nunți și să mă joc cu bereta lui Mihal și să sar de pe masa lor pe canapea. Familia Papa a zis:

— Nu face nimic, totul a trecut și a fost uitat.

Și chiar și bunica a aprobat din cap, ea care încheia de fiecare dată disputele declarând în franceză: „Pardonner oui, oublier jamais“, să ierți, dar să nu uiți niciodată.

În seara aceea, părinții mei i-au invitat din nou pe soții Papa la niște aperitive. Au băut rachiu și au râs din inimă de cât de prostesc a fost să lase o doză de Coca-Cola să intervină între ei. Mihal a lins o bancnotă de o sută de leci și mi-a lipit-o de frunte. Fusese foarte ingenios și curajos din partea mea, a zis, să mă cațăr în vârful smochinului. A adăugat mai târziu și că dozele de Coca-Cola erau fabricate în țările imperialiste și că e posibil să fi ajuns în Albania ca instrumente de corupere, introduse clandestin de dușmanii noștri ca să ne saboteze încrederea și solidaritatea. În acel moment al serii, când a spus asta, nu mai era clar dacă vorbește serios, dar îmi amintesc că toată lumea a râs, au mai băut niște rachiu și au închinat un pahar în cinstea sfârșitului imperialismului, după care iar au râs.

Donika a fost, cu toate astea, foarte serioasă când i-a oferit mamei doza ei de Coca-Cola. A spus că ar putea să facă cu rândul și să se mândrească cu ea, ținând-o două săptămâni pe un televizor și două pe celălalt. Mama a refuzat, insistând că nu merităm atâta bunătate. Din contră, a spus mama, dacă am mai fi avut-o pe a noastră, ea i-ar fi oferit-o Donikăi, ca aceasta s-o folosească pe a ei pentru sare și pe a

mamei pentru piper, ca acele seturi care apăreau câteodată în Dinastia. Donika a răspuns că nu ar fi fost nevoie de asta, cutiile de Coca-Cola începuseră să devină oricum prea banale; acum dozele alb cu portocaliu erau la mare căutare, deși nu-și amintea cum se numeau, ceva cu „fantezie“ sau „fantastic“. Apoi a lăudat milieul pe care stătuse, spunând că arată mult mai bine fără nimic, că mama brodase laleaua atât de frumos, încât ar fi fost păcat să fie acoperită.

— Urma să punem o fotografie a Unchiului Enver pe el, am întrerupt eu veselă conversația generală. Dar ei nici nu vor să audă de ceva care are legătură cu Unchiul Enver — au tot promis că pun o poză acolo, dar nu o fac niciodată. Nu cred că le place de Unchiul Enver, am spus, jucându-mă cu bancnota de o sută de leci pe care mi-o dăduse Mihal, încurajată de remarcile sale legate de ingeniozitatea mea.

Intervenția mea a schimbat complet atmosfera din sufragerie. Toată lumea a înghețat. Mama, care până atunci râsese cu Donika, făcându-i mărturisiri îndatoritoare, de pildă că dusese dorul baclavalelor Donikăi, s-a oprit din vorbit și s-a uitat încordată la ea, ca și cum ar fi încercat să ghicească ce gândește. Nini, care se dusese la cămară ca să mai aducă ceva de mâncare, a apărut în ușă ținând în mână un castron de castraveți spălați. Mâinile îi tremurau. Tatei, care se servea cu niște măsline și brânză de pe un platou, i-a scăpat furculița din mână. Pentru o clipă, doar țânțarii care roiau în jurul lustrei din sufragerie s-au mai auzit.

Mihal s-a încruntat. Apoi s-a întors spre mine cu o privire extrem de serioasă, ba chiar severă pe față.

— Vino aici, a zis, întrerupând liniștea, invitându-mă să mă așez la el în poală. Am crezut că ești o fată deșteaptă. Tocmai te-am lăudat pentru cât de deșteaptă ai fost astăzi. Ce ai spus acum nu e ceva ce ar spune o fată deșteaptă. A fost o prostie să spui asta, cea mai mare prostie pe care am auzit-o vreodată din partea ta.

Am roșit și am simțit că îmi iau foc obrajii.

— Părinții tăi îl iubesc pe Unchiul Enver. Iubesc Partidul. Nu trebuie să mai spui prostiile astea nimănui. Altfel, nu meriți să te mai joci cu medaliile mele.

Am dat din cap că am înțeles. Am început să tremur și eram pe cale să izbucnesc în lacrimi. Mihal trebuie să fi simțit cum mă clatin pe genunchii lui, pentru că a părut să regrete tonul pe care mi-a vorbit. Și-a îndulcit vocea:

— Haide, nu începe să plângi, a zis. Nu mai ești copil. Ești o fată curajoasă. O să te lupți pentru țara ta și pentru Partid când o să te faci mare. Părinții tăi mai fac greșeli uneori, așa cum a fost cu doza de Coca-Cola, dar sunt oameni buni, muncitori și te cresc așa cum trebuie. Au crescut în socialism și iubesc Partidul și pe Unchiul Enver.

Ai înțeles? Nu trebuie să mai spui niciodată ce ai spus.

Am încuviințat din nou din cap. Ceilalți erau în continuare tăcuți.

— Hai, a zis Mihal. Să mai închinăm un pahar. Pentru viitorul tău lipsit de despărțiri Coca-Cola.

A ridicat paharul, dar înainte de a bea, s-a oprit ca și cum s-a mai gândit la ceva, ceva și mai important.

— Trebuie să îmi promiți că, dacă îți mai vin din nou idei din astea prostești despre familia ta, vii imediat și îmi spui mie. Mie, nimănui altcuiva, nici măcar mătușii Donika. Ne-am înțeles?

6

Tovarășa Mamuazel

— Tovarășă Mamuazel, oprește-te imediat, ești arestată!

Flamur stătea în fața mea, cu mâinile și picioarele îndepărtate, ținând în mâna stângă un băț de trei ori mai lung decât el, iar în dreapta strângând ceva atât de mic, că nu-l puteam desluși.

— Dă-mi guma ta Juicy Fruit, mi-a poruncit.

— Stai să verific, i-am răspuns, dându-mi jos bentița de mătase roșie ce îmi ținea părul prins și apoi întinzând mâna după ghiozdan. Stai să verific. Dar nu sunt sigură că am Juicy Fruit. S-ar putea să am Wrigley Spearmint sau Hubba Bubba.

— Ba ai, a zis. Am văzut-o pe Marsida dându-ți una ieri.

— Nu am Juicy Fruit, am insistat. Pot să-ți dau Hubba Bubba. Arată la fel.

Am cules o bucată netezită de hârtie colorată de ambalaj din buzunarul sarafanului și am mirosit-o câteva secunde ca să demonstrez cât de proaspătă era. Hârtia mirosea mai bine decât combinația obișnuită de cauciuc și transpirație; aproape că îți aducea aminte de lucrul real. Flamur a lăsat bățul din mână și și-a deschis pumnul drept, scoțând la iveală propria lui colecție de ambalaje și inventariindu-le.

— E chiar proaspătă, am insistat.

A pus mâna pe hârtie și a mirosit-o.

— E buuuună, a zis. Cât de veche crezi că e?

— Nu sunt sigură, am răspuns. Dar nu-i mai veche de trei luni. Poate patru. Depinde pe la câți a trecut între timp și...

— Bine, bine, asta-i clar, m-a întrerupt agresiv. Crezi că dacă vorbești franceza, le știi pe toate?

Învățasem să nu răspund la astfel de provocări. Am continuat să mă uit la el, cu o privire rugătoare. Eram pe punctul de a izbucni în lacrimi, dar, dacă era ceva ce Flamur ura mai mult decât pe fetele cu bentiță, acelea erau „plângăcioasele“. Știam că, dacă plâng, îmi pierd toată colecția de ambalaje.

— Vei fi eliberată din arest după ce spui parola, a zis Flamur, înșfăcând hârtia de Hubba Bubba. Să nu crezi, Mamuazel, că nu te-am văzut dându-ți jos bentița.

— Parola, am murmurat. Parola e „Moarte fascismului, libertate oamenilor“.

Asta este una dintre primele mele amintiri. Probabil că îmi amintesc scena cu atâta precizie pentru că se desfășura mai mult sau mai puțin la fel aproape în fiecare zi. Flamur era al doilea cel mai

înspăimântător copil care ne teroriza din cartier. Cel mai rău, Arian, era cu câțiva ani mai mare decât noi și rar își făcea apariția pe stradă când ne jucam. Când o făcea, era ca să confiște coarda de sărit a cuiva, să întrerupă un joc de șotron punându-i pe copii să meargă acasă pe motiv că s-a întunecat sau să ne oblige să ne jucăm de-a Fasciștii și Partizanii în loc să batem mingea. După ce toată lumea se conforma, intra înapoi în casă. Noi, pe de altă parte, continuam să facem ce ni se spusese. Nimeni nu știa ce s-ar întâmpla dacă nu i-am asculta ordinele. Nimeni nu a încercat vreodată să afle.

Flamur ne intimida în alt fel. Era mereu pe stradă, patrulând în sus și în jos de când se terminau orele până târziu după ce se întuneca. Era cel mai mic dintr-o familie de cinci copii și era singurul băiat. Cele trei surori mai mari ale lui locuiau acasă și lucrau la fabrica de țigări din apropiere. Toate aveau nume de familie diferite care începeau cu B: Bariu, Bilbili, Balli. Flamur era singurul al cărui nume de familie nu începea cu B și era același ca al mamei lui: Meku. Flamur susținea că tatăl lui e plecat undeva departe, să se lupte cu romanii sau cu otomanii. Când Marsida a îndrăznit odată să sugereze că nu ne mai luptăm cu imperiile astea de multă vreme, i-a tăiat cu foarfeca părul prins în coadă.

Când era singur, Flamur stătea pe treptele din fața ușii cuiva, bătea toba într-o tingire și îngâna cântece țigănești de dragoste, melancolice, până când ceilalți copii ieșeau din casă și se adunau la locul de joacă. El decidea cu ce jocuri să începem, cine avea voie să fie primul, cine trebuia să stea deoparte o tură pentru că fusese prins trișând și ce excepții se puteau face pentru a-i include pe frații mai mici în joc — pe care îi teroriza de asemenea, punându-și pe față un sac vechi de iută găurit în dreptul ochilor ce îl făcea să arate ca o fantomă și înhățându-i pe la spate. Purta de obicei un tricou larg, în galben și verde, cu steagul Braziliei pe el și bătea străzile însoțit de o haită de maidanezi pe care îi botezase după jucători faimoși din echipa națională de fotbal a Braziliei: Sócrates, Zico, Rivellino și favoritul său, Pelé, care era pe jumătate orb și avea un soi de boală de piele. Ura pisicile și dacă găsea vreun pisoi al străzii, era foarte probabil că avea să-l arunce în grămada de gunoi de la capătul străzii și să-i dea foc. Le mai ura și pe fetele cu bentiță. El a fost cel care i-a învățat pe toți să-mi zică tovarășa Mamuazel și să ceară parola.

Una dintre surorile mai mari ale lui Flamur a fost la un moment dat convocată de Partid să se prezinte la biroul consiliului local pentru că a rupt un scaun pe spinarea lui Flamur. Când a auzit bunica vestea, a început să țipe, aproape ieșită din minți de furie, că violența împotriva copiilor nu era cu nimic diferită de violența statului.

Pe vremea copilăriei mele, știam că e ceva diferit la mine, dar nu puteam spune ce. Ai mei, spre deosebire de familia lui Flamur, nu

mă băteau niciodată. Mama de obicei se ținea deoparte de orice: făcea disciplină cu o autoritate invizibilă. Pentru tata, disciplinarea însemna să mă trimită câteva ore să „reflectez“ în camera lor — sau, așa cum o numeam eu, exagerând copilărește, „închisoarea“, pentru că acolo nu erau jucării. Uneori mi se permitea să iau cu mine o carte și, în acele răstimpuri de orgoliu rănit, alegeam ceva despre orfani, de genul Mizerabilii, Singur pe lume sau David Copperfield. Dar nu lăsam niciodată suferința personajelor principale să-mi abată atenția de la propriul chin sau să eclipseze nedreptatea căreia credeam că îi sunt victimă. Aceste povești îmi alimentau fantezii nebunești despre familia mea și, după câteva ore în care mă pierdeam în viețile celorlalți copii, eram și mai nedumerită de cine eram cu adevărat. Ca și personajele despre care citeam, visam la o răsturnare a sorții, la intervenția neașteptată a unui străin binefăcător sau la găsirea consolării prin descoperirea unei rude îndepărtate.

Din dormitorul părinților mei, îi scriam scrisori lungi lui Cocotte, una dintre verișoarele primare ale bunicii care locuia singură în capitală, la Tirana, și petrecea adesea iarna la noi. Le numeam „scrisori din închisoare“: le numerotasem și adesea le clasificam tematic. În ele, mă plângeam de asprimea părinților mei, despre cum îmi vorbeau în franceză pe stradă, fără să se gândească la faptul că prietenii mei ne puteau auzi, și despre cum se așteptau întotdeauna de la mine să fiu mai bună decât oricine altcineva la școală, chiar și la materii precum educația fizică, la care nu eram deloc talentată.

Numele adevărat al lui Cocotte era Shyqyri, dar nu îi plăcea defel. Zicea să sună prea banal. Toată lumea din familia bunicii avea un nume adevărat și un nume de alint francez. Ea și bunica crescuseră împreună în Salonic. Veneau dintr-o familie de arnăuți, așa cum turcii otomani le spuneau minorităților albaneze din imperiu, dar vorbeau franceză între ele, după cum avea obiceiul s-o facă și Nini cu mine. Când venea în vizită, Cocotte stătea cu noi în cameră. Ea și bunica stăteau de vorbă până târziu în noapte, depănând amintiri despre oameni și meleaguri îndepărtate: un pașă din Istanbul, băjenari din Sankt-Petersburg, pașapoarte din Zagreb, piețe alimentare din Skopje, luptători din Madrid, bărci din Trieste, conturi bancare la Atena, stațiuni de schi din Alpi, câini din Belgrad, raliuri la Paris și loje la opera din Milano.

În timpul acelor seri înghețate de iarnă, micul nostru dormitor devenea un continent, un continent cu granițe schimbătoare, eroi uitați ai unor armate care nu mai existau, incendii mortale, baluri exuberante, dispute legate de proprietate, nunți, morți și nașteri. Simțeam nevoia acută să înțeleg, să fac legătura dintre copilăria mea și cea a lui Cocotte și Nini, să-mi imaginez lumea lor, să reorganizez anii care păreau atemporali, să evoc personaje pe care nu le

cunoscusem niciodată sau să atribui semnificații unor evenimente la care nu fusesem martoră. Mă simțeam derutată și uneori înspăimântată de haosul total al lucrurilor despre care auzeam, oameni mari care și-au pierdut unii altora urma, vase care nu au navigat niciodată, copii care nu au apucat niciodată să trăiască. Dar tocmai când credeam că eforturile mele să înțeleg începeau să dea roade, Nini și Cocotte nu mai vorbeau franceză și o dădeau brusc pe grecește.

Țineau enorm de mult una la cealaltă, dar nici că ar fi putut fi mai diferite. Veniseră prima dată în Albania când erau deja mari, Nini să lucreze pentru guvern și Cocotte să-și găsească soț. Lui Cocotte nu îi plăceau grecii și turcii și nici bărbații evrei — deși recunoștea fără tragere de inimă că aceștia din urmă erau „cei mai inteligenți oameni care mai rămăseseră în Salonic". S-a dovedit că nu îi plăceau nici albanezii sau, cel puțin, părinții ei au continuat să obiecteze despre cutare că e needucat sau insuficient de bogat sau nedemn de încredere din punct de vedere politic și, ca urmare, nu s-a măritat niciodată. Avea un soț imaginar pe care îl chema Rexhep sau, în franceză, Rémy. „Spre deosebire de bunicul tău", spunea în prezența bunicii, „Rémy nu mi-a dat niciodată bătăi de cap".

Săptămânile când venea Cocotte în vizită erau singura ocazie când vorbeam franceza de bunăvoie. Altfel, o uram. Nu era limba mea. Bunica mea nu era franțuzoaică. Nu înțelegeam de ce mi se băga pe gât, de ce mă învățaseră să vorbesc întâi franceză și apoi albaneză. Nu suportam când pe stradă copiii întărâtați de Flamur se luau de albaneza mea poticnită, ca atunci când le-am zis feliilor de măr pe care le mâncam ca gustare des morceaux de pommes. Părinții lor erau de obicei mai înțelegători, dar până și ei păreau derutați când bunica mă chema acasă la sfârșitul zilei și mă auzeau povestindu-i cum îmi petrecusem ziua într-o limbă pe care nu o înțelegeau.

— De ce franceză? am auzit pe cineva întrebând-o într-o zi pe bunica. De ce nu rusă, engleză sau greacă? Sunt atât de multe posibilități.

— Nu-mi plac grecii, a zis bunica. Și nu vorbesc rusă sau engleză, a adăugat, poate pentru a-și arăta ostilitatea față de imperialism.

Cel mai mult am urât franceza când a trebuit să mă prezint în fața unei comisii speciale de învățământ ca să demonstrez că sunt aptă să încep școala. De obicei nu se dădea un test ca să mergi la școală — educația era obligatorie și începea la vârsta de șase sau șapte ani. Cu câteva săptămâni înainte de începerea anului școlar, învățătoarele se împărțeau în grupuri de câte trei sau patru și băteau orașul, luând fiecare ușă la rând ca să se asigure că toți copiii fuseseră înscriși. Partidul se mândrea că eradicase analfabetismul într-un timp record și

la televizor se dădeau adesea reportaje cu bătrâne din sate îndepărtate din nord care știau acum să citească și să se iscălească cu numele în loc să facă un simplu X. Era multă nerăbdare în săptămânile de dinaintea începutului de an școlar; copii fericiți stăteau la cozi în papetăriile destinate pionierilor și părinții bârfeau între ei în sălile de unde se achiziționau manualele. În prima zi, toată lumea purta uniforme noi-nouțe, făceau paradă cu noile frizuri și umpleau străzile ținând buchete de flori în mână. După cum spunea învățătoarea noastră Nora: „În țările imperialiste, putem observa acest entuziasm doar în perioada reducerilor". Nimeni nu știa ce sunt „reducerile", dar nu voiai să pici de prost întrebând.

La sfârșitul verii anului 1985, eram nerăbdătoare să încep școala. Mama mă învățase să scriu și să citesc, parțial ca să-mi îmbunătățesc albaneza, care era încă poticnită din moment ce toată lumea îmi vorbea în franceză, și parțial ca să pot să citesc singură o carte veche cu traducerile unor basme rusești care pe vremuri îi aparținuse. Ziua în care împlineam șase ani pica la o săptămână după începerea anului școlar, iar ai mei îmi cumpăraseră un ghiozdan din piele roșie. La început mi-a plăcut, până mi-am dat seama că toți ceilalți copii primiseră niște genți de școală maro sau negre, majoritatea care se țineau în mână. Doar puține se purtau pe umăr. Gențile maro sau negre se puneau în vânzare în papetării cu puțin înainte de începerea fiecărui an școlar, ca și uniformele negre, eșarfele roșii și toate accesoriile obișnuite: caiete, stilouri, creioane, rigle, compasuri, raportoare, echipament de educație fizică. Ghiozdanele roșii erau puține. Se găseau la depozite doar câteva zile și, de obicei, dispăreau înainte să ajungă în magazine. Al meu a ajuns încă unul dintre lucrurile pentru care trebuia să mă justific, precum rochiile brodate cu tivuri de dantelă pe care le purtam de 1 mai sau la plimbările duminicale, pantofii albi din piele, făcuți pe comandă de tatăl Marsidei, care era cizmar, sau haina lucrată de mână după tiparul găsit în paginile rupte dintr-o revistă de modă pentru copii, adusă prin contrabandă de undeva din Vest.

Când mi-am dat seama că ghiozdanul roșu le va da celorlalți copii un nou prilej să se ia de mine, am devenit reticentă la ideea de a merge la școală. Timp de câteva zile, norocul a fost de partea mea. Nicio școală din oraș nu era dispusă să forțeze regulile astfel încât să mă pot înscrie mai devreme. Ai mei au insistat. Credeau că sunt pregătită și că m-aș fi plictisit încă un an la grădiniță. Au fost sfătuiți să obțină o dispensă de la departamentul educațional al Comitetului Central de Partid. Într-o seară de la sfârșitul lui august, după programul obișnuit al Comitetului, ne-am prezentat în fața unei

comisii alcătuite din oficiali de Partid ca să ne susținem cauza.

Ai mei se pregătiseră pentru această întâlnire timp de mai multe zile. Își repetaseră discursul, încercând să anticipeze întrebările care li se vor adresa și mă puseseră să repet toate poeziile pe care le știam despre Partid și Unchiul Enver, precum și noile cântece ale partizanilor pe care le învățasem la grădiniță. Îmi amintesc cum ne îndreptam cu toții emoționați spre clădirea Comitetului Central de Partid, cu părinții deschizând drumul și bunica ținându-mă de mână la câțiva metri în urmă. Purtam o rochie de un roșu aprins și țineam strâns sub brațul drept o mapă maro în care se aflau cartea de pe care învățasem să citesc și încă una cu numere și exerciții de matematică elementară. La un moment dat, pe la jumătatea marșului nostru, mama s-a întors să vadă cât de mult în urmă rămăseserăm și brusc a scos un sunet puternic, ceva între urlet și țipăt. „Albă!“ a zis. „E albă!“ Cu groaza întipărită pe față, a arătat către panglica care îmi lega coada. Tata nu a zis nimic, ci, fără să mai aștepte alte indicații, s-a întors și a pornit în fugă către casă. Un sfert de oră mai târziu, era înapoi, fără suflu, cu o panglică roșie într-o mână și inhalatorul de astm în cealaltă. I s-a spus că nu avem timp de inhalatoare. Am urcat scările ce duceau spre biroul departamentului educațional și am fost certată pentru că fredonam melodia noului cântec al partizanilor pe care îl învățasem mai devreme în acea zi.

La întâlnire, tata a ținut discursul introductiv. Nu a zis că ar fi fost absurd să nu merg la școală încă un an doar pentru că ziua mea de naștere pica la o săptămână după data de înscriere. A spus că știe că o societate comunistă pune educația mai presus de orice și că Partidul va fi servit cu loialitate de o reprezentantă atât de demnă a tinerei generații de revoluționari, atât de demnă încât își exprimase de multe ori dorința de a începe școala cât mai repede posibil. Era desigur conștient, a adăugat, că decizia finală aparține Partidului și că, oricare ar fi fost ea, decizia Partidului avea să fie cea corectă. În orice caz, părinții mei au îndrăznit să creadă că dorința mea de a învăța merită cel puțin să fie auzită.

A zis toate astea ațintindu-și privirea la portretul Unchiului Enver de pe perete, ca și cum i s-ar fi adresat direct conducătorului nostru mai degrabă decât oamenilor din încăpere. Unul dintre membrii comisiei bătea darabana cu degetele pe masă, privind în gol, un al doilea lua notițe în timp ce trăgea cu ochiul din când în când la rochia de in a mamei mele, un al treilea se uita la bunica de parcă ar mai fi văzut-o undeva. Cel de-al patrulea membru, o femeie cu părul tuns scurt, într-un taior auster gri-cărbune își fixase privirea pe steagul roșu de pe masă, cu un zâmbet pieziș și misterios întipărit pe față.

La sfârșitul tuturor discursurilor, a testelor de citire și matematică și după recitalul de poezii, comisia părea neconvinsă.

Oftau, își dădeau ochii peste cap, ridicau din sprâncene, se uitau unii la alții. Bărbatul care bătuse ușor darabana pe masă doar cu trei degete o bătea acum mai rapid cu amândouă mâinile, făcând un zgomot ce semăna cu ropotul ploii. Nu a trecut neobservat. Cel care alternase între a-și lua notițe și a trage cu ochiul la rochia mamei și-a lăsat stiloul și a început în schimb să se uite lung la el.

Bunica a fost cea care s-a hotărât să spargă tăcerea. Cu ochii pe cel de-al treilea membru al comisiei, pe care la rândul ei părea să-l recunoască într-un sfârșit, a zis:

— Tovarășul Mehmet vorbește franceză. Lea știe să citească și în franceză. Poate ați dori să vă citească ceva în franceză?

— Nu putem să testăm asta, a răspuns femeia care zâmbea. Nu avem nicio carte de copii aici. Și, cu siguranță, nicio carte de copii en français, a zis ea ușor zeflemitor.

— Ar putea să citească din una dintre lucrările tovarășului Enver, s-a oferit Nini. Văd pe raft o traducere din operele alese, a adăugat, în timp ce bărbatul pe nume Mehmet a aprobat din cap.

A fost adusă o carte, a fost deschisă la întâmplare și am citit cu voce tare câteva rânduri. Apoi m-am împiedicat la un cuvânt, singurul cuvânt pe care mi-l mai amintesc încă: „colectivizare“. M-am tot chinuit să-l pronunț.

— Colevizare, am zis. Colectivare, m-am corectat. Colectiviz...

Nu am reușit să termin cuvântul. M-am blocat cu totul și ochii mi s-au umplut de lacrimi.

În acel moment, comisia a început să aplaude spontan, toți deodată.

— Ești o fetiță foarte deșteaptă! a exclamat tovarășul Mehmet. E un text greu de parcurs chiar și în albaneză. Le poți da lecții prietenilor tăi. Îi poți chiar învăța să citească în franceză. Știai că Unchiul Enver a predat franceza la școală când era tânăr? O să ajungi și tu ca el?

Am dat din cap că da.

— Am citit toate cărțile pe care Unchiul Enver le-a scris pentru copii, am zis, lingându-mi lacrimile și mucii de pe buze. Știu ce înseamnă colectism, înseamnă că toți muncim mai bine când împărțim lucrurile, doar că nu pot să-l pronunț.

În seara aceea, comisia a aprobat decizia de a abroga în cazul meu restricția de vârstă pentru începerea școlii și am fost trimiși acasă înarmați cu o scrisoare care explica circumstanțele excepționale în care fusese luată. Părinții mei s-au îndreptat spre casă în al nouălea cer, vorbind însuflețiți de cât de norocoși am fost să dăm în comisie peste tovarășul Mehmet, căruia cu mulți ani în urmă, în Kavajë, orășelul unde familia tatălui meu locuise înainte să mă nasc eu, bunica îi dăduse lecții de franceză. Au vrut să cumpere bere ca să

sărbătorească, dar stocul săptămânal de la magazin se terminase, așa că s-au mulțumit cu rachiul de casă pe care îl păstrau bine, invitându-i și pe cei din familia Papa la o gustare. Au închinat toasturi, dar nu Partidului, ci în cinstea educației mele, dând pe gât un păhărel de rachiu după altul, făcând glume și râzând până târziu după miezul nopții.

Cât despre mine, simțeam un amestec de mândrie și rușine: mândrie pentru că aveam să încep școala în curând și rușine pentru că tot nu eram în stare să pronunț „colectivizare". Mă străduiam de când părăsisem clădirea Comitetului Central și tot nu îmi ieșea. Când Mihal m-a rugat să cânt ceva în franceză, în loc să-l ascult, așa cum se aștepta toată lumea, am declarat cât de mult uram limba asta. O urâsem, am zis, încă din prima zi de creșă, când ceilalți copii insistaseră să-mi spună că nu sunt la fel ca ei pentru că vorbeam doar în franceză. Temerea mea, acum că începeam școala, era că se va întâmpla același lucru, că nu voi putea să îmi fac prieteni din cauză că vorbesc franceză. În plus, nu vedeam de ce trebuie să vorbim o limbă pe care nu o înțelege nimeni, limba unei țări pe care nu o vizitaserăm niciodată și unde nu trăia nimeni dintre cei pe care îi cunoșteam.

— Nu ai auzit ce a spus tovarășul din comisia pentru învățământ? a întrebat Nini, încercând să mă convingă. Și Unchiul Enver vorbea franceză. A studiat mulți ani în Franța. Și a predat-o unor copii ca tine. Franceza este o limbă importantă, limba marilor scriitori și filosofi ai Iluminismului, iar Franța este țara Revoluției Franceze, care a răspândit în toată lumea idealurile libertății, egalității și fraternității, despre care vei învăța la școală.

Mi-am scuturat capul în semn de protest.

— Ai auzit deja de Revoluția Franceză. Ai văzut Cosette la teatrul de păpuși și ai spus că ți-a plăcut foarte mult, nu-ți aduci aminte? a insistat Nini.

Încă mă gândeam la grădiniță, dar faptul că a menționat Cosette m-a convins să dezvălui tot ce nu îndrăznisem încă să le spun: cum ceilalți copii îmi ridicau rochia, mă trăgeau de panglici și îmi spuneau tovarășa Mamuazel, cum își băteau joc de felul cum mergeam și mă șicanau pentru expresiile pe care le foloseam, toate din cauza francezei mele. Pentru a doua oară în acea zi, am izbucnit în plâns.

— Nu trebuie să vorbești franceză, dacă asta te face nefericită, a zis Nini.

Vecinii noștri au aprobat din cap.

Începând cu ziua aceea, și cu excepția săptămânilor când ne vizita Cocotte, franceza a fost oficial abolită la noi în casă. Bunica îmi vorbea în franceză doar într-unul din trei cazuri: când stăteam până târziu, jucându-mă cu câte o prietenă, și încerca discret să mă facă să pun capăt distracției pe ziua aceea; când era furioasă și voia să se

descarce; și când voia să mă certe.

Miros a cremă de soare

Încă asociez eforturile noastre de a afla ce se întâmplă în lumea din afară cu Dajti, numele lanțului muntos izolat ce ne înconjoară capitala și îi domină peisajul ca și cum a capturat-o și o ține ostatică. Chiar dacă se afla la distanță fizică mare de noi, Dajti nu era niciodată departe. Eu nu am vizitat locul. Nici acum nu știu care era faza cu „recepționat de la Dajti"; cine ce primea, de la cine sau cum. Bănuiesc că acolo sus era vreun releu de satelit sau de televiziune. Dajti era prezent în toate casele, în toate conversațiile, în mintea tuturor. „Am văzut aseară la Dajti" se traducea prin „Încă sunt viu. Am încălcat legea. Am gândit singur". Pentru cinci minute. O oră. O zi întreagă. Atâta timp cât Dajti era acolo.

Când tata se enerva pe programele de la televiziunea albaneză, zicea: „Să vedem dacă prindem Dajti". Se urca apoi pe acoperiș, învârtea antena într-o direcție sau alta și striga la noi prin geamul deschis: „Cum e acum? Mai bine?" La care eu răspundeam: „La fel ca înainte". După vreo două minute striga din nou: „Dar acum?" Iar eu strigam înapoi: „S-a dus! S-a dus de tot! Era mai bine înainte". Apoi îl auzeam blestemând și blestemele erau urmate de sunete metalice care sugerau că încă se juca cu antena. Cu cât își pierdea mai mult răbdarea, cu atât era mai puțin probabil să prindă semnalul din nou.

Vara situația se îmbunătățea, teoretic cel puțin. Pe vreme bună, erau două posibilități: Dajti și Direkti. Direkti, semnalul direct, putea fi prins din Italia, datorită proximității noastre față de Marea Adriatică. În mintea mea, Dajti era zeul munților și Direkti, zeul mării. Dar Direkti era mult mai capricios decât Dajti. Cu Dajti, odată ce nimereai poziția antenei, știai că semnalul se mai pierdea doar când venea ora de telegiornale, programul italian de știri. Direkti te amăgea. Însă când mergea bine, te puteai uita chiar și la telegiornale, de la cap la coadă. În alte zile, Direkti varia de la „ca-n oglindă", așa cum zicea tata, exprimându-și satisfacția pentru vizibilitatea perfectă, până la absolut nimic, un ecran gri plin de purici tremurători. Asta însemna că atunci când erau meciuri importante de fotbal la televizor, de pildă când Juventus juca ultimul meci din Serie A pe acel an, tata se afla în fața unei dileme: fie să joace cartea Dajti și să se aștepte ca semnalul să fie de încredere, dar nu ideal, fie să-și încerce norocul cu „oglinda" nestatornică a lui Direkti. De obicei, cădea în capcana celui din urmă, dar faptul că trebuia să-și asume consecințele unei decizii potențial greșite îl apăsa foarte tare. În astfel de zile, se urca pe acoperiș cu amărăciune, asemenea cuiva care urmează să se confrunte

cu un adversar a cărui superioritate este bine cunoscută. „Mă duc sus să mă uit la antenă“, zicea cu resemnare în glas și uneori cu o notă de deznădejde. De relația dintre tatăl meu și antenă — dramele psihologice, dinamica atracției și respingerii pe care o întreținea, balanța fină dintre triumf și înfrângere — depindea orice crâmpei vital de informație din afară pe care ai mei îl primeau, de la tentativa de asasinare a Papei Ioan Paul al II-lea până la zvonurile despre despărțirea dintre Albano și Romina Power după ultimul festival de la Sanremo.

Fără Dajti și Direkti nu prea aveai la ce să te uiți la televizor. În zilele săptămânii, să te uiți la ora de povești de la șase seara și la desenele animate care urmau însemna o adevărată luptă. Se suprapuneau mereu cu baschetul iugoslav și singura formă de compromis cu tata era să alternăm canalele la fiecare cinci minute. Duminica, oferta era mai bogată: teatru de păpuși de la zece dimineața, un film pentru copii imediat după și, apoi, Albinuța Maya la televiziunea macedoneană. Apoi trebuia să te mulțumești cu ce noroc dădea peste tine: un program de muzică și dansuri populare din diferitele zone ale țării, un reportaj despre cooperativele care și-au depășit obiectivele pe plan cincinal, un turneu de înot, prognoza vremii.

Lucrurile au stat mai bine după ce a început să se difuzeze de la cinci seara Limbi străine, acasă. Programul rula în fiecare zi la televiziunea albaneză și era, prin urmare, imun la puterea arbitrară pe care antena o avea asupra vieților noastre. Pe lângă engleză, mai erau franceză, italiană, dar și „gimnastică la domiciliu“. Nu am încercat-o niciodată pe aceasta din urmă. Făceam suficientă mișcare în fiecare dimineață înainte de începerea orelor, când întreaga cohortă de profesori și elevi se aduna în curtea școlii ca să exerseze atingerea vârfurilor degetelor de la picioare, rotațiile brațelor și genuflexiuni, urmate de jurământul de loialitate față de Partid. Dar mă uitam la programele de limbi străine cu mare entuziasm, mai ales la cel italian. Să vezi ce o să-mi mai placă să mă uit la desenele animate de pe Rai Uno, îmi spuneam, când voi înțelege și despre ce e vorba.

Limbi străine, acasă stârnea discuții intense pe terenul de joacă. Aveai mereu ceva de învățat, nu doar despre alte limbi, dar și despre alte culturi. Îmi amintesc o discuție aprinsă despre mersul la cumpărături în Anglia, care ne-a fost prezentat într-o scenă dintr-un supermarket în care mama citea cu voce tare lista de cumpărături și copiii trebuiau să găsească produsele pe rafturi. Paste, luate. Pâine, luată. Pastă de dinți, luată. Băuturi răcoritoare, luate. Bere, luată.

Și așa am descoperit că nu trebuia să stai la coadă. Că oricine putea alege ce alimente dorea. Că rafturile erau pline de produse, iar clienții din magazin cumpărau cât de mult puteau duce. Că oamenii

nu prezentau cartele de alimente și, aparent, nu era o limită pentru ce și cât cumpărau. Ne întrebam de ce, dacă puteau cumpăra mâncare oricând doreau, alegeau totuși să facă stocuri.

Mai bulversant decât orice altceva era faptul că fiecare produs avea propria sa etichetă. În loc să aibă un nume generic, gen „pastă de dinți“, „paste“ sau „bere“, eticheta conținea ceva ce părea prenumele sau numele unui om: paste Barilla, bere Heineken, pastă de dinți Colgate. Lucrul acesta părea să se aplice și supermarketului. De ce un magazin nu se putea numi simplu Brutărie, Măcelărie, Magazin de haine sau Cafenea?

— Imaginați-vă, a zis Besa, să ai un magazin care să se cheme Măcelăria Ypi sau Cafeneaua Marsida sau Brutăria Besa.

— Probabil că e numele oamenilor care le-au făcut, am explicat eu. Știți, cum e la noi plasticul produs de Brigada 1 mai.

Unii au pus la îndoială interpretarea asta. Învățătoarea Nora ne-a explicat că, în afara Albaniei, oamenii nu știau niciodată numele celor care făceau produsele, numele muncitorilor. Ne-a zis că în Vest știai doar numele fabricilor unde erau făcute, al celor care le dețineau, al copiilor lor și al copiilor copiilor lor. Ca în Dombey și fiul.

Următoare nedumerire era legată de funcția cărucioarelor pentru cumpărături.

— Căruciorul era pentru copii, am zis eu.

— Alimente, m-a corectat Marsida.

— Copii, am insistat.

— Păi, era clar pentru amândouă, a zis Besa. N-ați văzut ce au strecurat copiii în căruciorul pentru cumpărături? a adăugat, cu aerul cuiva care face distincția între detaliile relevante și cele fără importanță. Mama și-a dat seama doar la casă, când a trebuit să plătească. Cred că era o doză de Coca-Cola.

— Da, era o doză, a zis Marsida. Dar n-a zis nimic și a cumpărat-o totuși pentru copii. Au zis că le era sete. Poate că nu era apă la magazin. Poate că nu au chiar de toate, până la urmă.

— Cred că e o băutură, am zis aproape în șoaptă, ca și cum aș fi dezvăluit un secret. Dozele acelea pe care le vezi uneori pe rafturile din bibliotecă sunt recipiente pentru băuturi.

Aici ne-a întrerupt Flamur, care îi dădea niște resturi de oase câinelui său favorit, Pelé.

— Bla-bla, ne-a maimuțărit el. Bineînțeles că e o băutură, toată lumea știe asta. Eu am și băut. L-am văzut odată pe copilul unor turiști aruncând o doză la coșul de gunoi și am luat-o. Era pe jumătate plină și am băut-o. Seamănă cu oranjada roșie care se vinde pe plajă, doar că e pentru turiști.

Toată lumea l-a privit cu neîncredere.

— Apoi copilul m-a văzut. S-a uitat la mine cu mânie, arunca

fulgere pe ochi, a continuat Flamur.

Își ridicase un pic tonul, cum o făcea atunci când începea să vorbească despre cum se luptă tatăl lui cu otomanii.

— S-a enervat. S-a mâniat foarte tare, a repetat Flamur. Dar nu m-a lovit. A început în schimb să plângă și i-am dat doza înapoi, i-am înapoiat-o imediat. A plâns și mai tare, i-a dat cu șutul, a călcat-o în picioare și a distrus-o complet. Am lăsat-o acolo. Nu mai era bună de nimic, n-ar fi stat în picioare pe nicio poliță.

Ne întrebam dacă chiar așa se întâmplase. Învățătoarea Nora spusese că majoritatea copiilor străini care vizitau Albania erau burghezi. Se spunea că se poartă urât, atât de urât încât purtarea lui Flamur, ba chiar a lui Arian, pălea pe lângă a lor. Cine știe ce erau în stare să facă unei doze?

— Chiar credeți că Flamur a luat doza de la un copil străin? a întrebat Marsida după ce Flamur a plecat.

— Greu de zis, a răspuns Besa. Petrece mult timp scormonind prin tomberoane ca să găsească resturi pentru câinii lui. N-a furat-o. Copilul o aruncase la gunoi.

— Eu nu cred că e o poveste adevărată, am zis. Nu am văzut niciun copil străin până acum.

La școală, ni s-a spus să nu intrăm în vorbă cu oamenii care nu arată ca noi. Eram instruiți să o luăm pe alt drum dacă dădeam peste turiști și niciodată, sub nicio formă să nu acceptăm nimic din ce ne-ar oferi, mai ales gumă de mestecat.

— În primul și în primul rând, să vă feriți de turistul care vă dă gumă de mestecat, a stăruit învățătoarea Nora.

Uneori, vara, vedeam de la distanță copiii străini pe plaja din apropierea hotelului pentru turiști, Adriatik. Un șanț lung făcut în nisip separa plaja locală de cea pentru turiști, dar în apă nu existau șanțuri. În astfel de cazuri, verii mei și cu mine înotam în apropierea plajei pentru turiști și exersam scufundări sau sărituri în apă sau tumbe ca să le captăm atenția. Uneori cântam un cântecel în engleză pe care îl știam, „Baa Baa Black Sheep“: „ban ban becșip, eni eni iuu“. Se holbau la noi, cu o privire ce exprima ceva între consternație și frică, iar verii mei mă rugau să-i salut în franceză. La început, am refuzat. Am refuzat nu pentru că învățătoarea Nora ne spusese să nu vorbim cu turiștii — nu mi se părea că restricția se aplică în apa puțin adâncă, unde nu există gumă de mestecat care să poată fi dată la schimb —, ci pentru că încă vorbeam franceza fără tragere de inimă. Dacă era așa ca lumea să vorbești franceza, mă gândeam, nu ar trebui să fiu șicanată pentru asta. Nu trebuia să-mi ceară s-o vorbesc doar când erau turiști la mijloc.

— Nu vreau să-i salut, am protestat. Nu îi cunoaștem. Nu o să răspundă. În plus, de unde știți că vorbesc franceză? Ar putea vorbi

altă limbă.

Dar verii mei m-au făcut slabă de înger și lașă și, ca să le arăt că nu sunt lașă, am zis fără convingere:

— Ça va?

Dar copiii străini continuau să se holbeze. Am schimbat placa:

— Ciao!

Făceau fețe-fețe. Am continuat cu singura propoziție pe care o știam în germană:

— Woher kommen Sie? De unde veniți?

Ar fi trebuit să zic „Unde mergeți?“, pentru că în momentul acela au plecat. Verii mei au sărit:

— Vezi, i-ai speriat. Ar fi trebuit să zâmbești.

— Vă rog, veniți înapoi, am murmurat ca pentru mine însămi, văzându-i pe copii dispărând în spatele prosoapelor mari și colorate.

Am detestat faptul că au dispărut. I-am detestat că nu au răspuns. Singurul lucru pe care l-am detestat și mai mult era că cedasem presiunii.

Copiii străini aveau jucării viu colorate, neobișnuite, ce arătau atât de diferit de ale noastre, încât uneori ne întrebam dacă sunt chiar jucării. Se bălăceau pe saltele gonflabile etalând personaje pe care nu le mai văzuserăm, aveau găletușe și lopățele de forme ciudate și din materiale plastice nemaivăzute pentru care noi nici nu aveam nume. Miroseau diferit, un miros care era îmbietor într-un fel care îți făcea poftă, îți venea să-i urmărești, să te iei după ei și să-i îmbrățișezi ca să îi adulmeci mai îndeaproape. Știam de fiecare dată când erau copii străini în preajmă, pentru că plaja mirosea altfel, un amestec de flori și unt.

Am întrebat-o pe bunica ce era. Mi-a explicat că miros a cremă de soare, un lichid alb, păstos pe care oamenii îl folosesc ca să se protejeze de soare.

— Noi nu avem așa ceva, a zis. Noi ne dăm cu ulei de măsline. E mai sănătos.

Începând cu ziua aceea, am avut un nume pentru miros.

— Miros a cremă de soare, le-am zis verilor mei într-o zi, pe plajă.

— Îl simt chiar acum, a răspuns unul dintre ei. Simt mirosul de cremă de soare. Au luat-o pe acolo. Haide. Hai să-i urmărim.

I-am urmărit până au dispărut cu părinții lor, s-au urcat într-un autocar sau au intrat într-un restaurant unde noi nu aveam voie să intrăm. Iar în urmă au rămas multe întrebări. Ce citesc? Le plac Alice în Țara Minunilor, Jim Năsturel și Lukas, mecanicul de locomotivă sau Aventurile lui Cipollino? Și ei trebuie să culeagă mușețel ca să dea o mână de ajutor fabricilor de plante medicinale? Se iau la întrecere între ei, să vadă cine știe numele cât mai multor zei greci? Sau cine

ține minte mai multe locuri ale bătăliilor romane? Se simt inspirați de Spartacus? Participă la olimpiadele de matematică? Vor să cucerească spațiul? Le place baclavaua?

Mă gândeam la copiii străini cu curiozitate, uneori cu invidie, dar adesea și cu milă. Îmi părea rău pentru ei mai ales de Ziua Copilului, pe 1 iunie, când primeam cadouri de la părinți, mâncam înghețată pe plajă și mergeam la bâlci. Cu această ocazie, îmi dădeau și abonamente anuale la mai multe reviste pentru copii. Din acele reviste am aflat despre soarta copiilor din alte părți ale lumii. Revista Steluțe era pentru copiii de la șase la opt ani și, de Ziua Copilului, publica benzi desenate cu titlul „1 iunie la noi și la alții". Într-o parte, era un capitalist gras cu un joben mare cumpărând înghețată pentru fiul lui la fel de gras, iar pe caldarâmul de lângă intrarea în magazin stăteau doi copii zdrențăroși cu o bulă de text: „1 iunie nu vine niciodată pentru noi". În partea cealaltă, erau steaguri socialiste, copii fericiți încărcați cu flori și cadouri, ținându-și părinții de mână, așteptând să cumpere înghețată în fața unui magazin. „Noi iubim ziua de 1 iunie", spunea bula lor. Coada era foarte scurtă.

Spre sfârșitul anilor ’80, am început să primesc și Orizontul pentru adolescenți. Eram încă prea mică pentru ea, dar tatălui meu îi plăcea pentru că avea o secțiune de probleme de matematică și fizică, precum și o rubrică permanentă de curiozități științifice și astronomice. Din când în când, trebuia să-i reamintesc că revista fusese cumpărată pentru mine și că trebuia să mi-o mai și dea. Orizontul îi înfățișa frecvent pe copiii din Vest; niciodată cu atât de multe detalii încât să epuizeze toate întrebările posibile legate de viețile lor, dar suficiente ca să-ți faci o idee despre cât de diferite erau. Spre deosebire de lumea mea, a lor era împărțită: între bogați și săraci, burghezi și proletari, cei încrezători și cei deznădăjduiți, cei liberi și cei înlănțuiți. Erau copii privilegiați, înzestrați care, ca și părinții lor burghezi, aveau tot ce își doreau, dar nu împărțeau niciodată nimic cu cei mai puțin norocoși ale căror greutăți le ignorau. Erau, de asemenea, copii săraci și oprimați care dormeau în condiții aspre, ai căror părinți nu-și permiteau să plătească facturile la sfârșitul lunii, care trebuiau să cerșească mâncare în restaurante și prin gări, care nu puteau merge la școală în mod regulat pentru că trebuiau să muncească, care-și rupeau spatele în mine de diamante și trăiau în orașe pline de cocioabe. Erau articole frecvente despre soarta copiilor din locuri precum Africa și America de Sud și cronici ale unor cărți despre segregarea copiilor de culoare în Statele Unite și despre apartheid.

Știam că nu îi vom întâlni niciodată pe acești copii sărmani, umiliți și oprimați de capitaliști, pentru că ei nu puteau călători. Simpatizam cu situația lor dificilă, dar nu credeam că le împărtășim

soarta. Știam că era dificil pentru noi să călătorim în străinătate pentru că eram înconjurați de dușmani. În plus, vacanțele noastre erau subvenționate de Partid. Poate, într-o bună zi, Partidul avea să fie suficient de puternic încât să-i învingă pe toți dușmanii noștri și atunci avea să ne plătească tuturor și călătoriile în străinătate. În orice caz, ne aflam deja în cel mai bun loc posibil. Ei nu aveau nimic. Știam că nici noi nu avem de toate. Dar aveam suficient, toți aveam aceleași lucruri și aveam ce conta cel mai mult: adevărata libertate.

În capitalism, oamenii pretindeau că sunt liberi și egali, dar asta se întâmpla doar pe hârtie, pentru că doar cei bogați puteau profita de drepturile pe care le aveau la dispoziție. Capitaliștii făcuseră averi pentru că au furat pământul și au devalizat resursele din întreaga lume și i-au vândut pe oamenii de culoare ca sclavi. „Vă aduceți aminte de Băiatul negru?“ ne-a întrebat învățătoarea Nora când am citit autobiografia lui Richard Wright la școală. „În dictatura burgheziei, un om de culoare sărac nu poate fi liber. Poliția e pe urmele lui. Legile sunt împotriva lui.“

Noi aveam libertate pentru toată lumea, nu doar pentru exploatatori. Munceam, dar nu pentru capitaliști, ci pentru noi înșine și împărțeam între noi roadele muncii noastre. Nu cunoșteam lăcomia, nu simțeam invidie. Nevoile tuturor erau satisfăcute, iar Partidul ne ajuta să ne dezvoltăm înclinațiile. Dacă aveai un talent deosebit pentru matematică sau dans sau poezie sau orice altceva, puteai să mergi la Palatul Pionierilor și să te înscrii într-un club de știință, un grup de dans sau un cerc literar ca să-ți dezvolți aptitudinile.

— Vă dați voi seama că, dacă părinții voștri ar fi trăit în capitalism, ar fi trebuit să plătească pentru toate aceste lucruri? spunea învățătoarea noastră Nora. Oamenii muncesc ca niște câini și capitalistul nu le dă nici măcar ce li se cuvine, pentru că, altfel, cum ar mai face profit? Ceea ce înseamnă că o parte din timp ei muncesc pe gratis, ca sclavii din Roma antică. Pe de altă parte, primesc un salariu și, dacă ar vrea ca fiii și fiicele lor să-și dezvolte anumite talente, ar trebui să plătească lecții private, pe care, desigur, nu și le permit. Ce fel de libertate e asta?

Cu toate acestea, turiștii își puteau permite orice. Când veneau în vizită, găseau tot ce le trebuia la shop, unde se putea folosi doar monedă străină. Shopul era locul unde visele deveneau realitate. Deși, în opinia învățătoarei Nora, nu erau vise, ci doar aspirații capitaliste. Shopul era chiar lângă Muzeul Eroilor Rezistenței. Elona și cu mine mergeam să aruncăm o privire de fiecare dată când vizitam muzeul cu școala: pe 11 ianuarie de Ziua Republicii, pe 10 februarie pentru comemorarea Rezistenței Tineretului în fața Fasciștilor, pe 22 aprilie de ziua de naștere a lui Lenin, pe 1 mai, 5 mai, 10 mai când sărbătoream înființarea Armatei Populare, pe 16 octombrie de ziua de

naștere a lui Enver Hodja, pe 8 noiembrie pentru aniversarea Partidului și pe 28 și 29 noiembrie de Ziua Independenței. Îi spuneam vânzătoarei „Meduza“ pentru că avea părul creț și rebel și o privire ostilă care te făcea să îngheți în prag și să te gândești de două ori înainte să intri. Meduza ținea mereu Zëri i Popullit pe tejghea, deschis la aceeași pagină, și fixa intrarea cu privirea în timp ce spărgea semințe de floarea-soarelui. Avea o grămăjoară de semințe întregi pe partea stângă a ziarului și cojile semințelor pe care le mâncase deja pe partea dreaptă. Descojea și mânca semințele fără să se uite la ele, fără să-și desprindă ochii de pe intrarea în magazin.

Când intram, nu spunea nimic, dar se oprea din mâncat. Se uita la noi în tăcere un timp. Apoi, dacă era iarnă, zicea: „Ce căutați aici? Aveți vreun dolar în buzunar? N-aveți. Atunci hai, valea de-aici. Și închideți ușa. E frig“. Dacă era vară, zicea: „Ce căutați aici? Aveți vreun dolar în buzunar? N-aveți. Atunci hai, valea de-aici. Și lăsați ușa deschisă. E zăpușeală“. Se întorcea apoi la mâncatul semințelor de floarea-soarelui.

Nu plecam însă niciodată imediat. Apucam să aruncăm o privire la obiectele expuse. Doze de Coca-Cola de puteai să umpli rafturi întregi de bibliotecă, chiar și după ce le-ai fi despuiat de toate cărțile ca să faci loc. Arahide prăjite și sărate, care trebuie să fi semănat cu semințele de floarea-soarelui prăjite și sărate, dar mult mai gustoase, altfel de ce le-ai fi cumpărat doar cu dolari? Un televizor Philips color, care arăta exact ca acela al familiei Meta, singurii oameni din cartierul meu care aveau televizor color. „V-ați luat bilete?“ glumeau de fiecare dată în ziua de Anul Nou când în jur de patruzeci de copii se adunau în fața televizorului lor Philips ca să se uite la versiunea turcească a poveștii Albă-ca-zăpada și cei șapte pitici. Era și o motocicletă MZ neagră, magnific expusă în mijlocul magazinului, care ocupa aproape întreg spațiul și te obliga s-o ocolești ca să ajungi la tejghea, așa cum ar fi trebuit să ocolești sarcofagul lui Lenin din Moscova ca să ajungi la ieșirea din mausoleu. Mai era și un sutien roșu de care Elona se îndrăgostise, deși încă nu îi crescuseră sânii. Mie îmi plăcea pălăria de soare.

Unele dintre produsele din shop semănau cu cele pe care șoferii de tir sau marinarii le aduceau acasă din străinătate ca suveniruri pentru nevestele și copiii lor sau pentru nevestele și copiii rudelor și ai vecinilor: pixuri BIC, săpunuri Lux și ciorapi de nailon. În cazuri mai rare, aduceau cadouri mai scumpe: tricouri, șorturi și costume de baie, cu care vara se făcea paradă pe plajă, deosebindu-i pe cei care le purtau după numele brandurilor înscrise pe ele: „bărbatul Speedo verde“ sau „fata Dolphin roșie“. „Arăți ca un turist“, le spuneau oamenii prietenilor lor. În general era considerat un compliment. Uneori venea ca o avertizare. Foarte rar putea fi o amenințare.

Turistul nu arăta ca unul dintre noi. Turistul nu putea fi unul dintre noi. Turistul își făcea apariția rar, dar era ușor de depistat. Turistul se îmbrăca diferit. Turistul avea părul aranjat altfel, tuns în forme ciudate sau deloc tuns sau tuns recent la graniță la cererea statului nostru — un preț modest plătit de călătorii mapamondului ca să viziteze o țară ai cărei cetățeni vizitau mapamondul doar cu gândul.

Turiștii veneau în vizită vara. Se învârteau pe străzi la orele de siestă, acompaniați de țârâitul greierilor și de privirile adormite ale localnicilor care se grăbeau acasă să mai prindă un pui de somn spre sfârșitul după-amiezii. Aveau rucsacuri viu colorate, pline cu sticle de apă din plastic, care se dovedeau a fi prea mici odată ce dădeau de căldura extremă, ce înăbușea orice frântură de asociere cu Uniunea Sovietică și le amintea de Orientul Mijlociu. Îi interesa orice: amfiteatrul roman, turnul venețian, portul, zidurile vechi ale orașului, fabrica de tutun, fabrica de cauciuc, școlile, sediul Partidului, curățătoriile, mormanele de gunoi ce așteptau să fie ridicate, cozile, șobolanii de pe stradă, nunțile, înmormântările, lucrurile care se întâmplau, lucrurile care nu se întâmplau, lucrurile care puteau sau nu să se fi întâmplat. Turiștii aveau aparate de fotografiat Nikon și erau porniți să surprindă măreția noastră trecută și mizeria noastră prezentă sau măreția noastră prezentă și mizeria trecutului nostru, în funcție de punctul lor de vedere. Turiștii știau că succesul lor în a surprinde ceva prin obiectiv depinde în mare măsură de bunăvoința ghizilor locali care, fără ca ei să știe, erau adesea recrutați de serviciul secret de informații. Turiștii nu știau că se află cu totul în mâinile ghizilor.

Un turist nu venea niciodată singur; venea întotdeauna cu grupul. Mulți ani mai târziu, mi-am dat seama că grupurile erau de două soiuri: cei realiști și cei visători. Visătorii făceau parte din grupuri marxist-leniniste extremiste. Veneau în principal din Scandinavia și erau revoltați de naufragiul social cunoscut sub numele de democrație socială. Aduceau dulciuri pe care să le ofere localnicilor, care rar le acceptau. Ne venerau țara ca fiind singura din lume care a reușit să construiască o societate socialistă principială, fără compromisuri. Admirau totul la noi: claritatea sloganurilor, ordinea din fabrici, puritatea copiilor, disciplina cailor ce ne trăgeau căruțele și hotărârea țăranilor care le mânau. Până și țânțarii noștri aveau ceva unic și eroic — felul cum sugeau sângele, fără să cruțe pe nimeni, nici măcar pe turiști. Aceste grupuri de turiști erau tovarășii noștri internaționali. Se întrebau cum ar putea fi exportat modelul nostru. Zâmbeau și ne făceau cu mâna permanent, chiar și de la distanță. Credeau în revoluția mondială.

Apoi era cel de-al doilea soi de grupuri, occidentalii neliniștiți,

sătui de plajele de la Lacul Balaton și din Bali, plângându-se că Mexicul și Moscova au ajuns invadate de turiști. Se alăturaseră unor cluburi de nișă și acum agenții de tururi exclusiviste le vindeau aventura exotică supremă: un loc în inima Europei, doar la o oră și puțin cu avionul de Roma și la două de Paris. Și, cu toate acestea, un loc atât de îndepărtat, cu munții săi ostili, plajele de vis, oamenii inaccesibili, istoria bulversantă și politica sa complicată, încât doar cei mai curajoși călători îndrăzneau să se aventureze aici. Veneau să spargă codul, să descopere adevărul. Dar era un adevăr asupra căruia se puseseră deja de acord. Vorbiseră despre asta în timp ce sorbeau din cocktailuri în Bali sau dădeau pe gât păhărele de votcă în Moscova. Adevărul era politic. Ei nu aveau opinii politice, cu o singură excepție: socialismul contravenea naturii umane, oriunde și în orice formă. Bănuiseră asta tot timpul. Acum o știau cu certitudine. Și ei ne făceau uneori cu mâna. Nu zâmbeau la fel de des. Și ei aduceau dulciuri și voiau să vorbească cu oamenii. Uneori reușeau. A doua oară când încercau, nimeni nu le făcea cu mâna, nimeni nu era interesat de dulciuri. N-ar fi fost niciodată în stare să-și dea seama dacă localnicii care le împărtășeau punctul de vedere erau trecători accidentali sau agenți ai serviciului secret de informații. Ar fi putut fi din oricare categorie. Știau că e greu să-ți dai seama. Dar încercau de fiecare dată.

Nu știu de care dintre aceste două soiuri de grupuri aparțineau turiștii pe care i-am întâlnit când m-am alăturat mamei într-o excursie cu școala pe Insula Lezhë. Era o zi neobișnuit de caldă din toamna anului 1988 și încercam să traversez strada, când am auzit mai multe voci spunând în franceză: „Attention! Petite fille, attention!“ „Ça va“, am răspuns din instinct, oarecum fără tragere de inimă pentru că le văzusem autocarul parcând și nu aveam nevoie să mi se spună cum să traversez străzile noastre care, spre deosebire de străzile din Vest, nu erau invadate de mașini. În câteva clipe, am fost înconjurată de cel puțin doișpe oameni care se uitau la mine ca și cum și-ar fi găsit în sfârșit animalul favorit la grădina zoologică. Simțeam mirosul de cremă de soare peste tot. Era greu de suportat. Nu mai simțeam nevoia să mă iau după ei sau să-i îmbrățișez.

Cum de vorbesc franceză? m-au întrebat. Câți ani am? Unde locuiesc? Noi suntem francezi, au zis. Știu unde se află Franța? Am dat din cap că da. Știu ceva despre Franța? Asta m-a făcut să zâmbesc. Apoi m-am simțit ofensată. Cum s-au putut gândi să pună o astfel de întrebare? Cum puteau insinua că nu știu unde se află Franța? Nu voiam să vorbesc cu ei. Dar am vrut să le arăt că știu mai multe decât își închipuiau. Am cântat unul dintre cântecele favorite ale bunicii:

Je suis tombé par terre,
C'est la faute à Voltaire,
Le nez dans le ruisseau,
C'est la faute à Rousseau.[5]

— Gavroche! a exclamat unul dintre ei. Știi cântecul lui Gavroche! Cunoști Les Misérables!

Ceilalți se uitau perplex, ca și cum nu ar fi auzit niciodată de Gavroche sau de baricade ori ca și cum nu le venea să creadă ceea ce tocmai văzuseră.

Am ridicat din umeri. Au scos dulciuri din genți.

— Vrei dulciuri? m-au întrebat.

Am clătinat din cap. O femeie a scos o carte poștală.

— Știi ce e asta? a întrebat.

Era o vedere color cu Turnul Eiffel pozat noaptea. Ezitam.

— Ia-o, au zis. Un petit souvenir de Paris, au adăugat, ca să mă convingă.

M-am gândit un pic. M-am gândit la bunica. Ar fi fericită dacă m-aș întoarce din Insula Lezhë aducând o carte poștală cu Parisul? Mama mă striga. Am alergat înapoi la autocarul nostru. Părăsind insula, m-am uitat la grup de pe geamul autocarului. Am văzut-o pe femeia care îmi oferise vederea. Și ea m-a văzut. A zâmbit din nou. Ținea vederea în mână și flutura Turnul Eiffel ca pe o batistă.

Brigatista

Când am ajuns acasă după excursia pe Insula Lezhë, îmi trecuse de tot supărarea. Îmi rămăsese în cap cântecul lui Gavroche, dar combinat cu „Te salutăm pe tine, Enver Hodja, măreț ești ca munții noștri, tare ca stâncile noastre“, pe care elevii mamei mele îl cântaseră în spatele autocarului. Cu cât mă gândeam mai mult la întâlnirea cu turiștii, cu atât simțeam mai puține resentimente. Acea parte din mine jignită de ideea că ei știau mult mai puține despre noi decât știam noi despre ei a început să găsească acest detaliu amuzant, ba chiar revigorant. Păruse un fel de test pe care acum eram tot mai convinsă că îl trecusem.

Ne-am adunat cu toții în bucătărie pentru masa de seară și le-am povestit alor mei episodul. În ciuda sentimentului de ușurare pe care mi-l amintesc, trebuie să fi părut tulburată, pentru că bunica s-a ridicat și a părăsit încăperea fără să zică nimic. S-a întors după câteva minute, aducând o pungă de plastic transparentă și prăfuită, plină cu poze decolorate. Apoi a scos o carte poștală alb-negru cu imaginea Turnului Eiffel și mi-a dat-o. Pe spate scria: „Felicitări! Octombrie 1934“. Mai era ceva mâzgălit pe ea, o semnătură poate, dar nu mai era lizibilă. Părea aproape că cineva făcuse eforturi s-o șteargă.

— Uite, a zis bunica, avem deja Turnul Eiffel. N-are rost să te bosumfli din cauza asta.

Mama așeza farfuriile pentru cină și, aruncând o privire la imaginea din mâna mea, a zis:

— Turiștii ăștia care vin în vizită sunt cam la fel de folositori ca vârful Turnului Eiffel.

M-a pus pe gânduri. Nu mă gândisem niciodată că turiștii care ne vizitau puteau fi folositori la ceva. Tot ce voiau era să-ți testeze cunoștințele despre țara lor.

— La ce folosește vârful Turnului Eiffel? am întrebat.

— La nimic, mi-a răspuns. Tocmai asta e ideea.

— Poate doar ca să te uiți la priveliște, a spus tata.

— Exact, a zis mama. Ca turiștii.

— Le-ai spus turiștilor că uneori semeni cu Gavroche? a întrebat tata, schimbând subiectul.

Am scuturat din cap, zâmbind. Îmi spunea de multe ori „Gavroche“. Era unul dintre cele două nume de alint, pe care mi-l dăduse după ce îmi retrăsese titlul de „ardeiaș umplut“ pentru că nu mai mâncam suficient de mult încât să-l merit. „De-a ce te-ai jucat azi de-ai ajuns să arăți ca Gavroche pe baricade?“ mă întreba când mă

întorceam acasă după o zi de joacă pe afară, roșie la față, gâfâind, transpirată din cap până în picioare, încercând să-mi trag sufletul după ce alergasem ore întregi ca să-i prind pe fasciști, mă bătusem cu bețe ca să resping atacurile romane și mă cățărasem în copaci ca să urmăresc asediile otomane. Mai târziu, când am devenit adolescentă și voiam ca părerile să-mi fie luate în serios, aveam să mă tund scurt ca să scap odată pentru totdeauna de panglicile din păr. Am înlocuit și rochiile de dantelă tricotate cu haine băiețești largi și o bonetă frigiană. Și-atunci nu avea să mai fie pomenit interogativ, ci să devină expresia unei certitudini. „Văd că tot Gavroche ai rămas", observa tata pe un ton greu de spus dacă se voia a fi critic sau laudativ.

Rămăsesem cu privirea ațintită pe cartea poștală pe care mi-o arătase bunica.

— Poți s-o păstrezi, mi-a zis. Atâta timp cât ai grijă de ea.

Am strâns-o în mână, simțind că încep să transpir.

— Și tu ai primit-o de la turiști când erai mică? am întrebat.

Nini a zâmbit. Bunicul meu o primise de fapt, mi-a explicat ea. Studiase în Franța, într-un loc numit La Sorbonne. Prietenul său cel mai bun i-o dăduse la absolvire, un prieten care nu mai era printre noi.

— În Franța! A studiat în Franța! Ca și Unchiul Enver! Și el a studiat științele naturale? Mi-ai spus că au fost prieteni! Acolo s-au cunoscut?

— Nu, bunicul tău a studiat Dreptul, a răspuns Nini. El și Enver se cunoșteau deja din școală. Se știau de la Liceul Francez din Korçë. Dar da, se vedeau des și în Franța. Făceau amândoi parte din Frontul Popular.

— Ce e Frontul Popular?

— Frontul Nebunilor, s-a băgat mama.

Tata a ridicat privirea, încruntat. Bunica a continuat ca și cum nu ar fi auzit-o. Mi-a explicat că Frontul Popular era o organizație mare dedicată luptei împotriva fascismului. Organizau întruniri și proteste și încercau să pună la punct o rețea de rezistență extinsă la nivel european. În Spania avea atunci loc un război și existau brigăzi internaționale de voluntari care veneau în sprijinul grupărilor republicane ce se luptau cu fasciștii, iar bunicul meu voia și el să se implice.

— Făcea parte dintr-o mare grupare de antifasciști împreună cu Unchiul Enver?! am întrebat cu un entuziasm prost ascuns. Nu mi-ai spus asta niciodată! Nu mi-ai spus niciodată că bunicul s-a luptat cu fasciștii! Acum pot aduce poze cu el la școală de 5 mai! Avem poze? Avem scrisori? Ceva ce pot să duc să le arăt prietenilor mei?

— Păi, nu a mai ajuns în Spania, a continuat bunica. Tatăl lui a aflat că e la graniță, gata să se alăture brigăzii internaționale, așa că i-

a scris o scrisoare ambasadorului albanez, cerându-i să-l repatrieze.

— De ce să facă una ca asta? m-am mirat eu.

Bunica a părut să nu-mi audă întrebarea sau a ales s-o ignore.

— S-a întors în Albania, aducând cu el broșuri antifasciste, și a încercat să organizeze întâlniri și aici. Dar poliția a aflat despre asta, a continuat ea.

— De ce nu voia tatăl lui ca el să lupte împotriva fasciștilor?

Nu puteam înțelege de ce ar avea cineva ceva de obiectat împotriva luptei antifasciste, în Spania, Franța, Albania sau oriunde în altă parte. Eram deranjată de faptul că tatăl bunicului meu nu doar că avea același nume și prenume ca fostul nostru prim-ministru, dar mai fusese și un fascist, exact ca el.

— Păi, nu știu. Presupun că era un pic de școală veche, a răspuns bunica, cu o oarecare ezitare. Aveau păreri politice diferite.

— S-a mai întâlnit vreodată cu Unchiul Enver?

Bunica a făcut o pauză. A mijit ochii, s-a gândit o clipă, apoi a spus:

— Ei... și-au pierdut urma unul celuilalt. În orice caz, avem un Turn Eiffel! a exclamat. Asta e ceea ce contează.

— Și atunci s-a dus bunicul să-și facă cercetarea universitară? am întrebat, nevrând să mă dau bătută.

Întrebările insistente păreau s-o facă pe Nini să înceapă să se simtă stânjenită. S-a uitat la tata, ca și cum i-ar fi cerut ajutorul. Dar nu a venit niciunul.

— La început a deschis un magazin de spirtoase, a continuat. A încercat să practice dreptul, dar i-a fost refuzată licența pentru că era antifascist și toate astea se întâmplau în anii regelui Zog. Cercetarea universitară... hm, nu, asta a fost câțiva ani mai târziu, a adăugat. După terminarea războiului.

— Și ce a făcut atunci?

— Ah, nimic special. A învățat rusă și engleză, și-a îmbunătățit limbile străine, a făcut traduceri, genul ăsta de lucruri. Leușca, mi-a zis, nu mergi să aduci tacâmuri pentru masă?

— Tati, asta a fost când a lipsit de acasă o perioadă lungă de timp? am întrebat, uitându-mă la tata. Ca să se documenteze pentru lucrarea lui? De asta te-a crescut Nini singură?

— Da, a răspuns tata. A tradus Candid al lui Voltaire.

— Voltaire! Voltaire! Mă întreb cine sunt Voltaire și Rousseau. Adică, nu știu nimic despre ei, decât că au dat o mână de ajutor în Revoluția Franceză.

Bunica a aprobat din cap cu entuziasm. Părea ușurată că fusese schimbat subiectul. Poate că nu îi plăcea ideea că bunicul își părăsise familia așa, plecând cine știe unde și dedicând mulți ani studiului limbilor străine și traducerilor.

— Asta e tot ce ai nevoie să știi, a continuat.

Starea de spirit i se schimba de fiecare dată când venea vorba despre Revoluția Franceză. Putea să vorbească de ea la nesfârșit. Îmi spusese tot ce știa despre ea, cum a început, cine a fost implicat, ce li s-a întâmplat lui Ludovic al XVI-lea, Mariei Antoaneta și chiar și bietului Delfin. Îi făcea plăcere să repete partea din discursul lui Robespierre în care se spunea că secretul libertății stă în educarea oamenilor, în timp ce secretul tiraniei este ca ei să rămână ignoranți. Descria bătăliile faimoase ale lui Napoleon și știa numele tuturor generalilor care participaseră la ele. Încercase să mă facă și pe mine să le învăț pe de rost, dar mi se păruse imposibil să le rețin pe toate. Vorbea despre personajele participante la Revoluția Franceză, de la întrunirea Stărilor Generale până la sfârșitul Războaielor napoleoniene, cu mare precizie și detalii vii, de parcă ne-ar fi fost rude: câștigătorii, perdanții și cei de la mijloc.

— Bunica ta crede că Revoluția Franceză a adus lumii libertatea, a spus tata, criticând entuziasmul bunicii, dar a fost doar o idee frumoasă, niciodată dusă la bun sfârșit.

— Voltaire și Rousseau au fost filosofi ai Iluminismului, a reluat bunica. De aceea Gavroche spune că ei sunt de vină. Ei au fost cei care au vorbit prima dată despre ideile pentru care oamenii au luptat în timpul Revoluției. Credeau că toți ne naștem liberi și egali și că oamenii pot gândi singuri și pot să ia decizii pentru ei înșiși. Se opuneau ignoranței, superstițiilor și controlului celor mai puternici.

— Aveau dreptate. Ca Marx și Hangel. Și Voltaire și Rousseau au apelat la ghilotină? am întrebat.

— Nu, a zis bunica. Asta a venit mai târziu.

— Dar Marx și Hangel?

— Hegel, m-a corectat Nini. Sau poate vrei să spui Marx și Engels? Marx și Engels, păi... Nu, nu chiar, nu au făcut-o. Ei au scris cărți, au organizat întâlniri, genul ăsta de lucruri. Și ei credeau că toți ne naștem liberi și egali și credeau că... Dar știi și tu ce credea Marx.

— Credea că în capitalism nu există libertate pentru că muncitorii nu au voie să facă toate lucrurile pe care capitaliștii pot să le facă, am adăugat, mândră de contribuția mea.

— Exact, a zis tata. Avea dreptate. În socialism...

S-a oprit, s-a gândit o clipă și a început propoziția altfel.

— În capitalism, a zis, nu e vorba că oamenii săraci nu au voie să facă toate lucrurile pe care bogații pot să le facă. Chestia e că nu pot să le facă, chiar dacă au voie. De exemplu, au voie să meargă în vacanță, dar trebuie să continue să lucreze pentru că altfel nu câștigă bani. În capitalism, dacă nu ai bani, nu poți să mergi în vacanță. Ai nevoie de o revoluție.

— Ca să mergi în vacanță?

— Ca să schimbi lucrurile.

Când tata vorbea despre revoluție în general se aprindea la fel de mult ca bunica atunci când vorbea despre Revoluția Franceză în particular. În familia mea, toată lumea avea o revoluție favorită, așa cum toată lumea avea un fruct favorit de vară. Fructul favorit al mamei era pepenele roșu, iar revoluția ei favorită era cea engleză. Ale mele erau smochinele și Revoluția rusă. Tata sublinia că simpatiza cu toate revoluțiile noastre, dar favorita lui era una care urma încă să aibă loc. Cât despre fructul său favorit, acesta era gutuia — dar te puteai îneca cu ea dacă nu era bine coaptă, așa că de multe ori alegea să își amâne plăcerea. Curmalele erau fructul favorit al bunicii: erau greu de găsit, dar prinsese gustul lor de pe vremea când era mică. Revoluția ei favorită era, desigur, cea franceză, și asta îl enerva foarte tare pe tata.

— Revoluția Franceză nu a realizat nimic, zicea el acum. Unii oameni sunt în continuare extrem de bogați și iau toate deciziile, iar alții sunt foarte săraci și nu pot să-și schimbe viețile.

A scuturat din cap.

— Sunt prinși într-o capcană, ca musca asta, a continuat, arătând spre o muscă ce bâzâia zgomotos lovindu-se de sticla geamului de la bucătărie.

S-a mai gândit o vreme și apoi a adăugat ceva, așa cum o făcea de obicei, de parcă tocmai atunci i-ar fi venit ideea, deși o spunea de fiecare dată când explica de ce revoluția lui favorită nu avusese încă loc:

— Uită-te doar la cum arată lumea, brigatista, uită-te la cum arată lumea.

Chiar dacă nu avea o revoluție favorită, tata avea revoluționari favoriți. Aceștia erau „brigatiștii". „Brigatista" era celălalt nume de alint pe care îl primisem când a încetat să-mi mai spună „ardeiaș umplut". Nu am înțeles ce însemna până nu am crescut mult mai mare, dar îmi amintesc că tindea să iasă la iveală când încălcam vreun soi de regulă. În timp, ajunsesem că presupun că era sinonim cu „pacoste", un termen folosit pentru cineva care dă bătăi de cap autorității de drept. Tata zicea lucruri de genul „Vino aici, brigatista, uite ce-ai făcut!" sau „Ai întârziat, brigatista!" sau „Ce ne facem cu tine, brigatista? Nu ți-ai făcut încă temele".

Credeam, de asemenea, că termenul are cumva legătură cu violența. Asta pentru că singura dată când tata le-a zis așa altor copii în afară de mine a fost când i-am povestit că am refuzat să asist la execuția unei pisici care furase mâncarea rezervată pentru maidanezii lui Flamur. Flamur își făcuse apariția pe stradă, la locul de joacă, cu o pisică de gâtul căreia legase o sfoară și le-a poruncit celorlalți copii să tragă de ea până când pisica nu mai poate respira. Când i-am relatat

incidentul tatei și i-am spus că nu am vrut să trag de sfoară, a zis „Până la urmă, nu ești cu adevărat o brigatista“ într-un fel care nu lăsa niciun dubiu că, în acest caz, „brigatista“ nu era adresat ca un compliment.

Un alt caz când tata îi pomenea pe brigatiști, incluzându-se și pe el în categoria asta, erau vizitele noastre regulate la cimitir, unde dădeam adesea peste un cerșetor pe nume Ziku. Ziku era un țigan de vârstă mijlocie, fără picioare, care purta întotdeauna pantaloni scurți, astfel încât să i se vadă cele două rânduri lungi de cusături unde i se terminau coapsele și de unde îi fuseseră amputate picioarele. Se târa pe pământ și, de fiecare dată când îl vedea pe tata de la depărtare, se mișca din ce în ce mai repede până ajungea la noi. Apoi ne bloca drumul și îmi amintesc că mă gândeam că Ziku e mai scund chiar și decât mine. „Tovarăși, tovarăși!“ ne striga. „Aveți ceva pentru mine azi?“ Tata își golea întotdeauna buzunarele. Literalmente. Îi dădea tot ce avea. După ce ne întâlneam cu Ziku, treceam uneori pe lângă o cofetărie și îl trăgeam pe tata de mânecă ca să-i arăt că începuse să se formeze coadă, ceea ce însemna că erau speranțe că înghețata va veni în curând. Își întorcea buzunarele pe dos ca să demonstreze că sunt goale și apoi îmi spunea: „Nu mi-a mai rămas absolut nimic“. Și adăuga: „L-ai văzut pe Ziku, nu? Haide acum, nu te supăra, nu fi cărpănoasă ca maică-ta. La urma urmei, suntem sau nu suntem brigatiști?“

Din acest schimb de replici, am tras concluzia că un brigatista era cineva care voia să-și împartă toată averea și că tata se identifica cu ei pentru că nu îl deranja să dea tot ce are. Când eram cu Nini și îl întâlneam pe Ziku, îi dădea și ea ceva mărunțiș, dar nu atât de mult ca tata. Păstra câteva monede să-mi cumpere mie înghețată și, în timp ce stăteam la coadă, zicea: „Bietul Ziku, vezi, probabil nu i-a plăcut să meargă la școală și acum trebuie să le ceară bani altor oameni pentru că el nu are educație. Ar fi trebuit să-și facă temele și să citească cărți, așa cum faci tu“.

Mama nu îi dădea niciodată nimic lui Ziku. Spunea: „Ziku trebuie să muncească!“ Am răspuns: „Dar nu are picioare!“ „Are mâini!“ mi-o întorcea. Eu protestam: „Dar nu are educație!“ „Asta e vina lui!“ riposta ea. „Ar fi trebuit să învețe. Oamenii care vor să învețe, învață. Mie nu mi-a dat nimeni niciun bănuț când eram mică.“

Când l-am întrebat pe tata de ce trebuie să-i dăm lui Ziku tot măruntul nostru, din moment ce era vina lui că nu mersese la școală și nu îi plăcuse să învețe, a zis că nu totul e din vina cuiva. Mi-a explicat că, deși acum copiii de țigani sunt obligați să se înscrie la școală și locuiesc în apartamente de bloc, lucrurile probabil stătuseră altfel pe vremea când Ziku crescuse în vreo tabără de nomazi cine știe pe unde. A mai zis și: „Nu te lua după maică-ta, probabil că nu i-ar da nimic lui

Ziku nici dac-ar avea doctorat. Ea vrea să economisească totul“.

Tatei îi plăcea mereu să se ia de dorința mamei de a pune toți banii deoparte.

— Cum ați dori să procedați cu această investiție? îi spunea ironic, de parcă ar fi fost o capitalistă, atunci când discutau despre vreo nouă achiziție, de pildă dacă era cazul sau nu să cumpere o haină nouă de iarnă. Mama nu râdea niciodată la glumele tatălui meu, nici măcar la cele care nu erau făcute pe seama ei. Nici nu riposta. Ridica din umeri și ordona: „Dă-mi haina veche. O să-i întorc gulerul pe dos. O să fie ca nouă“.

Din punctul de vedere al tatălui meu, disprețul pentru bani era un semn de distincție. Economiile erau văzute ca o povară de care trebuie să te eliberezi, ceva ce periclitează statutul cuiva de ființă umană liberă. Cum ajungeau să aibă niște bani în plus, indiferent cât de mică era suma, tata și Nini începeau să intre în panică. Se întrebau ce altceva ar putea cumpăra sau cui să îi dea ca să prevină catastrofa de a acumula un surplus. Zilele de naștere erau sărbătorite cu cheltuieli extravagante. Toată lumea primea cel puțin câte un cadou, uneori mai multe. Să ai permanent datorii era o mare ușurare, iar ai mei au avut datorii de când mă știu eu. În rarele cazuri când își plăteau datoriile lunare și reușeau și să acopere cheltuielile de bază, începeau să se gândească la nevoi noi, mai complexe, care să secătuiască din nou economiile.

La sfârșitul fiecărei luni, bunica se uita la dulapul gol și exclama: „Am terminat tot! Nu ne-a mai rămas nimic! Trebuie să așteptăm rațiile de luna viitoare!“ Era ceva îngrijorare în vocea ei, dar și o notă de bucurie pe care nu am înțeles-o niciodată, ca și cum, pe lângă provocările ce ne așteptau, anunța și că am atins un fel de obiectiv cu care ar fi trebuit să ne mândrim. Am presupus că era o chestie moștenită în familie, pentru că odată, în timp ce jucam pocher pe boabe de fasole, Cocotte mi-a spus că pe vremuri ea și bunica jucau pocher pe bani adevărați și nu le păsa deloc dacă pierdeau. Într-o seară, am auzit-o spunându-i lui Nini, îi timp ce sporovăiau înainte de culcare, că era bine că bunicul lor, Pașa, a încurajat cheltuirea celei mai mari părți a banilor familiei pe bijuterii, călătorii și loje la operă, din moment ce oricum s-ar fi ales praful de tot.

Mama și tata, și respectiv familiile lor, Veli și Ypi, aveau valori radical diferite și atitudini fundamental contradictorii legate de aproape orice: cât de mult timp se cuvenea să continui să cârpești hainele vechi până venea vremea să cumperi altele noi, dacă Sacco și Vanzetti era un film mai bun decât Pe aripile vântului, dacă se odihneau mai bine copiii care erau lăsați să plângă până adormeau, dacă era în regulă să bei laptele care începea să se strice, cât de mult sau dacă puteai să întârzii la întâlniri sau câte zile puteai să reciclezi

resturi de mâncare înainte să te dai bătut. Familia Ypi ura banii, familia Veli îi iubea; primii ridicau în slăvi codurile de onoare străvechi, cei din urmă se mândreau că le ignoră. Cei din partea tatălui meu erau profund interesați de politică, inclusiv de politica unor țări îndepărtate; pe cei din partea mamei îi interesa doar dacă îi privea în mod direct. E o mare ironie cum au ajuns cele două familii să se încuscrească pentru că, în alte timpuri și împrejurări, ar fi fost probabil dușmani declarați. Istoria i-a transformat în aliați. Niciuneia dintre părți nu părea să-i convină conflictul cotidian generat de interacțiunea lor, dar amândouă găsiseră strategiile să treacă peste el. Erau surprinzător de sinceri când venea vorba despre faptul că niciunii nu aprobau concepțiile morale ale celorlalți. N-au avut de ales și a trebuit să se încuscrească, ziceau. Era o chestie de „biografie“.

Disprețul tatălui meu pentru bani mergea dincolo de aversiunea lui pentru obiceiurile frugale ale rudelor prin alianță. Ajungea la o atitudine ostilă față de sistemul capitalist, al cărui scop, spunea el, era să continue să cumpere și să vândă bunuri pentru profit doar ca să se mențină singur în funcțiune. Dacă ajungeai să ai bani mulți, zicea mama, poate că îi meritai. Tata insista că nu aveai cum să faci bani fără să exploatezi pe cineva căruia îi lipsesc. Dacă aveai bani mulți, aveai și multă putere și puteai influența decizii importante, îngreunând șansele celor care nu porneau din start cu aceeași sumă ca tine să ajungă în aceeași poziție. „Fiecare trebuie să facă ce poate, brigatista“, trăgea tata concluzia, „dar, în final, ca să schimbi lucrurile, ai nevoie de o revoluție, pentru că nimeni nu va renunța la privilegiile sale fără să fie forțat“.

Ani mai târziu, când am mers la facultate, am fost șocată să aflu că numele meu de alint venea de la „Brigăzile Roșii“, mișcarea teroristă italiană de extremă stângă similară altor mișcări de gherilă ce apăruseră în mai multe țări din Vest în anii ’70. Tata absolvise Universitatea din Tirana în vara anului 1968 și își amintea de asasinarea lui Martin Luther King în aprilie, de fuga lui de Gaulle în Germania după ocuparea universităților franceze în mai, de tancurile sovietice invadând Praga în august și de ieșirea în semn de protest a Albaniei din Pactul de la Varșovia. Aceste evenimente fuseseră suficiente ca să-l convingă că, până când toți cei care sufereau de pe urma nedreptății oriunde în lume nu deveneau liberi, nu putea fi vorba nici măcar de o singură victorie, de nicio victorie de durată. La un moment dat în vara aceea, ajunsese să creadă că libertatea era posibilă și presupunea să opui rezistență autorității în toate formele sale. Dar protestele studențești eșuaseră, iar tinerii din piețe deveniseră politicieni de carieră, convertindu-și fostele idealuri despre libertate într-un fel de retorică vagă a democrației. Acela fusese punctul când, mi-a explicat el, și-a dat seama că „democrația“ era doar

un alt nume pentru violența statului, o violență care în cea mai mare parte rămânea doar o amenințare abstractă, ca să se materializeze atunci când cei puternici riscau să-și piardă privilegiile.

Ca rezultat al acestor evenimente, pe care le văzuse doar la televiziunea italiană sau iugoslavă, se născuse fascinația tatălui meu pentru grupările revoluționare, care respingeau cu totul drepturile instituite prin lege și democrația parlamentară și credeau că fără violența poporului nu puteai înfrânge violența statului. Era fascinat de Giangiacomo Feltrinelli, care înființase o editură și a cărui poziție spunea că o admiră pentru că nu ținea cont nici de interesele capitaliste ale familiei, nici de retorica democrată a statului liberal. Mi-a povestit cum Feltrinelli a murit cărând el singur explozibil în timpul unei operațiuni a grupării revoluționare Gruppi d'Azione Partigiana. I-a descris moartea cu atâta precizie narativă și detalii psihologice fine, încât îți venea să crezi că fusese de față și reușise cumva ca prin minune să scape. Mi-a spus această poveste înainte să pot să înțeleg cu adevărat care era scopul operațiunii sau de ce fusese necesară aruncarea în aer a unor stâlpi de electricitate pentru declanșarea unei revoluții.

În Albania, Brigăzile Roșii nu erau aproape deloc pomenite la televizor în anii '70 sau '80. Tata începuse să-i urmărească ascultând în secret radioul italian. Mulți ani mai târziu, am încercat să-i înțeleg pasiunea pentru violența revoluționară. Probabil că făcuse o paralelă între critica statului represiv și propria lui situație dificilă. Violența teroristă, spunea el, nu ar fi necesară dacă grupările revoluționare ar putea să lupte împotriva statului cu toate armele aflate la dispoziția unei armate obișnuite. Ura războaiele, era un pacifist. Dar romanța lupta revoluționară. Era un spirit liber blocat într-o ordine politică extrem de rigidă, un om cu o biografie pe care nu o alesese, dar care fusese suficientă ca să-i determine locul în lume. Trebuie să fi căutat o cale de a se înțelege pe sine însuși, străduindu-se să-și ducă mai departe angajamentele morale fără ca unul sau altul să le interpreteze în numele său, un om care a încercat să atribuie un sens faptului, care mie mi se părea complet irelevant, că numele lui era din întâmplare același cu cel al fostului nostru prim-ministru.

Dar când încerca să articuleze toate aceste lucruri într-un fel pe care alții l-ar putea înțelege și la care s-ar putea raporta, când încerca să explice ce înseamnă să-ți câștigi libertatea în afara mașinăriei represive a statului și exploatării pieței, se bloca. Știa cu ce nu era de acord, dar îi era greu să apere ce susținea. Fraze, teorii, idealuri i se învălmășeau în cap și se chinuia să găsească o cale să le organizeze, să explice care sunt prioritățile lui și să-și facă cunoscute punctele de vedere. În final totul exploda în mii de fragmente: ce știa, ce era, ce încerca să fie, ce dorea să vadă întâmplându-se. La fel ca viețile

revoluționarilor ale căror morți eroice le admira, la fel ca revoluția lui favorită, cea care nu a avut niciodată loc.

Ahmet și-a luat diploma

La sfârșitul lui septembrie 1989, la câteva săptămâni după începerea școlii, ne-a venit un coleg nou, Erion. Familia lui se mutase de curând din Kavajë, orașul unde locuiseră ai mei înainte să mă nasc. După ce a fost pus în bancă cu mine, s-a prezentat.

— Tu ești Lea! a exclamat cu bucurie când i-am spus cum mă cheamă. Lea Ypi! Părinții mei mi-au spus să te caut. Suntem rude. Bunicul meu e văr cu bunica ta. Au crescut împreună. Am un mesaj pentru ea. Trebuie să îi spui bunicii tale că Ahmet și-a luat diploma. S-a întors. Ahmet e bunicul meu. Puteți să veniți oricând în vizită.

Când le-am spus alor mei că am un nou văr, au părut surprinși.

— Cam târziu pentru tine să-ți faci rude noi, nu crezi? a glumit tata.

Apoi am transmis mesajul.

— Ahmet..., a murmurat Nini, pierdută în gânduri.

— Ahmet s-a întors. Vrea să-l vizităm, a zis meditativ. Să mergem oare? Să-l felicităm pentru absolvire? Să-i ducem un cadou?

Tata a aprobat din cap, mama și l-a scuturat.

— Trebuie să fim atenți, a zis.

Soția răposată a lui Ahmet, Sonia, fusese profesoară, iar Ahmet își găsise deja cu siguranță o slujbă.

— E prea bătrân să mai lucreze, a obiectat tata.

Nini a continuat să se uite în gol la perete.

— Da, e târziu pentru el, a zis după un timp. E bătrân acum. Dar cine știe?

Discuția nu avea niciun sens. De ce nu puteam merge în vizită la cineva a cărui soție fusese profesoară? De ce nu puteam felicita o rudă care tocmai absolvise?

— Mi-ar plăcea să mă joc cu Erion, am zis. E drăguț, vreau să-l văd.

După o lungă discuție, ai mei s-au decis să meargă. A fost cumpărată o cutie cu rahat turcesc, vizita a fost făcută, verii s-au revăzut.

După asta, Ahmet a început să vină la noi acasă în mod regulat. Bătea la ușă cu bastonul din lemn de cireș în care se sprijinea când mergea. Aducea mici atenții, zmeie colorate și coifuri de hârtie, și uneori venea însoțit de Erion, iar noi ne jucam de-a profesorii cu păpușile mele. Ahmet vorbea lent, poticnit aproape. Mirosea a tutun și venea cu un ziar la subraț, rulat ca o pipă; obișnuia să mă gâdile pe gât, chiar sub bărbie. Când își ridica farfurioara cu ceașca de cafea, îi

tremurau mâinile. Lingurița zdrăngănea de pereții ceștii, atrăgându-ți atenția la mâna lui dreaptă, de unde îi lipsea degetul mare. Avea degetele de la mâini lungi și colorate într-un galben deschis, ca și cum ar fi fost vopsite, se pare că de la rulatul tutunului.

Când vizita lui se suprapunea cu șederile lui Cocotte la noi, toată lumea vorbea franceză, așa cum făcuseră când erau copii. Am întrebat odată dacă vrea să joace cu noi pocher pe boabe de fasole, dar Cocotte a zis că pocherul e pentru burghezi. Nu am înțeles, dar nici nu am vrut s-o contrazic, zicându-i lui Ahmet că noi jucam mereu pocher pe fasole și nimeni nu pomenise până atunci că ar fi un joc de burghezi. Atunci Ahmet stătea pe canapea lângă bunica și vorbeau despre cât de mult se schimbaseră lucrurile cât timp fusese el plecat.

— Avem atât de multe lucruri acum, lucruri de calitate, zicea. Peste tot e abundență. Magazinele sunt pline. Oamenii sunt fericiți. Totul pare atât de calm și așezat.

Nini aproba în tăcere.

Câteva luni mai târziu, tata a fost înștiințat de la serviciu că avea să fie transferat din biroul lui de la câțiva kilometri de centrul orașului într-o unitate diferită, dintr-un sat îndepărtat, Rrushkull. Trebuia să se trezească mult mai devreme și să călătorească pe întuneric ca să ajungă în sat, întâi cu un autobuz, apoi mai avea o bucată bună de mers pe jos dacă nu avea norocul să dea pe drum peste niște țărani care să-l ia în căruța lor trasă de cai. Nini își făcea griji că astmul i s-ar putea agrava iarna. Toată lumea părea de acord că fusese o greșeală să-l felicităm pe Ahmet și să-l invităm la cafea.

— Știam eu, a zis mama. Știam eu că are o slujbă pe undeva. Probabil lucra deja în timp ce studia. V-am zis că nu trebuie să luăm legătura cu el. Soția lui a fost profesoară. Multora le-a luat mai mult timp să absolve din cauza ei. Cineva chiar s-a lăsat.

Mie legătura dintre revederea cu Ahmet și transferul tatei mi se părea chiar și mai absurdă decât discuția dacă să-l felicităm sau nu pentru absolvire. Dar cele două evenimente erau în mod constant conectate în discuțiile din familia noastră. Vizitele lui însemnau că nici școala unde preda mama nu mai părea sigură.

— Trebuie să nu mai răspundem la ușă, a declarat Nini la un moment dat, altfel Doli va fi transferată cât ai clipi.

Și așa am și făcut. Când Ahmet și Erion veneau să ne viziteze, ne prefăceam că nu suntem acasă. Închideam radioul și televizorul. Pentru câteva minute, totul încremenea. Uneori Donika îi zărea la baza dealului și dădea fuga s-o strige pe mama de la geam: „Dalaaaa! Dalaaaa! Vine. Vine vărul tău“. Ahmet ciocănea la ușă cu bastonul și aștepta. Erion bătea cu pumnul. Trăgeam cu ochiul pe geam. Mai așteptau o vreme, apoi ridicau plasele cu zmeie și coifuri pe care le lăsaseră jos și făceau cale întoarsă. Erion alerga înainte, iar Ahmet îl

urma încet. Își târa picioarele de parcă ar fi fost ale altcuiva, iar fața lui avea o expresie vag detașată, ca și cum ar fi fost cu mintea în altă parte. Mă întrista să-i văd că pleacă. Tata a băgat de seamă că sunt supărată.

— Nu-ți bate capul, brigatista, a încercat să mă consoleze. Nu fi tristă. Când o să fii mai mare, o să înțelegi. Ahmet a absolvit, dar încă mai lucrează.

Ai mei s-au interesat întotdeauna îndeaproape de cei care terminau facultatea. Era unul dintre subiectele frecvente de discuție la petrecerile aniversare și la reuniunile extinse de familie. În ultimele luni de dinainte de decembrie 1990, devenise singurul subiect demn de atenție. Cu cât păreau mai puțin interesați de politică, cu atât mai aprinse erau discuțiile despre educația superioară. De fiecare dată când venea o rudă în vizită, se aducea cafeaua și discuția decurgea mai mult sau mai puțin așa:

— Ai auzit că Nazmi și-a luat diploma?

— Aa, am crezut că absolvise deja.

— Nu, acum de curând s-a întâmplat.

Apoi continuau vorbind despre cei care renunțau și despre cei cu rezultate excelente, făcând comparații între cât de greu fusese să studiezi în trecut, față de prezent.

— Pe vremea aceea, Isuf a picat, dar când s-a înscris soția lui, lucrurile au mers mult mai ușor, explica bunica.

— Așa e, venea răspunsul, ea a excelat, a și rămas să predea.

Părea mai greu să treci prin unele universități decât prin altele.

— Fatime a ajuns la B. și, din păcate, nu a terminat-o.

Sau:

— Soțul ei fusese la V. și apoi s-a transferat la T. Acolo a trecut fără probleme.

Și iarăși:

— Cine știe ce se va întâmpla acum că s-a schimbat rectorul?

Ori:

— Tot mai puțini par să fie picați acum, la care venea replica precaută: Da, dar cine știe câți sunt înscriși?

Unele discuții implicau comparații între diferitele materii și dificultatea relativă de a le parcurge. De exemplu:

— Josif a studiat relații internaționale, dar Bela era interesată de filosofie.

Nu doar facultatea pe care o terminai, dar și materiile de studiu erau clasificate în funcție de cât de grele erau. Era un fapt bine cunoscut că, dacă mergeai la relații internaționale, de exemplu, era aproape imposibil să absolvi. Dar dacă studiai economia, puteai termina relativ repede. Alteori părea că, dacă luai cu rezultate suficient de bune o diplomă considerată dificil de obținut, ți se putea

cere să rămâi să predai. Din motive greu de înțeles, acest lucru era văzut cu suspiciune. Reputația profesorilor varia: erau cei foarte exigenți, care inspirau frică și care trebuiau evitați cu orice preț și cei al căror stil de predare era mai relaxat și erau mai ușor de abordat.

Adulții nu menționau niciodată numele universităților, ci doar prima literă. Spuneau, de pildă, lucruri de genul „Avni a absolvit la B.“ sau „Emine a început la S. și apoi a fost transferată la M.“. De la măsuța joasă din sufragerie, unde mă jucam în liniște cu păpușile mele, încercam să potrivesc literele pe care le auzeam cu numele diferitelor orașe universitare. Când credeam că am ghicit corect, întrebam: „S. vine de la Universitatea din Shkodra, nu?“ În momentul acela, adulții își dădeau seama că trag cu urechea la ce vorbesc și eram trimisă să mă joc în camera mea.

Eram descumpănită mai ales când se discuta despre proiectul de cercetare al bunicului. Unele rude ziceau că, probabil, nu ar fi fost nevoit să-și continue studiile atât de mult timp dacă nu ar fi fost vorba de tatăl său, cel care purta același nume ca fostul nostru prim-ministru. Alții spuneau că nu există nicio legătură între cele două biografii, că bunicul meu ar fi mers la universitate oricum, pentru că era „intelectual“ și cea mai mare parte a intelectualilor trebuiau să învețe. Când am descoperit că bunicul își luase prima diplomă la Paris, am fost curioasă să aflu unde a mers să-și continue ulterior studiile, în perioada în care a învățat engleză și rusă și a tradus Candid a lui Voltaire, lucru care i-a luat cincisprezece ani. Dar a doua lui specializare era înconjurată de mister. Mi s-a spus: „A învățat la B. și apoi a mers la S.“. „Ce sunt B. și S.?“ am întrebat. „Literatură“, mi s-a răspuns. „A studiat literatura.“ „Nu vorbeam despre ce a studiat“, am insistat. „Vorbeam despre unde a mers să învețe.“ „Păi, ici și colo“, venea răspunsul, „nu foarte departe de aici“. „Dar unde aici și de ce acolo?“ am întrebat exasperată. „De ce? Păi bine, din cauza biografiei“, repetau ei. „Făcea parte din biografia lui.“

Una dintre numeroasele conversații care mi-au rămas întipărite în minte peste ani, cea pe care mi-o amintesc cel mai clar, era despre un fost profesor al bunicului meu, pe care îl chema Haki. Multe dintre rubedeniile mele, care fuseseră la aceeași universitate ca și bunicul, îl știau pe Haki. Toți relatau că, dacă ajungeai la cursurile lui Haki, erau șanse mari să nu-ți iei niciodată diploma; mai mult, era foarte probabil să fii exmatriculat. Vestea despre cineva care a fost dat afară era de obicei dată în șoaptă, însoțită de priviri sumbre și voci tremurătoare. „Îmi pare rău“, spunea cel care primea vestea, „e îngrozitor. Îmi pare atât de rău să aud asta“. Singurele vești care stârneau o reacție și mai dramatică decât cele despre cineva care pica erau cele despre cineva care abandona facultatea, despre cei care se lăsau de bunăvoie. „A fost din cauza lui Haki“, auzeam atunci, „nu i-a făcut față lui Haki“. Și

comentariul: „Nu, nu doar Haki, e vorba de toată instrucția". „Da, dar fără Haki poate ar fi reușit." Haki avea reputația de a fi foarte dedicat educației. Haki era unul dintre cei mai exigenți educatori, renumit atât pentru pedepsele dure pe care le aplica, cât și pentru umilirea pe care acestea o provocau.

Una dintre istoriile despre Haki, și pe care am auzit-o comentată de multe ori, s-a întâmplat spre sfârșitul instrucției bunicului meu. Era vara anului 1964. Bunicul meu, Asllan, isprăvise universitatea și nu avea un loc de muncă. A bătut la multe uși în căutarea unei slujbe, dar a descoperit că era mult mai greu decât anticipase. Biografia îi stătea în cale. S-a decis să-i scrie o scrisoare unui prieten vechi de școală, cineva aflat foarte sus pe scara cercurilor de Partid. O copie a acelei scrisori se află încă la noi, în aceeași pungă de plastic prăfuită ce conține cărțile poștale decolorate, printre care și cea a Turnului Eiffel. „Dragă tovarășe Enver", începe primul rând. Se continuă de parcă ar fi introducerea vreunui soi de document constituțional: „Demnitatea umană este inviolabilă. Fundația socialismului este demnitatea dată de muncă". Următorul paragraf exprimă recunoștința pentru șansa de a-și fi completat studiile pe parcursul ultimului an și felicită Partidul pentru progresul extraordinar făcut de țara noastră sub conducerea socialistă. Apoi vine cererea pentru o slujbă, dacă se poate una pe măsura abilităților sale.

La câteva zile după ce Asllan a trimis scrisoarea, a venit un răspuns de la sediul Partidului. Se eliberase un post de avocat. Lunea următoare, Asllan și-a pus singurul costum pe care îl avea și s-a dus la muncă. Era un costum negru cu dungi discrete, cel pe care îl purtase în ziua absolvirii, cel pe care avea să-l poarte la nunta părinților mei, precum și în ziua în care am ieșit din maternitate, și cu care avea să fie și îngropat. La câteva luni după ce a început serviciul, Haki a bătut la ușa biroului său ca să-i ceară un certificat legalizat.

La început, nu l-a recunoscut pe Asllan îmbrăcat la costum.

— Am nevoie de o semnătură pe asta, a zis, arătând spre bucata de hârtie din mână.

— Luați loc, vă rog, a răspuns Asllan. Pot să vă ofer o țigară?

Atunci Haki și-a dat seama că îl mai întâlnise pe bunicul meu și a început să se simtă stânjenit.

— Nu mă recunoști, nu? a zis.

Asllan continua să zâmbească.

— Bine ai venit, Haki. Ce plăcere să te revăd.

Haki ezita.

— Pot să mă întorc în altă zi, a zis.

— Nu-ți face griji, a răspuns bunicul. Rezolvăm imediat.

Haki a luat loc în birou, fumând în tăcere, în timp ce Asllan îi completa hârtiile. La sfârșit, Haki a vrut să plătească, dar bunicul a

refuzat.

— Ai făcut deja prea mult, Haki, a zis el. Asta e din partea mea.

Haki i-a mulțumit profund recunoscător și, la plecare, cei doi bărbați și-au strâns mâna.

Dintre toate diversele istorii despre universitate, aceasta mi-a rămas în minte, nu doar pentru că fusese repetată de nenumărate ori de-a lungul anilor, ci și din cauza tonului cu care era relatată și a faptului că receptarea ei era diferită la fiecare reiterare. „Bravo lui Asllan", spuneau unele rude care îl cunoscuseră pe Haki când o auzeau. Alții se întrebau cum a putut Asllan să dea mâna cu Haki? Uitase oare că Haki era responsabil pentru ce se întâmplase cu prietenul lui cel mai bun, care a abandonat facultatea? Mai târziu, am descoperit că acest prieten era chiar cel care îi trimisese, pentru a-l felicita, cartea poștală cu Turnul Eiffel. „Haki era doar un educator. Nu el a făcut regulile pe care i se cerea să le aplice", explica Nini, încercând să justifice acțiunile soțului ei. „Atunci nu poți să mai dai vina pe nimeni", i-o întorceau rubedeniile noastre. „Un profesor are întotdeauna la discreție o marjă de a nu fi atât de aspru pe cât o cer regulile. E simplu să urci pe scara ierarhică și să dai vina pe Ministerul Educației sau pe ministrul însuși pentru tot ce merge prost. Dar adevărul este că mulți oameni pun umărul la aplicarea regulilor." Ai o marjă la dispoziție, ziceau ei, la orice nivel, în orice moment. Nu era nevoie ca Haki să fie atât de aspru. Cruzimea lui nu ar fi trebuit răsplătită cu o strângere de mână.

M-am întrebat adesea de ce bunica povestea această istorie de fiecare dată când o rudă venea în vizită și depănau amintirile de pe vremea când fuseseră la universitatea din B., unde preda Haki. Nu puteam să înțeleg ce sens avea să întorci pe toate fețele faptul că bunicul i-a oferit o țigară lui Haki după ce se întâlniseră pe vremuri la universitate. Ce mare lucru era că îl tratase ca pe un vechi prieten? Odată am auzit-o pe bunica citându-l pe Robespierre: „Să-i pedepsești pe opresorii umanității este clemență, dar să îi ierți e barbarie". Numele lui Haki era pus pe masă în acest sens. Părea exagerat să-l consideri pe Haki un opresor al umanității. Dar ce anume a învățat bunicul meu la universitate? Și de ce erau rudele mele atât de obsedate de cine era responsabil pentru luarea revanșei?

Când mă gândesc la toate misterele nerezolvate din copilăria mea și reiau istoriile despre Ahmet și Haki care mi-au lăsat o impresie atât de puternică, le văd ca pe o parte a adevărului care era mereu acolo, așteptând să fie descoperit, dacă aș fi știut doar unde să mă uit. Nimeni nu mi-a ascuns nimic, totul era sub ochii mei. Și totuși am avut nevoie să mi se spună.

Nu mă gândisem niciodată să-i întreb pe ai mei nu doar unde mai exact se aflau universitățile din B., S. sau M., ci ce anume

reprezenta o universitate. Nu aveam acces la răspunsurile corecte pentru că nu știam să pun întrebările corecte. Dar cum ar fi putut fi altfel? Îmi iubeam familia. Aveam încredere în ei. Acceptam tot ce îmi serveau ca să-mi satisfac curiozitatea. În căutarea unor certitudini, mă bazam pe ei să mă ajute să mă prind cum merg lucrurile în lume. Nu mi-a trecut niciodată prin minte, înainte de acea zi din decembrie 1990, după întâlnirea cu Stalin în ploaie, că familia mea era sursa nu doar a tuturor certitudinilor, dar și a tuturor îndoielilor.

10

Sfârșitul istoriei

Cu câteva luni înainte de ziua în care l-am îmbrățișat pe Stalin, îi văzusem portretele purtate pe străzile capitalei la defilarea pentru sărbătorirea zilei de 1 mai, Ziua Muncii. Era defilarea anuală obișnuită. Programele de televiziune începuseră mai devreme în ziua aceea și nu era nicio transmisiune sportivă la televiziunea iugoslavă, ceea ce însemna că nu aveam să mă bat cu tata pentru accesul la televizor. Puteam prin urmare să urmăresc liniștită defilarea, apoi un spectacol de păpuși, după care un film pentru copii, pe urmă să ieșim la o plimbare, îmbrăcată în haine noi, să cumpărăm înghețată și, în cele din urmă, să ne facem o poză la singurul fotograf din oraș, care stătea de obicei lângă fântâna de la Palatul Culturii.

1 mai 1990, ultimul 1 mai pe care l-am sărbătorit, a fost cel mai fericit. Sau poate doar pare așa pentru că a fost ultimul. Obiectiv vorbind, nu putea să fie cel mai fericit. Cozile pentru produsele de bază erau tot mai lungi, iar rafturile din magazine păreau din ce în ce mai goale. Dar mie nu îmi păsa. Până atunci fusesem mofturoasă la mâncare, dar acum, că mai crescusem, nu mai făceam nazuri să mănânc feta ieftină în loc de mult mai apreciata brânză grasă sau gem vechi în loc de miere.

— Pe primul loc vine moralitatea, mâncarea e pe locul doi, zicea bunica cu voioșie și ajunsesem să-i dau dreptate.

Pe 5 mai 1990, Toto Cutugno a câștigat Eurovisionul ținut la Zagreb cu melodia „Insieme: 1992“. Făcusem suficiente progrese cu ajutorul Limbilor străine, acasă ca să înțeleg versurile și să cânt refrenul în minte: Sempre più liberi noi / Non è più un sogno e non siamo più soli / Sempre più uniti noi / Dammi una mano e vedrai che voli / Insieme... unite, unite Europe.[6] Doar câțiva ani mai târziu am descoperit că nu era de fapt, așa cum presupusesem mereu, un cântec despre libertatea și unitatea aduse de răspândirea idealurilor socialiste în toată Europa, ci un cântec despre Tratatul de la Maastricht, ce avea să consolideze în scurtă vreme piața liberală.

Între timp, Europa continua să fie la cheremul a tot felul de „huligani“ care sabotau ordinea publică. Mai devreme în acel an, Polonia se retrăsese din Pactul de la Varșovia. Partidele comuniste din Bulgaria și Iugoslavia votaseră să renunțe la monopolul asupra puterii. Lituania și Letonia își declaraseră independența față de Uniunea Sovietică. Trupele sovietice intraseră în Baku ca să înăbușe protestele azere. I-am auzit pe ai mei vorbind despre alegeri „libere“ în RDG și l-am întrebat pe tata: „Ce alegi la alegerile nelibere?“ Nu a părut

încântat de întrebare și a încercat să schimbe subiectul: „Nu te bucuri“, mi-a zis în schimb, „că Nelson Mandela a fost eliberat din închisoare?“

Numărul vizitatorilor care veneau la noi acasă s-a dublat; veneau chiar și când nu se transmiteau meciuri de fotbal sau festivaluri de muzică la Direkti. Ai mei au început să mă trimită devreme la culcare. În norul de fum ce plutea seara în sufrageria noastră, oamenii care rulau țigări din tutun vrac începeau să arate ca niște umbre.

Observasem stupoarea din vocile scăzute cu care erau întâmpinați vizitatorii la intrare, dar nu era nimic amenințător în aer. Toți continuau să zâmbească și să mă bată pe umăr, întrebându-mă cum merge școala, dacă mă întrecea cineva la învățătură și dacă făceam în continuare Partidul mândru de realizările mele. Încuviințam din cap și le dădeam numai vești bune.

Tocmai fusesem făcută pionier, cu un an înaintea detașamentului meu. Fusesem selectată să reprezint școala la depunerea de jerbe la mormântul eroilor din Cel de-Al Doilea Război Mondial și acum eram responsabilă pentru rostirea jurământului de credință față de Partid. Stăteam în fața întregii școli înainte de începerea orelor și declaram solemn: „Pionieri ai lui Enver! În numele cauzei Partidului, sunteți gata de luptă?“. „Gata mereu!“ tunau pionierii. Părinții mei erau mândri de mine și, ca răsplată pentru rezultatele mele, am mers în vacanță la mare.

Mai târziu în vara aceea, am petrecut două săptămâni într-o tabără de pionieri. În fiecare zi, clopoțelul suna la șapte dimineața să ne trezească. Chiflele de la micul-dejun păreau de cauciuc, dar femeile de la cantină care le împărțeau erau neobișnuit de drăguțe, ba chiar afectuoase. Petreceam restul dimineții la plajă, unde stăteam la soare, înotam și jucam fotbal. La prânz, ne aliniam să primim boluri cu orez, iaurt și struguri, după care eram trimiși în camere să dormim, sau să pretindem că dormim, la ora siestei, până suna din nou clopoțelul la cinci. După-amiaza, jucam tenis de masă sau șah, apoi ne împărțeam pe diverse grupuri de studiu: matematică, științele naturii, muzică, artă și compunere. La cină, înfulecam o ciorbă de legume, apoi ne îmbulzeam afară ca să prindem locuri bune la proiecțiile în aer liber. Seara, stăteam la povești până târziu și ne făceam prieteni noi. Cei mai curajoși și mai mari se îndrăgosteau.

Ziua, ne luam la întrecere. Cine face patul cel mai bine, cine termină primul de mâncat, cine înoată cel mai mult, cine știe mai multe capitale, cine a citit cele mai multe romane, cine poate rezolva ecuații complexe de gradul trei, cine cântă la mai multe instrumente. Legămintele socialiste de solidaritate pe care profesorii noștri se străduiseră din greu pe parcursul anului să ni le inculce s-au evaporat

cu totul în acele două săptămâni. După primele zile, competiția nu doar că nu era descurajată, ci era reglementată de sus și ajustată pe grupe de vârstă. Curse, parodii ale olimpiadelor și concursuri de poezie erau acum organizate oficial și deveniseră o trăsătură atât de organică a vieții de tabără, încât numai micii burghezi, elementele reacționare ar fi refuzat să participe la ele. La sfârșitul celor două săptămâni, foarte puțini copii s-au întors acasă fără să aducă cel puțin o stea roșie, un stegulеț, o diplomă sau o medalie, dacă nu la individual, măcar la echipe. Eu aveam câte una din fiecare.

Cele două săptămâni petrecute în tabăra de pionieri au fost ultimele de felul acesta. Cravata roșie de pionier pentru care m-am dat peste cap s-o câștig și pe care o purtam cu mândrie în fiecare zi la școală avea să se transforme în curând în cârpă de șters praful din bibliotecă. Stelele, medaliile și diplomele și chiar titlul de „pionier" aveau să devină peste noapte relicve de muzeu, amintiri dintr-o epocă diferită, fragmente ale unei vieți trecute pe care cineva a trăit-o undeva.

Vacanța noastră la mare care le precedase a fost prima și ultima petrecută în familie. A fost ultima dată când statul a acordat tichete de vacanță. 1 mai a fost ultima dată când reprezentanții claselor muncitoare au defilat pentru a sărbători libertatea și democrația.

Pe 12 decembrie 1990, țara mea a fost declarată oficial stat pluripartid, unul în care aveau să se țină alegeri libere. Era aproape la douăsprezece luni după ce, în România, Ceaușescu fusese împușcat în timp ce cânta „Internaționala". Începuse deja Războiul din Golf. Bucăți din Zid se vindeau deja la chioșcurile de suveniruri din Berlinul recent unificat. Timp de mai bine de un an, aceste evenimente nu atinseseră deloc țara mea, sau aproape deloc. Bufnița Minervei își luase zborul și, ca întotdeauna, părea să fi uitat de noi. Dar apoi și-a adus aminte și s-a întors.

De ce se sfârșise socialismul? Doar cu câteva luni înainte, la ora de educație civică, profesoara Nora ne explicase că socialismul nu este perfect, cum va fi comunismul când va veni. Socialismul era o dictatură, a spus ea, dictatura proletariatului. Aceasta era diferită și în mod cert mai bună decât dictatura burgheziei aflate la conducere în statele occidentale imperialiste. În socialism, statul era controlat de muncitori mai degrabă decât de capital, iar legea apăra interesele muncitorilor, nu interesele celor care voiau să-și sporească profiturile. Dar a spus clar că și socialismul avea probleme sale. Lupta de clasă nu era încheiată. Aveam mulți inamici externi, precum Uniunea Sovietică, care abandonase demult idealul comunismului și se transformase într-un stat imperialist represiv, care trimitea tancuri să strivească țările mai mici. Aveam, de asemenea, mulți inamici interni. Oamenii care fuseseră bogați și care își pierduseră privilegiile și

proprietățile continuau să comploteze pentru a sabota conducerea muncitorilor și meritau să fie pedepsiți. Cu toate acestea, în timp, lupta proletară avea să învingă. Când oamenii cresc într-un sistem uman și copiilor li se inculcă ideile corecte, a spus profesoara Nora, ajung să le internalizeze. Dușmanii de clasă devin tot mai puțini la număr, iar lupta de clasă se mai domolește și apoi dispare. Atunci începe cu adevărat comunismul și prin asta îi e superior socialismului: el nu mai are nevoie să recurgă la legi pentru a pedepsi pe cineva și îi eliberează pe oameni odată pentru totdeauna. Contrar a ceea ce insinuează propaganda dușmanilor noștri, comunismul nu însemna represiunea individului, ci prima dată în istoria umanității când puteam fi pe deplin liberi.

Crezusem dintotdeauna că nu există nimic mai bun decât comunismul. În fiecare dimineață a vieții mele mă trezeam cu dorința de a face ceva să vină cât mai repede. Dar în decembrie 1990, aceiași oameni care mărșăluiseră să sărbătorească socialismul și pașii făcuți spre înfăptuirea comunismului au ieșit în stradă să ceară sfârșitul lui. Purtătorii lor de cuvânt declarau că singurele lucruri pe care le cunoscuseră în socialism fuseseră nu libertatea și democrația, ci tirania și coerciția.

În ce lume aveam să cresc mare? Cum puteam înfăptui comunismul dacă nu mai aveam nici măcar socialismul? În timp ce priveam consternată ecranul televizorului, unde Secretarul Biroului Politic anunța că pluralismul politic nu mai este ilegal, ai mei au declarat că niciodată nu au susținut Partidul, Partid pe care i-am văzut votându-l întotdeauna, și că nu au crezut niciodată în autoritatea lui. Învățaseră pur și simplu sloganurile și le repetau ca papagalii, ca toți ceilalți oameni, așa cum făceam și eu când rosteam jurământul în fața școlii în fiecare dimineață. Dar aici exista o diferență între noi. Eu crezusem. Fusese tot ce știam. Acum nu îmi rămăsese nimic, cu excepția unor mici, misterioase fragmente de trecut, ca niște note solitare ale unui libret de operă pierdut demult.

În zilele care au urmat, primul partid de opoziție a fost înființat și părinții mei au dezvăluit adevărul. Adevărul lor. Au spus că țara mea fusese o închisoare în aer liber timp de aproape jumătate de secol. Că universitățile care îmi bântuiau familia erau, într-adevăr, instituții educative, dar de un alt fel. Că atunci când vorbeau despre rude care absolveau, se refereau de fapt la eliberarea lor recentă din închisoare. Că obținerea unei diplome însemna în limbaj codat ispășirea unei condamnări. Că inițialele orașelor universitare erau în realitate inițialele diferitelor închisori și locuri de deportare: B. venea de la Burrel, M. de la Maliq, S. de la Spaç. Că diferitele materii de studiu corespundeau diferitelor acuzații oficiale: să studiezi la relații internaționale însemna să fii acuzat de înaltă trădare; literatura era

cod pentru „agitație și propagandă“; iar o diplomă în economie se referea la o crimă de mică importanță, de pildă „să ascunzi aur“. Că studenții care deveneau profesori erau foști deținuți care fuseseră recrutați ca informatori, așa cum fuseseră vărul nostru Ahmet și răposata lui soție, Sonia. Că un profesor exigent era un torționar responsabil de moartea multor oameni, ca Haki, cu care bunicul dăduse mâna după ce își ispășise pedeapsa. Că atunci când cineva absolvea cu brio însemna că penitența fusese de scurtă durată și fără complicații, să fii dat afară reprezenta pedeapsa cu moartea, iar să renunți de bunăvoie, ca prietenul cel mai bun al bunicului la Paris, să te sinucizi.

Am aflat că fostul prim-ministru pe care fusesem crescută să-l disprețuiesc, și al cărui nume îl purta tatăl meu, nu avea același nume și prenume dintr-o coincidență. Era străbunicul meu. Întreaga lui viață, povara acelui nume a strivit toate speranțele tatălui meu. Nu a putut să studieze ce voia. A trebuit să dea explicații pentru biografia lui. A trebuit să plătească pentru un rău pe care nu-l făcuse și să se scuze pentru niște luări de poziție pe care nu le împărtășea. Bunicul meu, care a avut păreri atât de diferite de ale propriului tată încât voise să se alăture republicanilor din Spania de partea cealaltă a baricadei, plătise pentru legătura lui de sânge cu cincisprezece ani de pușcărie. Poate că și eu aș fi plătit, cine știe cum, au zis ai mei. Aș fi plătit, dacă familia mea nu ar fi mințit ca să ascundă secretul.

— Dar am fost pionieră, am obiectat. Am fost făcută pionieră înaintea detașamentului meu.

— Toți erau făcuți pionieri, a ripostat mama. Nu ai fi avut voie să te înscrii nici măcar în organizația de tineret. Nu ai fi putut niciodată să te înscrii în Partid.

— Pe tine te-au împiedicat? am întrebat.

— Pe mine? a râs mama. Nici nu am încercat. Un coleg nou m-a recomandat la un moment dat. Mai apoi, a aflat cine sunt.

Aș fi avut de plătit și pentru familia mamei mele, mi s-a spus. Am aflat că vaporașele după care mama și unchiul ei Hysen făceau modele de hârtie și domeniile, și fabricile, și casele pe care le desenase când era mică chiar aparținuseră familiei ei înainte să se nască, înainte de sosirea socialismului, înainte să fie expropriați. Și clădirea în care se găsea sediul Partidului, în fața căreia ea și tatăl meu mi-au explicat prima dată ce este islamul, făcuse odată parte dintre proprietățile familiei sale. „Îți aduci aminte când am vorbit despre islam în fața acelei clădiri?“ m-a întrebat mama. Am încuviințat din cap. Mi-a amintit cum, de fiecare dată când treceam pe lângă ea, se uita în sus spre o fereastră de la etajul al cincilea, cea fără ghiveci la pervaz. Un așa-zis inamic al poporului stătuse cândva acolo, strigând „Allahu-Akbar“ înainte să se arunce de la etaj. Încerca să scape de

tortură. Anul era 1947. Acel om era bunicul ei.

Și bunica mi-a spus povestea întreagă a vieții ei, aceeași poveste pe care am încercat de nenumărate ori s-o ghicesc trăgând cu urechea la conversațiile ei cu Cocotte. Se născuse în 1918 ca nepoată a unui pașă, cea de-a doua fiică a unei familii de guvernatori de provincie cu state vechi ai Imperiului Otoman. La treisprezece ani, era singura fată de la Lycée Français din Salonic. La cincisprezece ani, a băut pentru prima dată whisky și a fumat prima țigară. La optsprezece ani, a câștigat o medalie de aur pentru cele mai bune rezultate din școală. La nouăsprezece, a vizitat pentru prima dată Albania. La douăzeci, era consilieră a prim-ministrului și prima femeie care să lucreze în administrația de stat. La douăzeci și unu, l-a cunoscut pe bunicul meu la nunta regelui Zog. Au băut șampanie, au dansat vals, i-au plâns de milă miresei și au descoperit că aversiunea lor comună față de nunți regale era depășită doar de disprețul față de monarhie. La douăzeci și trei, s-a măritat cu bunicul. El era socialist, dar nu revoluționar. Ea era vag progresistă. Amândoi proveneau din familii conservatoare bine-cunoscute, care se extinseseră în Imperiul Otoman timp de mai multe generații. La douăzeci și patru, a devenit mamă. La douăzeci și cinci, s-a încheiat războiul și și-a văzut rudele din Salonic pentru ultima dată. La douăzeci și șase, a participat la alegerile pentru Adunarea Constitutivă, primele alegeri la care femeile au avut drept egal de vot cu bărbații și ultimele la care s-au înscris candidați din stânga necomunistă. La douăzeci și șapte, aceiași candidați, dintre care mulți erau prieteni de familie, au fost arestați și executați. Bunicul a propus să emigreze cu ajutorul ofițerilor britanici care părăseau țara și pe care îi cunoscuse în timpul războiului. Ea a refuzat. Mama ei, care venise din Grecia în Albania ca s-o ajute cu copilul de-abia născut, se îmbolnăvise de curând și nu voia s-o părăsească. La douăzeci și opt de ani, bunicul a fost arestat, acuzat de agitație și propagandă și condamnat întâi la moarte prin spânzurare, apoi la închisoare pe viață, sentință schimbată ulterior în cincisprezece ani de închisoare. La douăzeci și nouă de ani, mama ei a murit de cancer. La treizeci, a fost obligată să părăsească capitala și să se mute în alt oraș. La treizeci și doi, a început să lucreze în lagăre de muncă. Pe când ajunsese la patruzeci de ani, majoritatea rudelor ei fuseseră executate sau își luaseră singure viața, iar cei care supraviețuiseră au ajuns în ospicii, în exil sau la închisoare. La cincizeci și cinci de ani, aproape a murit de pleurezie. La șaizeci și unu, când m-am născut eu, a devenit bunică. Restul îl știam.

Bunica mi-a explicat că a vrut să învăț franceză pentru că îi amintea de viața ei de dinainte, de cum toată lumea din jurul ei vorbea franceză și despre Revoluția Franceză. Să mi se adreseze în franceză era mai puțin o chestiune de identitate, cât un act de

rebeliune, un mic gest de nesupunere pe care, credea ea, aveam să-l prețuiesc mai târziu în viață. Puteam să mă gândesc la asta când ea nu avea să mai fie, ca să-mi amintească de unde vin, de politica sucită din familia mea, de felul cum oamenii au trebuit să plătească pentru cine sunt, indiferent de cine doreau să devină. Puteam să reflectez la modul cum viața te aruncă dintr-o parte în alta și cum te poți naște având de toate și apoi să pierzi totul.

Bunica nu era nostalgică după trecutul ei. Nu avea nicio dorință să se reîntoarcă într-o lume în care familia ei aristocrată vorbea franceza și mergea la operă, în timp ce servitorii care îi pregăteau masa și îi spălau hainele nu știau să scrie și să citească. Nu fusese niciodată comunistă, a zis, dar nici nu tânjea după ancien régime. Își dădea seama de privilegiile cu care se născuse și nu privea cu ochi buni retorica lor de a se justifica. Nu era de părere că apartenența de clasă și conștiința de clasă erau unul și același lucru. Credea că nu ne moștenim opiniile politice, ci suntem liberi să le alegem și că le alegem pe cele care ni se par corecte, nu pe cele mai convenabile sau care ne servesc cel mai bine interesele. „Am pierdut totul", a zis, „dar nu ne-am pierdut pe noi înșine. Nu ne-am pierdut demnitatea, pentru că demnitatea nu are nicio legătură cu banii, onorurile sau titlurile. Sunt același om care-am fost întotdeauna", stăruia ea. „Și încă îmi place whiskyul."

Mi-a explicat toate aceste lucruri cu detașare, făcând o separare clară între o etapă și alta a vieții ei, străduindu-se să le evidențieze deosebirile, asigurându-se din când în când că o urmăresc. Voia să rețin drumul pe care îl parcursese și să înțeleg că era propria autoare a vieții ei: că, în ciuda tuturor obstacolelor pe care le întâlnise pe drum, rămăsese la cârma sorții sale. Nu încetase niciodată să fie responsabilă. Să fii liber, a zis, înseamnă să fii conștient de propriile nevoi.

Am încercat să înțeleg și să rețin tot ce mi-au povestit părinții și bunica mea pe parcursul acelor săptămâni și am reluat acele conversații de multe ori după aceea. Mă simțeam confuză. Nu puteam să-mi dau seama dacă familia mea era regula sau excepția, dacă ceea ce tocmai descoperisem despre mine avea să mă facă să semăn mai mult cu ceilalți copii sau o să mă facă să mă simt și mai marginalizată. I-am auzit adesea pe prietenii mei vorbind despre lucruri pe care nu le înțelegeau, încercând să decodifice discuții între adulți, care nu erau ușor de urmărit. Poate că și ei vorbeau seara despre socialism sau despre Partid, când Dajti sau Direkti arătau imagini cu viața din altă parte, și poate că și ei schimbau impresii despre universități care se dovedeau a fi închisori. Sau poate că rudele lor erau mai degrabă ca Haki, un prozelit sincer, așa cum zicea bunica, care nu își dădea seama când trebuie să fie strict în aplicarea regulilor și când să se

folosească de marja de indulgență pe care o avea la dispoziție.

Am aflat adevărul când acesta nu mai era periculos, dar, de asemenea, într-un moment când eram suficient de mare să mă întreb de ce familia mea m-a mințit atât de mult timp. Poate că nu au avut încredere în mine. Dar dacă ei nu au avut, eu de ce aș avea încredere în ei? Într-o societate în care politica și educația erau infiltrate în toate aspectele vieții, eu eram atât produsul familiei, cât și al țării mele. Când conflictul între cele două mi-a fost pus în fața ochilor, am fost pierdută. Nu știam unde să mă uit, pe cine să cred. Uneori credeam că legile noastre sunt nedrepte și conducătorii lipsiți de inimă. Alteori mă întrebam dacă nu cumva familia mea meritase pedepsele pe care le primise. În fond, dacă le păsa atât de mult de libertate, nu ar fi trebuit să aibă servitori. Și, dacă le păsa de egalitate, nu ar fi trebuit să fie bogați. Dar bunica mi-a spus că și ei doriseră ca lucrurile să se schimbe. Bunicul meu fusese socialist, urâse privilegiile de care se bucura familia lui. „Atunci de ce a mers la închisoare?“ am insistat eu. „Trebuie să fi făcut ceva. Nimeni nu merge la închisoare degeaba.“ „Lupta de clasă“, a zis bunica. „Lupta de clasă e întotdeauna sângeroasă. Nu contează ce crezi tu.“

Pentru Partid, sacrificarea alegerilor individuale fusese o chestiune de necesitate istorică, costul tranziției la o condiție viitoare mai bună. Fiecare revoluție, am învățat la școală, trece printr-o etapă de teroare. În cazul familiei mele, nu era nimic de explicat, de contextualizat sau de apărat; fusese vorba doar despre distrugerea fără rost a vieților lor. Poate că teroarea se terminase când m-am născut eu. Sau poate că nu începuse încă. Fusesem salvată de noile circumstanțe sau eram cumva încă blestemată pentru că nu făcusem aceste descoperiri de una singură?

Mă întrebam dacă ai mei mi-ar fi dezvăluit vreodată cine erau pentru a mă opri să devin ceva ce nu și-ar fi dorit sau pentru a mă feri să cred în ceva în care ei nu credeau. „Nu, dar te-ai fi prins singură“, răspundeau ei. „Și dacă nu o făceam?“ „Ai fi făcut-o“, spuneau convinși.

În săptămânile care au urmat, am fost asaltată de îndoieli. Mi se părea dificil să procesez faptul că tot ce îmi spusese familia mea sau făcuse până atunci fusese o minciună, o minciună pe care au tot repetat-o, astfel încât eu să continui să cred ce îmi spuneau alții. Mă încurajaseră să fiu un bun cetățean, când știau prea bine că, din cauza biografiei mele, nu voi ajunge niciodată altceva decât un dușman de clasă. Dacă eforturile lor ar fi avut succes, m-aș fi identificat cu sistemul. Ar fi acceptat transformarea mea? Poate aș fi ajuns ca Ahmet, încă o rudă suspectă care a trecut de partea cealaltă, de frică sau din reală convingere sau ca urmare a educației din închisoare sau din alte motive, la fel de absconse. Sau poate că, dacă nu mi s-ar fi

permis să mă înscriu în Partid, aș fi devenit plină de resentimente. Aș fi descoperit adevărul și aș fi devenit ostilă la orice reprezenta Partidul; încă un dușman amuțit.

Într-o după-amiază, mama a adus acasă Rilindja Demokratike, primul număr al primului ziar al opoziției. Mottoul său era: „Libertatea fiecăruia trebuie să garanteze libertatea tuturor“. De câteva zile, circulau zvonuri că se află deja la tipar și că are să ajungă în curând în librării — singurele locuri unde se vindeau ziare — la prima oră a uneia dintre dimineți. Oamenii așteptau, ținând în mână sticle goale, astfel încât, dacă ar fi fost chestionați de Sigurimi, serviciul secret de securitate, să poată susține că nu făceau altceva decât să stea la coadă la lapte. Tata a citit cu voce tare editorialul. Era intitulat „Primul cuvânt“. Ziarul se angaja să ia apărarea libertății de exprimare și de gândire și să spună mereu adevărul. „Doar adevărul este liber și doar atunci libertatea devine reală“, se scria.

În decembrie 1990 au avut loc mai multe schimbări decât în toți anii precedenți ai vieții mele la un loc. Pentru unii, acelea au fost zilele în care istoria a ajuns la capăt. Nu părea un capăt. Nici nu părea un nou început, cel puțin nu imediat. Aducea mai degrabă cu reabilitarea unui profet discreditat care a prezis calamitățile de care toată lumea se temea, dar nimeni nu l-a crezut. Ne pregătiserăm timp de decenii pentru atacuri și războaie nucleare, construiserăm buncăre, suprimaserăm disidența, anticipând cuvintele contrarevoluției, imaginându-ne cum arată la față. Ne luptaserăm să smulgem puterea din mâinile inamicilor noștri, să le răsturnăm retorica, să rezistăm în fața eforturilor lor de a ne corupe, să le egalăm armele. Dar când inamicul și-a făcut până la urmă apariția, semăna prea mult cu noi înșine. Nu aveam categorii ca să descriem ce se întâmplase, definiții să surprindem ce pierduserăm și ce am câștigat în schimb.

Fuseserăm avertizați că dictatura proletariatului se află mereu sub amenințarea dictaturii burgheziei. Ceea ce nu am anticipat a fost că prima victimă a acestei confruntări, semnul cel mai clar al victoriei, avea să fie chiar dispariția acelor termeni: dictatură, proletariat, burghezie. Nu mai făceau parte din vocabularul nostru. Înainte să se aleagă praful de stat, s-a ales praful chiar de vocabularul care articula acea aspirație. Socialismul, societatea în care trăiserăm, nu mai era. Comunismul, societatea pe care aspiram s-o creăm, în care conflictul de clasă avea să dispară și abilitățile libere ale fiecăruia aveau să se dezvolte la maximum, nu mai era nici el. Dispăruse nu doar ca ideal, nu doar ca sistem de guvernare, dar până și în calitatea lui de categorie de gândire.

Numai un singur cuvânt rămăsese: libertate. Apărea în fiecare discurs de la televizor, în fiecare slogan scandat cu furie în stradă. Când libertatea a venit în cele din urmă, a fost ca un preparat servit

congelat încă. Am mestecat un pic, am înghițit rapid și am rămas nemâncați. Unii se întrebau dacă nu cumva ni se dăduseră doar resturile. Alții atrăgeau atenția că sunt doar aperitivele reci.

În zilele și lunile ce au condus la decembrie 1990, am mers la școală, am stat în bancă, m-am jucat pe străzi, am luat masa în familie, am ascultat radioul și m-am uitat la televizor, așa cum făcusem în fiecare zi a vieții mele. Aceleași acte, precum și dorințele și credințele celor care le întreprindeau aveau să fie amintite mai târziu ca fiind încărcate de semnificații profund diferite. Aveam să vorbim despre gesturi curajoase, despre decizii luate la timp și despre reacții mature la situații care aduceau noi provocări. Nu ne puteam convinge să acceptăm posibilitatea hazardului în tot acest interval, să ne imaginăm că planurile au luat-o razna. Scenarii care ar fi fost considerate pure fantezii până atunci căpătau note de stringență acută. Nu puteam să acceptăm eșecul. Eșecul era țărmul de unde ridicaserăm ancora: nu putea fi portul unde ajungeam.

Cu toate acestea, tot ce îmi aduc aminte din acea perioadă este frica, confuzia, ezitarea. Apelam la termenul de libertate ca să vorbim despre un ideal care în sfârșit s-a materializat, așa cum o făcuserăm și în trecut. Dar lucrurile s-au schimbat atât de dramatic, încât era dificil de zis dacă mai era vorba de același „noi". Timp de jumătate de secol, toți am împărtășit aceeași structură a cooperării și opresiunii, îndeplinind roluri sociale care aveau acum să fie cu totul diferite, chiar dacă bărbații și femeile care le jucau rămâneau aceiași. Rude, vecini, colegi au luptat unul împotriva altuia și s-au susținut unii pe alții, au bănuit și au fost bănuiți în chip metodic în timp ce construiau legături pe care te puteai baza. Aceiași oameni care se spionaseră reciproc oferiseră și o ascunzătoare protectoare. Gardienii de închisoare fuseseră deținuți, victimele fuseseră făptași.

Nu voi ști niciodată dacă clasele muncitorești care au defilat de 1 mai erau aceleași care au protestat la începutul lui decembrie. Nu o să știu niciodată cine aș fi fost dacă aș fi pus alte întrebări sau dacă întrebările mele ar fi primit alte răspunsuri sau nu ar fi primit niciun răspuns.

Lucrurile au stat într-un fel și apoi au stat altfel. Fusesem cineva și apoi am devenit altcineva.

Partea a II-a

Șosete gri

— Cu cine votează ai tăi? m-a întrebat Elona la școală cu câteva zile înainte de sfârșitul anului, când s-au anunțat alegerile libere.

— O să voteze pentru libertate, am răspuns. Pentru libertate și democrație.

— Da, și tatăl meu la fel, a zis. El spune că Partidul se înșela.

— Se înșela în legătură cu ce?

— În legătură cu tot. Crezi că Partidul se înșela în privința lui Dumnezeu?

Am ezitat. Știam de ce ținea morțiș să afle asta și nu voiam să o supăr. Dar nu mă puteam forța să mint. După o scurtă pauză, i-am spus că nu cred în Dumnezeu. Apoi am regretat ce am zis.

— Nu știu, am încercat eu s-o dreg. Partidul s-a înșelat în mod clar în privința multor lucruri. De aceea avem acum pluralism. Asta înseamnă că sunt mai multe partide și alegeri libere la care oamenii aleg ce partid să voteze ca să afle care are dreptate. Tata mi-a explicat asta.

— Probabil de aceea învățătoarea Nora a zis că religia e o chestiune de opinie a oamenilor, a spus Elona. Partidul nu se înșela în această privință.

— Nu-mi amintesc ca ea să fi spus asta. Îmi aduc aminte doar de partea cum c-ar fi sufletul unei lumi fără suflet. Am întrebat-o și pe Nini despre Dumnezeu, dar ea zice că nu știe cum stă treaba cu Dumnezeu. Ea se încrede doar în propria ei conștiință. Ce-o mai fi însemnând și asta.

— Poate că înseamnă că, atunci când există pluralism, unele partide spun că Dumnezeu există, iar altele că nu există, și cine câștigă alegerile ajunge să decidă, a filosofat ea.

— Păi, nu pot s-o tot schimbe de fiecare dată. Altfel, ce le-ar împiedica pe partide să încerce să câștige alegerile convingându-i pe oameni că Zeus sau Atena sau mai știu eu cine există cu adevărat și că trebuie să facem sacrificii umane zeilor, ca grecii antici?

— Nu le împiedică nimic, a zis Elona. Tocmai asta e ideea. Acum suntem liberi. Oricine poate să spună ce vrea.

Am dat din cap fără să fiu convinsă.

— Atunci ar trebui să tot anuleze sau să reinstaureze lucruri precum Crăciunul și Anul Nou în funcție de cine câștigă alegerile. Trebuie să aibă niște date exacte. În socialism, ne bazam pe știință, nu inventam lucruri. Știința este reală pentru că poți să faci experimente și să verifici teoriile. Nu văd cum poți să verifici dacă Dumnezeu

există.

— Eu cred, totuși, pe undeva, în Dumnezeu, a zis Elona. Adică, desigur, cred și în știință, dar cred și în Dumnezeu. Tu nu? a insistat.

— Nu știu, am repetat. Nu știu ce să cred. Am crezut în socialism și așteptam cu nerăbdare comunismul. Am crezut că făceam ceea ce trebuie opunându-ne exploatării și dând puterea clasei muncitoare. Acum ai mei zic că familia noastră s-a aflat de cealaltă parte a baricadei în cadrul luptei de clasă.

— Nimeni nu mai crede acum în socialism. Nici măcar clasele muncitoare, a zis Elona.

— Tatăl tău crede? am întrebat. De ce parte a baricadei din cadrul luptei de clasă se află familia ta?

— Tatăl meu, a reflectat Elona un moment. Nu cred. Adică, el e șofer de autobuz, face parte din clasa muncitoare. A participat mereu la defilarea de 1 mai alături de colectivul său. Acum înjură de fiecare dată când îl vede la televizor pe vreun secretar de partid. E foarte irascibil în ultima vreme. Bea mult mai mult. E greu să-l calmezi. Mimi, sora mea, e în continuare la orfelinat. A promis că o aduce acasă după șase luni, dar acum spune că nu ne permitem. Înainte era un bețiv jovial, acum e în permanență furios. Nu știu dacă a crezut vreodată în socialism.

— Și ai mei s-au schimbat. Nu se enervau niciodată când se lua curentul și acum le sare țandăra din orice. Încep să strige: Nenorociții, niște nenorociți! Dacă întârzii de la școală, numai bunica observă. Cel puțin ea a rămas la fel, nu s-a schimbat deloc.

— Bunicul spune că el mereu a crezut un pic în Dumnezeu, a continuat Elona. A sărbătorit Crăciunul pe ascuns, chiar și când religia a fost interzisă. A fost partizan. Spune că Partidul a făcut unele lucruri bune, de pildă asigurându-se că toată lumea știe să scrie și să citească, construind spitale, băgând electricitate, genul ăsta de lucruri. Dar a făcut și lucruri îngrozitoare, precum demolarea bisericilor și omorârea oamenilor. Spune că el e socialist, dar și creștin și că, dacă ești creștin, e foarte ușor să fii socialist. Încă e în Partid, n-a ieșit din el.

— Și bunicul meu era socialist, am zis eu. A stat cincisprezece ani în închisoare. Ai mei n-au putut să intre în Partid.

— E foarte ciudat, a zis Elona. Bunicul spune că poate bisericile vor fi reconstruite, acum că avem pluralism politic. Și că mama e în rai și că se roagă pentru ea. L-am rugat să mă învețe și pe mine.

— Noi suntem musulmani, am zis. Mergem la moschee. Mă rog, acum nu mai avem moschei, așa că nu știu dacă am merge dacă s-ar reconstrui. Mama spune că în familia ei oamenii au crezut mereu în Dumnezeu.

— Nu-mi pasă că e vorba de Crăciun sau de Anul Nou, a zis Elona. Putem s-o sărbătorim pe oricare. Pe oricare o votează oamenii.

Alegerile vor fi într-o duminică. Asta a rămas la fel. Știai că pe vremuri creștinii mergeau la biserică duminica?

Am dat din umeri.

— Noi suntem musulmani, am repetat. Nu știu exact ce ar trebui să facem duminica. Bănuiesc că vom trăi și vom vedea.

Ceea ce s-a întâmplat a fost că am rămas în pat. Am petrecut dimineața de duminică a primelor alegeri libere și corecte ascunși în pat. Din când în când, tata se ridica să verifice știrile la bucătărie. „Mai e timp“, șoptea când se întorcea, de parcă s-ar fi temut ca sunetul vocii lui să nu amplifice lumina ce se strecura prin draperiile noastre opace, subminând efortul tuturor de a nu se ridica. Se oprea în pragul ușii de la dormitor cu aceeași postură gravă pe care o adopta când voia să transmită un mesaj important. De data aceasta, mesajul era cuprins într-un singur cuvânt. Treizeci.

Apoi se întorcea în camera lui. O oră mai târziu, o lua de la capăt, verificând știrile la bucătărie și oprindu-se în ușă ca să ne comunice ultima cifră. Patruzeci, zicea. Mai târziu, cincizeci. De fiecare dată, se auzea un freamăt de sub cearșafuri, ca o aclamație pe care cineva încerca să o înăbușe. „Crește“, a șoptit bunica, trăgând ușor de cuvertura patului în care stăteam amândouă de parcă ar fi fost miezul nopții. „Nu cred că va ajunge la o sută“, a răspuns tata. În acel moment, aclamația a devenit mai sonoră și imposibil de cenzurat. „Trebuie să ne culcăm la loc“, a zis bunica.

Nu era un somn adânc. Mai degrabă un fel de moțăială în care cineva se forțează să alunece, fie în speranța de a reînnoda un vis plăcut, fie pentru a amâna realitatea care te așteaptă. De data asta, visul se amesteca cu știrile. Era un vis despre prezența la vot.

Ne doream să crească. Dar trebuia să se întâmple treptat, nu dintr-odată. Și mai important, trebuia să se oprească cu puțin înainte de nouăzeci și nouă la sută. O prezență la vot care se apropia de sută la sută, anunțată în prima parte a zilei, ar fi însemnat că alegerile nu erau nici libere, nici nemăsluite, că erau așa cum fuseseră dintotdeauna. Înainte, în ziua alegerilor, toți din familia mea se trezeau la cinci dimineața. La șase, stăteau deja la coadă la secția de votare. La șapte, votaseră deja. La nouă, se anunțau rezultatele. „Fiecare vot al oamenilor este un glonț pentru dușmanii noștri“ suna sloganul oficial. Ai mei se gândeau că probabilitatea de a fi bănuiți de reticența de a apăsa pe trăgaci era cu atât mai mică cu cât mergeau mai repede.

De obicei, eram printre primii care ajungeau. Coada pentru votare se asemăna cu cea pentru lapte; începea să se formeze cu noaptea în cap, singura diferență fiind că nu erau pungi, cutii sau pietre puse cu o seară înainte ca să țină locul potențialilor alegători. Toată lumea se prezenta personal la secția de vot. Nu se vocifera, nu

încerca nimeni să-și ochească cunoscuții și nu părea că lucrurile vor degenera în haos dintr-o clipă în alta. Ordinea și senzația de anticipare calmă transmisă de toată situația mă făcuse să trag concluzia că votul îți aducea în sine mai multe satisfacții decât cumpărarea laptelui. Atmosfera părea cu siguranță mai senină. În cazul părinților mei, era atât de senină, încât singurul mod în care mă puteam ridica la înălțimea entuziasmului lor de a vota era să vin cu ceva ce numai eu puteam face. Uneori recitam o poezie dedicată Partidului în fața comisiei electorale, alteori făceam un buchet de flori pe care să-l așez în fața urnei cu buletinele de vot, chiar lângă fotografia Unchiului Enver.

Ultimele alegeri pe care mi le amintesc din perioada socialistă s-au ținut în 1987. Am scris eu însumi poezia pe care urma s-o recit gândindu-mă că, dat fiind că eram prea mică să votez, poezia putea să treacă drept glonțul meu. Dar m-am frământat mult legat de tipul de muniție cu care mă înarmasem și dacă putea fi considerat suficient de puternic ca să-i distrugă pe dușmanii noștri. Bunica m-a asigurat de calitatea poeziei, dar părinții au încercat să-mi tempereze așteptările, explicându-mi că nu știau dacă va fi suficient timp s-o recit. Totul avea să depindă de coadă, au zis.

Era încă întuneric când am plecat de acasă. Aveam emoții și strângeam tare mâna dreaptă a tatei, care era la fel de transpirată ca a mea. Am stat la coadă în fața secției de votare și, când s-a eliberat o cabină și ne-a venit rândul, un membru al comisiei i-a înmânat tatei o foaie albă de hârtie cu lista tipărită cu nume din Frontul Democratic, singura organizație care avea dreptul să propună candidați. Fără să se uite, tata a bifat foaia, a împăturit-o de două ori și a introdus-o în urna roșie. Se uita fix la membrul comisiei care, între timp, pregătea un buletin de vot pentru mama, următoarea la rând. Apoi tata l-a salutat din cap. Bărbatul din comisie i-a răspuns cu o ridicare a pumnului. Mi-am ridicat și eu pumnul, așa cum făceam de fiecare dată când vedeam pe altcineva făcând asta.

Nu-mi amintesc să fi recitat poezia. Probabil m-am răzgândit în ultima clipă, îndoindu-mă de calitatea ei, ori poate ai mei au găsit o stratagemă să mă scoată de acolo fără să se umilească și mai mult.

Acum, având alegeri libere și corecte, totul era diferit. Nu trebuia să ne trezim devreme. Nu avea să fie nicio coadă. Nimănui nu-i păsa dacă votam sau nu. Aveam la dispoziție întreaga zi să votăm și, dacă nu aveam chef, puteam alege să nu votăm deloc. Toată lumea trăgea de timp în pat ca și cum încă se mai gândeau dacă merită să-și strice somnul pentru vot și, dacă ar fi s-o facă, cu cine să voteze.

Cu o seară înainte, toți și-au pregătit hainele pe care aveau să le poarte. Bunica, pe care toată viața o văzusem îmbrăcată în negru pentru că ținea doliu după moartea bunicului, și-a scos dintr-un cufăr

de lemn o bluză cu buline albe. Ultimele alegeri pentru care se îmbrăcase la patru ace fuseseră în 1946. Atunci purtase și pălărie, zicea, și colier de perle. Glumea că probabil pălăria zace și acum în garderoba Studioului Național de Film, unde ajunseseră majoritatea hainelor confiscate de la familiile burgheze.

Părinții mei au dezbătut dacă să voteze devreme sau să aștepte. Nimeni nu știa cum aveau să se desfășoare alegerile. Se tot aduceau în discuție alegerile din 1946. Nu se terminaseră cu bine. La scurt timp după, amândoi bunicii mei au fost arestați și restul familiei, deportată. Oare istoria avea să se repete?

— Atunci erau alte vremuri, sublinia tata. Sovieticii câștigaseră războiul. Acum l-au pierdut.

— Sovieticii, da, a răspuns mama, vizibil iritată. Sovieticii erau terminați anul trecut pe vremea asta. Dar tu, ia zi, unde erai? a întrebat, iar întrebarea ei era retorică, pentru că imediat și-a dres glasul pentru lovitura de grație: Pregăteai defilarea de 1 mai.

Tata a dat din cap cu o convingere misterioasă.

— Enver e terminat. Partidul e terminat, a insistat el. Nu ne mai întoarcem în urmă.

Cu câteva săptămâni în urmă, statuia lui Enver Hodja din piața principală a capitalei fusese dărâmată. Studenții declanșaseră o grevă a foamei cerând schimbarea numelui universității care în acel moment se chema în continuare „Enver Hodja“. În timp ce oficialii de Partid trăgeau de timp, căutând cel mai bun mod de a răspunde, și au venit cu propunerea unui referendum al tuturor studenților, conflictele au continuat să escaladeze.

Dar Partidul nu era terminat. Din Partidul, avea să devină în curând un partid. Unul dintre multe altele. Avea să se numească Partidul Socialist al Albaniei și să se bată pentru locurile din parlament cu alte grupări, fiecare având propriii săi candidați, propriile ziare, propriile programe, propriile liste de nume. Unele dintre aceste nume erau ale oamenilor care fuseseră cândva membri ai Partidului, dar schimbaseră recent tabăra. Alții rămăseseră loiali. Faptul că Partidul se putea rupe și multiplica așa, că putea fi considerat atât remediul, cât și boala, atât rădăcina oricărui rău, cât și sursa tuturor speranțelor îi dădea o aură mitică ce avea să fie percepută multă vreme de atunci încolo drept cauza tuturor nenorocirilor, un blestem întunecat aruncat să facă libertatea să semene cu tirania și să dea lucrurilor necesare aparența alegerii. Să te eliberezi de prezența sa atotcuprinzătoare era ca și cum ai roade sfoara pe care o descoperi brusc între dinți. Partidul dispăruse, dar era tot acolo. Partidul era deasupra noastră, dar era și adânc întipărit în noi. Oricine, orice se trăgea de la el. Vocea i se schimbase, luase o altă formă și vorbea o nouă limbă. Dar care era culoarea naturii sale?

Devenise vreodată ceea ce fusese mereu intenționat să fie? Numai istoria putea spune, dar în acel moment istoria nu fusese încă scrisă. Tot ce aveam erau doar alegeri noi.

— Să votezi e o datorie, spusese Nini cu o seară înainte de deschiderea secțiilor de votare. Dacă nu votăm, îi lăsăm pe alți oameni să decidă în locul nostru. Lucrurile o să ajungă să fie la fel ca înainte, ceea ce e echivalent cu a introduce, fără să-i arunci măcar o privire, o listă unică de candidați într-o urnă electorală.

M-am gândit la cuvintele ei în dimineața alegerilor. De ce ezitau părinții mei să voteze? De ce nu s-au grăbit pur și simplu să savureze libertatea după care tânjiseră atâta? Căscatul regizat, somnul teatral, falsa indecizie și tot restul dădeau impresia că ce își doriseră în toți acești ani nu erau niște lucruri concrete care să se întâmple, ci niște posibilități abstracte care să rămână deschise. Acum, când ceva concret era la îndemână, familia mea se temea de pierderea controlului. În loc să-și exercite libertatea de alegere pe care votarea se presupunea că o aduce, încercau să țină această libertate departe de orice contaminare. Poate încercau să evite să-și ia angajamente față de un anumit individ sau de o politică ce i-ar fi putut dezamăgi. Sau poate erau îngrijorați că, dacă se va ajunge la același rezultat în urma exprimării libere a milioane de alți alegători mânați de principii și motivații diferite, speranțele lor aveau să fie spulberate.

Fratele meu și cu mine am mai așteptat un timp și am dat buzna în camera părinților noștri. I-am găsit întinși cu încăpățânare în pat, blocați, înfofoliți în pătura refuzului de a înfrunta realitatea. Acoperiți cu cearșafuri albe din cap până în picioare, arătau ca niște pacienți dintr-un spital care tocmai fuseseră anesteziați în așteptarea operației. Ne-am apropiat, studiindu-i cu uimire. Când au băgat de seamă că suntem acolo, s-au întors pe partea cealaltă. Apoi s-a auzit o voce de sub cearșafuri: „Plecați de aici. N-a sosit încă vremea“.

Ne-a întors în camera noastră și am dat drumul la radio. Programul de știri anunța că grupuri de oameni din satele îndepărtate din sud luaseră cu asalt străzile; defilau cu fotografii ale lui Enver Hodja, scandând sloganuri procomuniste și avertizându-i pe alegători că nu va dura mult până când țara va ajunge să regrete această zi. Jurnaliștii etichetaseră aceste manifestații nostalgice ca fiind „contramanifestații“ pentru a le diferenția de adevăratele proteste împotriva guvernării ce avuseseră loc în săptămânile de dinainte.

— Țărani, a comentat bunica. Ce știu ei?

Grupurile, alcătuite din țărani, muncitori și membri ai tineretului comunist militant, se numeau de fapt oficial „Voluntari pentru apărarea memoriei lui Enver Hodja“. Începuseră să apară cu câteva săptămâni înainte de alegeri, când statuia lui Hodja fusese distrusă. „Busturile pot fi îndepărtate, dar figura lui Enver Hodja nu

poate fi nimicită“, declarase conducerea Partidului în replică. Dar contramanifestanții nu puteau opri cursul istoriei. Ca oamenii care atârnă pe stânci, se agățau de ultimele simboluri care mai rămăseseră din moștenirea comunistă a țării. Parțial, și ei se temeau de viitor. Dar, spre deosebire de familia mea, mulți dintre ei se identificau în continuare cu trecutul. Partidul vorbise întotdeauna în numele lor și acționase în locul lor. Familia mea era o victimă a violenței statale. Ei fuseseră moașele.

Contramanifestațiile aveau să mai dureze doar câteva luni. Ceea ce începuse ca o serie de reforme era tot mai mult etichetat ca o revoluție. În orice altă revoluție, ar fi existat opresați și opresori, câștigători și învinși, victime și făptași. Aici, lanțul responsabilității era atât de încâlcit, încât toți intrau într-o singură tabără. Executarea liderilor, arestarea informatorilor și sancționarea foștilor membri ai Partidului ar fi alimentat și mai mult conflictele, ascuțind dorința de răzbunare, vărsând și mai mult sânge. Părea că singurul lucru de bun-simț era să se șteargă cu totul responsabilitatea, să se pretindă că toată lumea fusese nevinovată în tot acest timp. Singurii răufăcători pe care aveai dreptul să-i numești erau cei deja morți; cei care nu se mai puteau justifica și absolvi. Toți ceilalți se transformaseră în victime. Toți supraviețuitorii erau câștigători. Fără făptași, se putea da vina doar pe idei. Comunismul era considerat de unii o viziune care nu avusese șanse de izbândă, iar de alții, una criminală, încât simpla pomenire a cuvântului era întâmpinată fie cu oprobriu, fie cu ură. Această revoluție, cea de catifea, era o revoluție a oamenilor împotriva conceptelor.

Când familia mea a decis că a venit timpul să voteze, secțiile erau pe punctul de a se închide. Ne-am grăbit afară, unde mulți oameni se salutau ridicând două degete în forma literei V, noul simbol al libertății și democrației. Fratelui meu și mie ni s-a părut surprinzător de simplu să înlocuim pumnul ridicat cu cele două degete. Mama exersase în mod clar înainte. Tata părea la început ezitant. Bunica, a cărei conduită de clasă superioară nu dispăruse de fapt niciodată, a considerat probabil că este sub demnitatea ei. Ori poate că, asemenea Forțelor Aliate care l-au inventat, semnul victoriei nu ajunsese în Albania în 1946.

Agenții electorali de pe stradă ne înmânau abțibilduri cu logoul partidului de opoziție, un P albastru semnificând Partidul, înscris într-un D, de la Democratic, ca și cum se adăpostea în el. Nu mai văzuserăm abțibilduri până atunci. Mi-am pus mai multe în piept și am lăsat câteva pe vitrinele magazinelor, creând călduroasa iluzie optică a magazinelor care ar avea ceva de vânzare. Am lipit, de asemenea, unul sau două pe portierele celor câtorva mașini parcate pe marginea drumului. Când am intrat în secția de votare, fratele meu a

încercat să lipească un abțibild în apropierea urnei electorale. Lucrul acesta nu a fost văzut cu ochi buni, așa că a trebuit să se mulțumească să-l lipească pe ascuns sub masă.

Rezultatele s-au dat a doua zi dimineață. Înfrângerea opoziției era zdrobitoare. Socialiștii au câștigat cu mai mult de șaizeci la sută din voturi. Mama a declarat că alegerile nu fuseseră nici libere, nici corecte. Întreaga campanie, a zis ea, fusese condusă de Partid. Era absurd să te aștepți ca Partidul să organizeze o competiție între el și celelalte partide și să încerce, în același timp, să câștige alegerile. Toată povestea fusese o fraudă.

Această formulare s-a dovedit a fi prea dură sau cel puțin dură după standardele străinilor care, între timp, descinseseră în țara noastră, înarmați cu carnețele și camere de televiziune, și care acum erau cunoscuți drept „comunitatea internațională“. Explicația lor oficială, care a stabilit un precedent pentru explicațiile oficiale considerate ca având autoritate doar dacă veneau din partea comunității internaționale, era diferită. Ei susțineau că partidele de opoziție avuseseră prea puțin timp să se pregătească și se chinuiseră să găsească candidați în zonele rurale, dar pentru că foștii disidenți fuseseră băgați în închisoare și doar de curând eliberați, fusese prea târziu pentru ei să candideze.

În lunile care au urmat, protestele și tulburările s-au amplificat peste tot. În nord, focuri neidentificate trase în timpul uneia dintre numeroasele demonstrații au ucis patru activiști ai opoziției. Tranziția la liberalism era acum pecetluită cu sânge. Democrația avea martirii săi. Câteva săptămâni mai târziu, lucrătorii din domeniul minier, organizați în uniuni sindicale mai nou independente, au declarat greva foamei. Natura revendicărilor lor era mai degrabă economică decât politică. Atât Partidul, cât și opoziția au căzut acum de acord în privința necesității reformelor, singura diferență fiind legată de modul de implementare. În locul vechilor sloganuri socialiste a apărut o nouă formulare, una al cărei scop era să justifice și să dea asigurări, să avertizeze și să prescrie, să ridice moralul și să calmeze rănile. Formula asta îngloba totul, de la realitatea dramatică a lipsei alimentelor și închiderii fabricilor la nevoia resimțită de reforme politice și de liberalizare a pieței. Era alcătuită din trei cuvinte: terapie de șoc.

Venea din psihiatrie: terapia de șoc presupune transmiterea unor curenți electrici prin creierul pacientului pentru a ușura simptomele tulburărilor mintale severe. În cazul de față, planul nostru economic era considerat a fi echivalentul nebuniei. Remediul era o politică monetară transformatoare: echilibrarea bugetelor, liberalizarea prețurilor, înlăturarea subvențiilor guvernamentale, privatizarea sectorului de stat și deschiderea economiei către comerțul exterior și

investițiile directe. Piața avea astfel să se regleze singură, iar instituțiile capitaliste care apăreau aveau să devină eficiente fără să fie nevoie de o coordonare de la centru. Se preconiza o criză, dar oamenii își petrecuseră întreaga viață făcând sacrificii în numele unor vremuri mai bune ce aveau să vină. Acesta avea să fie ultimul lor efort. Cu măsuri drastice și bună-credință, pacientul avea să-și revină repede din șoc și să se bucure de beneficiile terapiei. Viteza era esența. Milton Friedman și Friedrich von Hayek i-au înlocuit pe Karl Marx și Friedrich Engels aproape peste noapte.

„Libertatea funcționează“, a spus James Baker, Secretarul de stat al SUA de la vremea aceea, în fața unei mulțimi spontane de mai mult de 300 000 de oameni adunați în capitală să întâmpine prima vizită de stat a unui oficial american. Spiritul noilor legi, a subliniat Baker, anunțând sprijinul Statelor Unite în tranziția către libertate, conta la fel de mult ca litera lor. Atât guvernul său, cât și organizațiile americane private aveau să se implice în buna desfășurare a lucrurilor. Urmau să ne ajute să construim „democrația, piața și ordinea constituțională“.

Noul guvern nu a rezistat mult. Presiunea din partea comunității internaționale, escaladarea vandalizării și a violenței stradale și deteriorarea condițiilor economice au forțat Partidul să anunțe noi alegeri. În mai puțin de un an, țara se afla din nou în campanie electorală. De data aceasta, forțele care pledau pentru o schimbare rapidă au avut mai mult timp să se pregătească.

Într-o după-amiază, Bashkim Spahia, medic de cartier și fost membru al Partidului transformat în candidat al opoziției, a bătut la ușa noastră, vizibil agitat. Purta un sacou gri-cărbune croit în stilul lui Leonid Brejnev; pe dedesubt, avea un tricou violet cu un mesaj roz scris în mijloc, tricou care se asorta cu pantalonii mov. Textul era în engleză și suna în felul următor: „Sweet dreams, my lovely friends“[7].

Bashkim l-a întrebat pe tata dacă nu are niște șosete gri pe care să i le poată împrumuta câteva luni. Bătuse la toate ușile, a zis. Ne-a explicat că, în vederea campaniei electorale, Departamentul de Stat al SUA distribuise broșuri cu sfaturi esențiale legate de cum ar trebui să se îmbrace aspiranții la locurile din parlament.

— Se pare că doar șosetele închise la culoare sunt acceptabile, gri sau negre, dar de preferință gri, a adăugat, vizibil tulburat. Eu am doar șosete albe. Mai zic și că am nevoie de un sponsour pentru campania mea. Despre ce sponsour vorbesc? Eu nu am nici măcar șosete! a exclamat disperat.

Părinții mei l-au invitat la o cafea. Au încercat să-i spună că acest sfat nu putea veni de la Departamentul de Stat, ci cel mult din partea ambasadei americane. Chiar și așa, ambasada era probabil înțelegătoare. Bashkim a scuturat din cap. Era de neconsolat. Fiul lui

tradusese broșurile, a insistat el, și îl asigurase că poartă pecetea Departamentului de Stat. Nu avea să fie niciodată în stare să-și recâștige locul de la nenorociții ăia de comuniști întinați fără șosete de culoarea potrivită.

În seara în care victoria lui a fost anunțată, l-am văzut într-o dezbatere televizată purtând șosetele groase de lână gri pe care bunica le tricotase pentru tata. Familia mea era deosebit de mândră că a contribuit la victoria lui Bashkim. Nu aveau resentimente; erau mai mult decât fericiți să dea uitării faptul că soția lui, Vera, se plânsese la un moment dat consiliului local că părinții mei participau fără tragere de inimă la curățenia duminicală a străzii. Nici lui Bashkim nu i-au purtat pică pentru că nu a înapoiat niciodată șosetele tatei. Într-o perioadă foarte scurtă de timp, medicul nostru de cartier a devenit nu doar un politican carismatic, ci și un om de afaceri de succes. A schimbat „Visele plăcute“ cu un ceas Rolex și a înlocuit sacoul Brejnev cu unul Hugo Boss. Pun pariu că a început să poarte și șosete de mătase. L-am mai văzut foarte rar și, chiar și când îl vedeam, era doar de la distanță, în timp ce trântea portiera mașinii lui Mercedes Benz neagră și strălucitoare, înconjurat de bodyguarzi impunători. Ar fi fost imprudent, ba chiar neverosimil, să-l abordezi și să-l acuzi că și-a arogat șosetele tatălui meu.

O scrisoare de la Atena

La un moment dat, în ianuarie 1991, înainte de primele alegeri libere și corecte, bunica a primit o scrisoare de la Atena semnată de cineva de care nu auzise niciodată, o femeie pe nume Katerina Stamatis. Înainte s-o deschidem, am luat scrisoarea și le-am arătat-o vecinilor noștri. În casa familiei Papa, se făcuse o mică întrunire. Scrisoarea i-a fost înmânată Donikăi, care lucrase la poștă întreaga ei viață. Stătea în mijlocul sufrageriei, înconjurată de fețele curioase ale căror priviri erau fixate pe hârtia subțire crem, pe care caracterele grecești scrise cu cerneală se aliniau ca niște hieroglife din viitor.

Știam că Donika nu vorbește grecește. Doar cu câteva săptămâni înainte, o rugase pe bunica să-i traducă eticheta de pe spatele unui recipient ce conținea un lichid galben. Îl primise cadou de la un văr care călătorise de curând la Atena. Își spălase părul cu ce a presupus că este șampon străin cu aromă de lămâie și apoi a simțit o mâncărime neobișnuită care o furnica pe cap. Traducerea bunicii a dezvăluit cauza — o substanță exotică, până atunci necunoscută nouă, numită detergent lichid de spălat vasele.

Donika a studiat plicul în liniște timp de câteva minute, inspectându-l pe ambele părți. Postura ei solemnă a impus în încăpere o tăcere expectativă. Se auzea doar sunetul lemnului trosnind și arzând în sobă. A dus plicul la nas și l-a mirosit în mai multe locuri, fiecare adulmecare fiind urmată de o expirație adâncă. A clătinat din cap și a plescăit din limbă dezaprobator. Apoi și-a vârât arătătorul pe sub clapeta plicului, ținând partea din afară cu degetul mare. Și-a trecut ambele degete de-a lungul marginii plicului cu o mișcare lentă și rezervată însoțită de o încruntătură prevenitoare, ca și cum acest act de alunecare i-ar fi provocat o suferință pe care era obligată să și-o înăbușe. Odată ce inspecția a fost terminată, a ridicat ochii cu o expresie de uimire care, atunci când a început să vorbească, s-a transformat treptat în furie.

— A fost deschis, a anunțat, uitându-se către ușă. L-au deschis.

Tăcerea din cameră s-a transformat într-un murmur colectiv.

— Nenorociții, a izbucnit până la urmă mama.

— Nu l-au deschis doar o dată. Ci de mai multe ori, a explicat Donika.

— Da, era clar, a răspuns soțul ei, Mihal. Nu e ca și cum ar fi angajat între timp oameni noi la oficiul poștal. Fac tot ceea ce-au fost învățați să facă.

Unii dintre vecini au aprobat din cap. Alții nu erau de acord.

— Lucrătorii de la poștă ar trebui instruiți să nu mai deschidă scrisorile, a răspuns Donika.

— Intimitatea, a zis mama, intimitatea e foarte importantă. Până acum, nu am avut niciodată intimitate.

Apoi a sugerat că lucrurile nu se vor schimba până când poșta nu se va privatiza. Doar privatizarea putea respecta intimitatea.

Toată lumea a fost de acord că intimitatea e importantă.

— Nu e doar importantă, e dreptul tău. E un drept, a explicat Donika, cu vocea încărcată de toată înțelepciunea și autoritatea acumulate pe parcursul acelor mulți ani pe care îi petrecuse deschizând scrisori.

Apoi, bunica a fost invitată să citească scrisoarea cu voce tare, traducând-o cuvânt cu cuvânt. Expeditoarea, Katerina Stamatis, spunea că e fiica lui Nikos, un partener de afaceri de-al străbunicului meu. Nikos, scria ea, fusese alături de străbunicul când acesta murise în Salonic pe la mijlocul anilor ’50. Femeia se întreba dacă bunica nu ar fi interesată să întreprindă măsurile legale pentru a revendica proprietățile și pământul care aparținuseră familiei sale în Grecia și se oferea s-o ajute în acest demers. Bunica a zis că numele de familie îi suna oarecum familiar. Nu era o escrocherie.

Nini își văzuse ultima dată tatăl în iunie 1941, la nunta ei de la Tirana. După război, „drumurile s-au închis“, așa cum s-a exprimat ea și, deși își amintea telegrama de la Atena care o informa în legătură cu decesul tatălui ei, nu primise pașaport să ia parte la înmormântare și nici nu știa nimic despre detaliile morții lui. Își aducea aminte că aflase de moartea lui în urmă cu aproape patruzeci de ani, pe vremea când lucra pe câmp în timpul zilei, iar seara îi dădea lecții de franceză tânărului fiu al unui oficial de Partid proeminent. În ziua în care a primit vestea morții tatălui, preda posesivul, iar când băiatului i s-a cerut să facă o propoziție la persoana a doua, a zis: „Ochii tăi sunt roșii“. Acel băiețel a devenit la rândul său un oficial de seamă în Partid, acel tovarăș Mehmet din comisia care îmi dăduse aprobarea de a începe școala mai devreme.

În scrisoare, Katerina scria cuvinte emoționante despre loialitatea tatălui ei Nikos față de străbunicul meu. Pomenea despre cum îi promisese lui Nikos, pe patul de moarte, să ia legătura cu bunica mea dacă situația din Albania avea să se schimbe vreodată. Demersul, adăuga ea cu mai puțină încărcătură emoțională, avea să aducă beneficii ambelor familii. Se arăta pregătită să o găzduiască pe bunica la Atena, să o însoțească la arhivele principale și să o asiste în găsirea avocaților care s-o ajute să investigheze situația.

Bunica a reacționat la vești ca și cum ar fi exersat acest rol întreaga viață, știind că doar asta era, un rol pe care la un moment dat avea să i se ceară să-l joace. Mintea ei a luat în calcul aspectul

particular al considerentelor financiare. Încă de pe vremea când obținuseră aprobare de la Partid să construiască o casă pe strada pe care am crescut, părinții mei aveau datorii mari. Le datorau bani tuturor: unchiului meu, colegelor mamei, unor rude îndepărtate din alte orașe. În ziua aceea, Nini și părinții mei au discutat cu vecinii noștri probabilitatea ca bunica să primească viza, făcând tot felul de calcule: câți bani datorau în continuare ai mei, cu cât rămâneau la sfârșitul fiecărei luni, la cât se ridica pensia bunicii și dacă își permitea să facă acea călătorie în Grecia. Ai mei au dat pe cât posibil toate informațiile în detaliu și a devenit repede clar că economiile noastre de abia ajungeau să acopere o zi în Atena, ce să mai spunem de taxele pentru eliberarea vizei și de cheltuielile de călătorie pentru două săptămâni.

Mai demult, bunica îmi arătase un document de pe vremea când țara noastră era încă regat, cu o fotografie alb-negru capsată pe un carton deasupra câtorva rânduri ce conțineau informații despre înălțimea, culoarea părului și a ochilor ei, locul și data nașterii și semnele din naștere. Pașaportul era păstrat în același sertar unde se afla vederea cu Turnul Eiffel și scrisoarea bunicului către Enver Hodja după eliberarea sa din închisoare. În fotografie, chipul bunicii avea o expresie serioasă care ar fi putut fi luată drept încrezută, dacă n-ar fi fost clar că nu are mai mult de șaptesprezece ani. Avea părul tuns foarte scurt, într-un stil menit să lase impresia că n-are niciun stil. Buzele îi erau strânse în ceea ce părea o încercare deliberată de a-și înfrâna zâmbetul. Întreaga ei postură transmitea efortul de a-l convinge pe privitor că răspunsul „femeie“ la întrebarea privind genul era cu totul întâmplător, dacă nu chiar o greșeală administrativă.

„De asta avem nevoie“, spunea adesea bunica. „Ăsta se cheamă pașaport.“ Pașapoartele, ne explicase ea, stabileau dacă granițele sunt închise sau nu. Dacă se întâmpla să deții pașaport, puteai călători. Dacă nu, erai blocat. Doar câțiva oameni din Albania puteau să solicite pașaport, de obicei pentru munca în străinătate. Și, din moment ce Partidul decidea ce se consideră muncă, trebuia pur și simplu să așteptăm. „Poți să adaugi și fotografia unei copil“, spusese. „Dacă primesc vreodată unul pentru o călătorie, te iau cu mine.“

În decembrie 1990, a devenit limpede că familia noastră nu aștepta ca Partidul să ne dea pașapoarte, ci ca pașapoartele să supraviețuiască declinul Partidului, așa cum supraviețuiseră și exilului regelui. Dar atunci când a venit scrisoarea de la Atena și i-am auzit pe adulții strânși în sufrageria Donikăi calculând până la ultimul bănuț dacă bunica și cu mine ne permitem călătoria, o nouă stare de confuzie a pus stăpânire pe mine. Am descoperit că să ai pașaport nu fusese niciodată suficient, că pașaportul era doar primul și cel mai ușor obstacol dintr-o listă care devenea tot mai abstractă și tot mai

îndepărtată de noi. Pentru ca drumul să ne fie cu adevărat deschis, aveam nevoie de o viză a cărei emitere, așa cum a ieșit la iveală, nu putea fi garantată nici de vechiul Partid, care de-abia se mai ținea pe picioare, nici de noile partide recent înființate. Dar cel mai supărător era faptul că, și dacă am fi reușit să obținem pașaport și viză, ele nu rezolvau costurile călătoriei. Cum am fi putut atunci să călătorim în străinătate? A durat surprinzător de mult timp să ajungem la concluzia logică. Nu puteam.

Au trecut câteva zile și scrisoarea de la Atena, împăturită cu grijă înapoi în plicul său, și-a găsit un loc pe măsuța din sufrageria noastră, alături de o vază și un pachet de țigări pe care îl păstram pentru oaspeți. Nimeni nu avea curajul s-o pună în sertar, din moment ce în acel sertar se găsea doar trecutul nostru și ne plăcea să ne gândim la scrisoarea din Atena ca fiind nu trecutul, ci prezentul, ba chiar viitorul, chiar dacă unul îndepărtat. Mama avea grijă de ea ca de un animal de curând domesticit care mai poate încă să muște. Ștergea cu mare băgare de seamă praful de pe măsuță și se asigura că nicio picătură de apă din vaza cu flori nu pica pe scrisoare, pe care acum o numeam „Keti", după expeditoarea sa. Noi, ceilalți, nu ne apropiam de ea. Mergeam în vârful picioarelor în jurul ei, îi mai aruncam din când în când o privire furișă, dar în general ne prefăceam că îi ignorăm prezența. O dată sau de două ori, a stârnit discuții în familie privind forma pe care ar trebui s-o ia răspunsul potrivit, care să nu excludă din start posibilitatea unei călătorii viitoare, și a devenit prilej de reproșuri legate de cum am fi putut să ne administrăm mai bine finanțele în trecut și sursa speculațiilor legate de existența cuiva care ar putea să ne împrumute banii, a cuiva căruia să nu-i fim deja datori.

Chiar pe când eram gata să renunțăm la orice speranță, soluția a venit de la cealaltă bunică a mea, Nona Fozi. Venise în vizită cu ocazia zilei de naștere a fratelui meu și, când a observat-o pe Keti zăcând pe măsuță, a întrebat ce s-a ales de pregătirile pentru călătoria la Atena. Nini a oftat.

— E mai greu pentru noi să mergem la Atena decât a fost pentru Gagarin să iasă pe orbită, a glumit tata.

— Tovarășa Stamatis a promis să plătească pentru bilet, l-am întrerupt, nerăbdătoare să explic eu. Am reușit să găsim bani pentru viză. Dar nu putem călători până în Grecia fără niciun ban de rezervă pentru cazul în care lucrurile nu merg așa cum trebuie.

— Doamna Stamatis, m-a corectat mama. Nu tovarășa. Nu e tovarășa ta. Restul e așa cum ai zis.

Apoi s-a întors către mama ei.

Nona Fozi a părăsit casa în grabă, înainte să aibă timp să-și termine cafeaua sau să-și mănânce felia din tortul aniversar. S-a întors jumătate de oră mai târziu ținând ceva strâns în pumnul drept, pe care

îl scutura de la distanță ca un salut comunist. Când a ajuns la masa unde se afla Keti, a deschis palma și, cu o precizie impecabilă și o privire mândră, a lăsat să cadă cinci napoleoni de aur pe plic. Au picat pe masă cu un clinchet foarte diferit de sunetul înfundat pe care îl făceau lecii noștri când cădeau pe podea, un sunet la fel de străin și de îndepărtat de noi ca și posibila sursă a monedelor. Nimeni nu a știut că Nona Fozi mai avea încă aur. Mama se întreba uneori dacă părinții ei apucaseră să ascundă niște aur înainte ca proprietățile familiei să fie naționalizate. Se îndoia, spunea ea, din moment ce, chiar și atunci când ajungeau să facă foamea, rezervele de aur erau pomenite doar la modul ipotetic, ca și cum simpla lor idee era suficientă să le umple burțile. Nona Fozi ne spunea acum că a reușit să salveze niște aur de la confiscare și că l-a păstrat bine pentru ziua când granițele aveau să se deschidă.

— Uite, i-a spus lui Nini, cu satisfacția care se vădește pe chipul omului al cărui spirit de prevedere s-a dovedit întemeiat. Acum poți călători. Inshallah, aurul tău se va înmulți.

Tata a mers cu monedele la bancă ca să le convertească în bani de hârtie. În scurtă vreme, s-a întors cu bancnota de o sută de dolari pe care o primise în schimb. Au urmat discuții intense despre locul unde să se ascundă bancnota ca să nu fie cheltuită sau să se piardă. La un moment dat, erau vreo cincisprezece vecini îngrămădiți în sufrageria noastră care se ofereau să ne împrumute portofele din diferite epoci și de diferite dimensiuni, însă toate, după o inspecție atentă, au fost declarate ca nesigure pentru că „toată lumea știe că Occidentul e plin de hoți de buzunare“. După ce au fost excluse diverse variante — fundul valizei, paginile unei cărți, interiorul unei amulete — s-a luat decizia unanimă de a coase bancnota în tivul fustei bunicii, cu recomandarea să nu-și dea fusta jos decât atunci când doarme și să nu o spele niciodată.

În ziua plecării, toată strada a venit să ne ureze drum bun, fiecare familie de vecini aducând ceva de care am fi putut avea nevoie în călătoria noastră: burec învelit în hârtie de ziar, căpățâni de usturoi pentru noroc, numele (dar nu și adresele) unor rude cărora li se pierduse urma de mult timp, la care am fi putut apela în cazul în care familia Stamatis nu apărea. În mașină, bunica își tot aranja fusta ca să se asigure că bancnota de o sută de dolari e încă acolo. Făcea asta cu o expresie demnă și o tentativă nereușită de zâmbet care spunea: „Îmi dau perfect seama că o doamnă nu intră într-un aeroport tot aranjându-și fusta“. La un moment dat, la terminalul de plecări, frica noastră cea mai mare a părut să se materializeze. „Nu o mai simt“, a zis Nini cu o voce panicată. Am dat fuga la baie și, din moment ce nu se putea apleca să se uite prin gaura minusculă a tivului, a trebuit să mă întind pe podea ca să văd dacă bancnota este în continuare acolo;

era, doar un pic mototolită, ca și cum și-ar fi exprimat dezamăgirea că a dat shopul pe fusta bunicii.

Zona din fața porților de îmbarcare era în mare parte goală. Erau doar câțiva străini care își așteptau zborurile și mai cumpărau câte ceva de la micul magazin aflat la intrare, foarte similar cu shopul nostru, diferența fiind că aici puteai să iei singur produsele de pe raft. Bunica a comentat că vânzătorul are zâmbet de informator.

— Cum zâmbește un informator? am întrebat-o.

— Așa, mi-a răspuns, făcând o grimasă cu gura strânsă.

— Pare un zâmbet obișnuit, am zis.

— Exact, a răspuns bunica. Tocmai asta e ideea.

Din loc în loc erau polițiști în uniforme albastre. Unul dintre agenți s-a uitat la abțibildul de pe pașaport, despre care am aflat că era viza noastră, și l-a ștampilat. Alții așteptau să ne lăsăm bagajele ca să le inspecteze. „Nenorociții!“ am șoptit, imitând reacția mamei când a descoperit că scrisoarea din Atena fusese deschisă. Nini părea șocată.

— Nimeni nu dă doi bani pe intimitate în țara asta, nu? am zis după ce s-a terminat controlul. Bănuiesc că nu au angajat oameni noi la aeroport.

În avion, am văzut pentru prima dată în viața mea o pungă colorată de plastic. Stewardesa a întrebat dacă e prima dată când zburăm cu avionul și apoi mi-a dat-o cu instrucțiunile de a o folosi dacă îmi vine să vomit. Am petrecut restul călătoriei întrebându-mă dacă sunt sau nu pe punctul de a vomita și, la final, m-am îngrijorat că nu se întâmplase. Ne-au servit prânzul în caserole de plastic, dar noi aveam burecurile noastre de acasă. Am pus bine cutiile cu mâncarea de prânz în caz că ni s-ar fi făcut foame mai târziu, dar și pentru că tacâmurile și farfuriile de plastic nu semănau cu nimic din ceea ce văzusem până atunci și voiam să le ducem acasă ca să le folosim la ocazii speciale.

— Ce simpatice sunt, a comentat bunica. Nu se făcea așa ceva înainte de război. Nu-mi aduc aminte de materialul ăsta.

Când am ajuns la Atena, bunica m-a încurajat să încep să țin un jurnal. Am făcut o listă cu toate lucrurile noi pe care le descopeream pentru prima dată și le-am inventariat cu meticulozitate: prima dată când am simțit aerul condiționat în podul palmei; prima dată când am mâncat banane; prima dată când am văzut semafoare; prima dată când am purtat blugi; prima dată când nu a trebuit să stau la coadă ca să intru într-un magazin; prima dată când am fost controlată la graniță; prima dată când am văzut cozi de mașini, și nu de oameni; prima dată când m-am așezat pe o toaletă în loc să stau pe vine; prima dată când am văzut oameni ținându-se după câini în lesă, în loc de maidanezi ținându-se după oameni; prima dată când am primit chiar gumă de mestecat, nu doar ambalajul; prima dată când am văzut

clădiri cu multe magazine diferite și vitrine pline cu jucării; prima dată când am văzut cruci pe morminte; prima dată când am căscat ochii la ziduri acoperite cu reclame, și nu cu sloganuri antiimperialiste; prima dată când am admirat Acropolele, dar doar din exterior, pentru că nu ne permiteam biletul de intrare. Am descris, de asemenea, amănunțit prima mea întâlnire cu alți copii străini, de data aceasta din perspectiva copilului turist, întâlnire la care eu am aflat cu uimire că nu știau cine sunt Atena și Ulise, și ei au râs că mie nu îmi spunea nimic imaginea unui șoarece aparent celebru numit Mickey.

Gazdele noastre, Katerina și soțul ei, locuiau într-un apartament cu terasă de la ultimul etaj al unei clădiri din Ekali, o suburbie înstărită din nordul Atenei unde, prin porțile ce separau vilele de lumea din afară, puteau fi zărite grădini întinse cu iarbă tunsă perfect și piscine. Familia Stamatis nu avea piscină, dar aveau ceva și mai excentric: cinci frigidere de diferite dimensiuni, plasate în diferite camere, dintre care niciunul nu era un Obodin iugoslav. Două dintre ele erau doar cu băuturi, iar unul doar pentru răcoritoare, printre care și Coca-Cola, care nu se găsea doar la dozele pe care le știam deja, ci și în sticle de plastic. Mi-am făcut un obicei să mă trezesc noaptea ca să deschid frigiderul și să beau Coca-Cola, parțial pentru că am devenit dependentă, dar mai mult pentru că nu mă puteam decide dacă băutura din doză avea exact același gust ca cea din sticlă și, dacă așa stăteau lucrurile, de ce se vindea în două tipuri de recipiente. Gazdele noastre ne-au încurajat să ne servim singure cu mâncare și băutură oricând dorim, dar bunica mi-a interzis cu severitate să fac asta și mi-a dat instrucțiuni să nu cer niciodată gustări. Mă ciupea de coapsă pe sub masă dacă vedea că sunt pe punctul de a mai cere încă o banană sau încă un pahar cu suc; și, dacă nu eram lângă ea, mormăia în albaneză printre dinții strânși într-un zâmbet fals, afișat ca să le ascundă celor din jur adevărata natură a schimbului de cuvinte. Ca un informator, m-am gândit. Cât despre ea, de-abia ciugulea ceva. Asta îl făcea pe soțul Katerinei, Yiorgos, cel mai mătăhălos bărbat pe care l-am văzut vreodată, care deținea o fabrică de bureți de lufă și căpătase la rândul său forma unui burete de lufă, să exclame frecvent la masă: „Patruș'cinci de ani sub regimul lui Hodja v-au micșorat stomacurile la mărimea unei măsline!“

Am vizitat Salonicul și am descoperit vechiul lycée francez unde a studiat bunica. Clădirea adăpostea acum birourile unor companii. Mie îmi părea o bancă asemănătoare celor pe care le văzusem în filmele din Vest. Nini își aducea aminte numele tuturor băieților celor mai populari din clasă; obișnuia să fumeze cu ei trabuc în pauze. Își amintea, de asemenea, de foștii ei profesori, în special de un anume Monsieur Bernard, care îi prezisese un viitor strălucit dacă nu mai zâmbea atât și dacă își ținea părul tuns scurt. Urmase cu rigurozitate

ambele sfaturi, a zis, dar s-a dovedit că profeția lui Monsieur Bernard nu fusese inspirată.

Am vizitat mormântul tatălui ei și a făcut față durerii pe care trebuie s-o fi simțit cu demnitatea stoică de care numai ea putea fi în stare. A rămas tăcută pe toată durata vizitei. Doar când a venit momentul să plecăm, s-a aplecat și a sărutat cu gingășie fotografia de pe piatră, îndemnându-mă să fac același lucru. Nu prea îmi venea; nu-l întâlnisem niciodată pe acest bărbat, așa cum nici el nu mă întâlnise pe mine. Dar m-am conformat, ca să nu o dezamăgesc. A insistat să găsim mormântul fostei ei dădace, Dafne, pe care o văzuse ultima dată la sfârșitul războiul. În timp ce stătea țeapănă lângă crucea albă, a închis ochii pe jumătate și, cu mâinile încleștate pe poșetă, arăta palidă și slabă, ca și cum anii care trecuseră îi uscaseră carnea și îi lăsaseră doar oasele. Câteva lacrimi i s-au rostogolit de pe obraji pe marmură, unde soarele de iarnă le-a uscat rapid. A observat.

— Vezi?

S-a întors către mine cu un zâmbet pieziș, melancolic.

— Dafne mereu îmi zvânta lacrimile. Încă o mai face.

Am găsit fosta ei casă în partea otomană a orașului, o clădire mare și albă cu o grădină în care pomii fructiferi începuseră să înflorească. Una dintre primele amintiri ale lui Nini, de când avea doi ani, era legată de un incendiu care cuprinsese casa. Își amintea că fusese dusă afară degrabă, învelită în pături fierbinți. Aproape că încă mai auzea țipetele, zicea; își amintea că văzuse flăcări în părul mamei sale. Urmele incendiului erau încă vizibile pe fațada casei și i-ar fi plăcut să-mi arate cum era în interior. Ne-am apropiat de ușa din față și pe verandă a apărut o femeie care ne-a întrebat dacă ne poate ajuta cu ceva. Bunica i-a explicat de ce ne aflăm aici și a întrebat dacă e posibil să aruncăm o privire înăuntru. Femeia a răspuns că ea, una, ne crede pe cuvânt, dar se afla acolo doar pentru curățenie și nu-și putea asuma responsabilitatea de a lăsa străini în casă. Bunica i-a spus că o înțelege.

— Vecinii fac și curățenie la ceilalți acasă? am întrebat.

— E plătită să facă curat, mi-a răspuns Nini.

Apoi s-a întors din nou către femeia de serviciu și, cu un aer de familiaritate sigură de sine, ca și cum o mai întâlnise pe femeie înainte, i-a strigat „mulțumesc“ în greacă.

Bunica știa că era foarte puțin probabil să-și recapete vreodată proprietățile. Fusese de acord cu această călătorie parțial pentru că simțea că e de datoria ei să nu spulbere speranțele celor care le întrețineau și parțial pentru a reînnoda legătura cu trecutul ei și pentru a mă familiariza pe mine cu el. Era cordială și binevoitoare față de oamenii pe care îi întâlneam, deși probabil mai puțin interesată de bani decât se puteau aștepta ei. Diferiți avocați i-au explicat

dificultățile legate de revendicarea proprietății asupra caselor și pământului ce aparținuseră odinioară familiei sale, descriind schimburile de populație[8] ce au avut loc după prăbușirea Imperiului Otoman, subliniind schimbările legislative privind proprietatea, obstacolele în calea obținerii unora dintre actele necesare, faptul că țările noastre se aflau, tehnic, în continuare în război, și asta se întâmpla încă din anii ’40, moștenirea Regimului coloneilor din Grecia și multe altele. Ea aproba din cap. Am fost purtate la multe birouri diferite pentru tot felul de întâlniri. Soții Stamatis veneau întotdeauna cu noi și ascultau cu atenție, luându-și notițe. Uneori răspundeau folosind cuvinte pe care nu le înțelegeam, iar alteori cu mișcări agitate, gesticulând în aer, fluturându-și degetele, scuturându-și capetele.

La întâlnirea din ultima zi, Yiorgos s-a enervat atât de tare pe unul dintre avocați, încât a început să strige ceva în greacă din partea cealaltă a încăperii și a arătat cu degetul către mine, ca pentru a-și găsi exemple în argumentație. Apoi, ridicând tot mai mult vocea, a venit mai aproape, m-a apucat de braț și a început să mi-l fluture în aer așa cum făcuse și cu al său, continuând în tot acest timp să strige. Nu înțelegeam ce spune. M-am uitat la bunica. Ea aproba în continuare din cap atât la explicațiile avocatului, cât și la reacția lui Yiorgos. Am decis că e mai înțelept să nu-mi trag brațul.

— Era vorba despre un document numit testament, mi-a spus bunica în seara aceea, în care oamenii pun pe hârtie cui vor să-și lase averea după ce mor.

— Îl ai? am întrebat.

— Testamentul? a râs bunica. Erau hârtii mult mai importante pe care nu am putut să le salvez când au fost confiscate de către poliție.

În cei cincizeci de ani pe care bunica îi petrecuse departe de țară, mai vorbise în greacă doar cu Cocotte, atunci când nu doreau ca eu să înțeleg discuțiile lor legate de politică. Gazdele noastre din Atena, care uneori mi se adresau într-o franceză stricată, mult mai proastă decât a mea, sau într-o engleză stricată, mult mai bună decât a mea, au remarcat că nu uitase deloc greaca. Dar o vorbea cu un accent amuzant de clasă superioară care acum părea depășit, spuneau ei, iar tonul vocii îi era mult mai scăzut decât am descoperit că era media balcanică. Când am văzut-o interacționând încontinuu într-o limbă la care eu nu aveam acces, era aproape ca și cum aș fi călătorit cu doi oameni: Nini, persoana în care aveam încredere și pe care o admiram cel mai mult, și altcineva, o femeie misterioasă din alte timpuri.

Bunica a susținut mereu că ea nu se schimbase. Înainte de vizita noastră la Atena, am crezut-o. Găseam cuvintele ei reconfortante, prezența ei liniștitoare, mai ales în acea iarnă din 1990, când totul în

jurul meu devenise instabil, inclusiv părinții mei, ale căror reacții treceau brusc de la anxietate la entuziasm fără multe nuanțe intermediare. Cu bunica, lucrurile stăteau altfel. Rămânea întotdeauna calmă și consecventă, capabilă să se adapteze situațiilor cu cele mai multe provocări, trecând peste dificultăți cu o ușurință care sugera că obstacolele cele mai mari sunt cele pe care le creăm noi înșine și că tot ce ne trebuie ca să reușim este voința. Mă convinsese că prezentul nostru e întotdeauna o continuare a trecutului nostru și că, în fiecare combinație de circumstanțe aparent întâmplătoare, putem găsi personaje și motive raționale. Înfățișarea sa, postura sa, felul în care vorbea — toate contribuiau la transmiterea acestei impresii.

Pe durata călătoriei noastre la Atena, ceva părea diferit. Când ne uitam la fotografii vechi cu oameni care erau morți demult și pe care îi iubise, mă simțeam indiferentă. Acei oameni, care se presupunea că sunt rudele și strămoșii mei, nu însemnau nimic pentru mine. Într-o zi, Katerina i-a dat bunicii o pipă care aparținuse străbunicului meu și, când am luat-o să mă joc cu ea, Nini și-a pierdut brusc cumpătul. Mi-a smuls-o din mâini cu o violență pe care nu o mai văzusem înainte și a strigat:

— Ce n’est pas un jouet! Tu ne penses qu’à toi-même![9]

Nu puteam să înțeleg reverența sacră față de acel obiect, de ce recuperarea lui însemna atât de mult pentru ea.

— Haide, am zis. Nu e decât o pipă. Tu nici măcar nu mai fumezi.

Nini spusese mereu că fratele meu și cu mine eram cele mai importante lucruri din viața ei. Dar știam prea puține despre acea viață. Când se deschidea, așa cum o făcuse în fața mormântului lui Dafne sau când se gândea la foștii ei colegi de școală sau îl evoca pe tatăl său cu gazdele noastre, cuvintele ei domoale, liniștitoare nu mai sunau convingător. Aveam un sentiment de detașare, de înstrăinare. Mi-am dat seama că sunt produsul evenimentelor care o smulseseră din viața ei, condamnând-o la ani de dificultăți, izolare, pierderi și suferință. Dacă nu ar fi părăsit Salonicul, nu l-ar fi întâlnit niciodată pe bunicul. Dacă nu l-ar fi întâlnit niciodată pe bunicul, tatăl meu nu s-ar fi născut. Dacă tatăl meu nu s-ar fi născut, eu nu aș fi fost acolo. Aceste evenimente făceau toate parte dintr-o secvență logică. Asta spusese ea mereu. Dacă puteam să înțeleg legătura dintre cauză și efect așa cum îmi explicase ea lucrurile, puteam să accept că orice decizie are consecințe. Puteam să găsesc continuitate acolo unde alții vedeau doar o ruptură. Puteam să fiu produsul libertății mai degrabă decât al necesității.

În timp ce ne aflam în Grecia, era dificil de crezut că ea fusese mereu stăpână pe consecințele deciziilor pe care le luase, că găsise o modalitate de a se împăca cu tot ceea ce a urmat după venirea ei în

Albania. Era imposibil de înțeles cum a putut alege să nu emigreze atunci când a avut posibilitatea, la sfârșitul războiului. Poate că nu avusese de unde să știe ce avea să urmeze. Dar trebuie să fi simțit, dacă nu ură sau dorință de răzbunare, cel puțin resentimente adânci. Ce fel de iubire nouă putea să trăiască după ce a fost nevoită să-și șteargă trecutul? În acea țară străină, străină mie, dar atât de familiară ei, am simțit că sunt un simbol nu al mândriei și afecțiunii pe care spunea că le simte pentru mine, ci al pierderii pe care ea a trăit-o. Voiam să plec. Voiam să merg acasă. Voiam să mă simt în siguranță.

Toată lumea vrea să plece

În ultima seară la Atena, am pregătit o pungă de plastic cu o jumătate de ciocolată Milka înfășurată în staniol, o gumă de mestecat care semăna cu o țigară și un burete de lufă în forma unei căpșuni de la fabrica lui Yiorgos. Îi promisesem Elonei că-i aduc un cadou din prima mea călătorie în străinătate și eram mândră că îmi țineam cuvântul.

Nu era acolo când m-am întors în clasă. Mi s-a spus că se îmbolnăvise și a trebuit să lipsească de la școală câteva zile. A trecut o săptămână întreagă și tot nu a revenit. Apoi încă o săptămână. După aceea a venit vacanța de primăvară.

Când au început din nou orele la sfârșitul lui aprilie, Elona încă nu se întorsese. M-am hotărât s-o vizitez, să văd cum stă cu sănătatea. Mâncasem ciocolata Milka, dar păstrasem guma de mestecat în formă de țigară și buretele care arăta ca o căpșună. Am bătut la ușă. A deschis tatăl ei.

— O caut pe Elona, am zis. Mi s-a spus că e bolnavă. Pot s-o văd?

— Elona? a întrebat, ca și cum nu ar fi recunoscut numele fiicei sale. Elona e o fată rea. O fată foarte rea.

Mi-a trântit ușa în nas. Am rămas acolo câteva minute, întrebându-mă ce să fac. Probabil că s-a uitat pe fereastră și a văzut că sunt încă în prag. A deschis ușa din nou.

— Puteți să-i dați asta? am zis cu o voce slabă, întinzându-i punga de plastic care îmi tremura în mână. A înșfăcat-o și a aruncat-o câțiva metri mai încolo, în mijlocul străzii, strigând:

— Nu-i aici. Ce nu-nțelegi? Nu-i aici.

Nu la mult timp după această conversație, numele Elonei a fost scos din catalog. Profesorii nu recunoșteau că spuseseră că e bolnavă; s-a mutat la altă școală, ziceau acum. În clasă, ne dădeam cu presupusul unde ar putea fi. Unii copii spuneau că plecase să locuiască cu bunicii în alt cartier. Alții, că asemenea surorii ei, fusese trimisă la orfelinat, doar că la unul pentru copii mai mari. Alții, că plecase din țară. Când am epuizat toate ipotezele, n-a mai apărut în discuțiile noastre. I-am întrebat pe ai mei. Au ridicat din umeri.

— Biata fată, a comentat bunica. Mama ei a fost o femeie atât de bună. Cine știe unde a sfârșit biata fată.

Am aflat adevărul într-o zi de la sfârșitul lui octombrie din același an, când Nini și cu mine ne întorceam de la o plimbare. L-am recunoscut pe bunicul Elonei pe stradă. Venise la noi în clasă cu un an

înainte, de 5 mai, ca să ne povestească despre lupta lui eroică de partizan în munții dinspre Grecia. Nu-mi puteam aminti numele lui. Elona îi spusese întotdeauna „bunicul“, așa că l-am strigat de pe celălalt trotuar: „Tovarășe! Tovarășe!“ Nu s-a întors. „Domnule! Domnule!“ a strigat bunica, mai tare decât mine. S-a oprit și m-a recunoscut. I-am spus că mi-e dor de Elona și voiam să știu unde este. A respirat adânc și apoi a oftat.

— Elona, a zis. Copilul ăsta rău. Am primit de curând o scrisoare de la ea. În ce direcție mergeți?

A început să ne povestească, însoțindu-ne.

În dimineața zilei de 6 martie 1991, Elona a plecat de acasă pentru a merge la școală, îmbrăcată în uniformă, cărându-și ghiozdanul plin cu manualele și caietele de care avea nevoie pentru orele din acea zi. Pe parcursul acelor săptămâni, pleca mai devreme decât de obicei ca să se întâlnească cu un băiat pe care îl cunoscuse, un tânăr de vreo optsprezece ani pe nume Arian, ne-a spus.

Îl știam pe Arian. Locuia pe strada mea. Nu prea vorbeam cu el; până și Flamur se temea să se apropie de el. Elona a pomenit odată că îl știa, când am mers să o vizităm pe sora ei la orfelinat. Dar nu m-am gândit că se văd regulat. A reieșit că se întâlneau în fiecare dimineață pe una dintre micile alei dosite ce dădeau în strada mare care lega casa ei de școală. Știam locul; era o zonă ferită, la intrarea din spate a unui mic bloc de apartamente unde cuplurile se puteau întâlni fără să fie văzute. Doar „fetele rele“ mergeau acolo. Mi se părea ciudat să mi-i imaginez pe Elona și Arian împreună. Mă întrebam de ce nu-mi spusese niciodată. Împlinise de curând treisprezece ani, dar am presupus întotdeauna că-mi împărtășea indiferența totală, ba chiar disprețul față de băieții mai mari. Poate că începuse să se vadă cu Arian în timp ce noi eram în Grecia.

În dimineața zilei de 6 martie, ne-a explicat bunicul ei, străzile erau ticsite de oameni. Chiar și zona ferită unde Elona și Arian se întâlneau era plină cu familii care vorbeau cu accente străine și păreau să fi petrecut noaptea acolo, în așteptarea unei alte călătorii. Localnicii au dat și ei năvală pe străzi, învălmășindu-se în direcția portului: tineri, lucrători în uniforme de fabrică, bărbați și femei cu copii înfășurați în pături.

Elona l-a așteptat pe Arian până când a sunat clopoțelul de la școală. Tocmai era pe punctul de a pleca când acesta a apărut într-un final.

— Portul nu mai e păzit, a zis. Cargoboturile sunt pline cu oameni. Toată lumea încearcă să plece. Soldații nu mai trag în oameni. S-au alăturat celor de pe vase. Plec. Ce zici, vii?

— Să vin unde? a întrebat Elona.

— În Italia, a răspuns Arian. Sau undeva în străinătate, nu știu.

Unde ne duce vasul. Dacă nu ne place, putem veni oricând înapoi.

Deja era prea târziu să meargă la școală. Elona l-a urmat pe Arian în port, la început doar ca să se uite. Cu cât se apropiau mai mult de zona unde erau ancorate navele comerciale, cu atât mai înghesuită era mulțimea de pe stradă. Și-au croit drum spre dana de acostare, în apropierea unuia dintre cele mai mari vase, un cargobot pe nume Partizani. Un bărbat a strigat că Partizani urmează să plece. Arian a sărit la bord, trăgând-o pe Elona după el. Scara vasului a fost ridicată.

Călătoria a durat șapte ore, spunea Elona în scrisoare, dar au trebuit să aștepte autorizația oficială de debarcare. Ordinul a venit după douăzeci și patru de ore. La început, nou-veniții au fost cazați într-o școală locală transformată în tabără de refugiați. Câteva zile mai târziu, au fost împrăștiați în țară. Elona și Arian au ajuns în nordul Italiei. Locuiau într-un apartament minuscul împreună cu câțiva oameni pe care îi întâlniseră pe vas. Era prea tânără să muncească, dar Arian a găsit de lucru livrând frigidere de la un magazin local. Nu făcea prea mulți bani, a zis, dar supraviețuiau. Ca dovadă, pusese câteva bancnote în valoare de 20 000 de lire italiene în plic. Scrisese și adresa poștală, cu rugămintea ca scrisorile să-i fie adresate lui Arian, din moment ce pretindeau că e sora lui.

Era greu de crezut că prietena mea, care doar cu câteva luni înainte cumpăra semințe de floarea-soarelui și se juca cu mine cu păpușile, și care foarte rar ieșise din oraș, găsise curajul să părăsească țara. Cum își putuse lăsa în urmă casa, școala, familia, chiar și pe sora ei?

— Am încercat să merg după ea, i-a zis bunicul Elonei bunicii. Voiam s-o găsesc. S-o aduc înapoi. Am plecat în august. Pe Vlora. Am fost tratați ca niște câini.

Îmi aminteam ziua când a plecat Vlora. În dimineața aceea, mama lui Flamur a bătut disperată la toate ușile de pe stradă ca să întrebe dacă îi văzuse cineva fiul. Se îmbarcase fără să-i spună. Prietena mea Marsida a plecat și ea, alături de părinți. Tatăl ei repara o pereche de pantofi rupți când clienta a dat buzna în atelier, cerând să-i fie înapoiați imediat. Avea să-i poarte așa, rupți, a zis. Portul era deschis, nu era timp de pierdut. Tatăl Marsidei și-a lăsat mașina de cusut și s-a repezit s-o ia pe fiica lui de la școală și să-și găsească soția în fabrica unde lucra. S-au urcat și ei pe Vlora.

Zeci de mii de oameni se îngrămădeau în port. Vlora tocmai se întorsese dintr-o călătorie în Cuba, aducând o încărcătură de zahăr. A fost deturnată în timp ce aștepta la docuri repararea motorului principal. Mulțimea a pus stăpânire pe ea și l-a forțat pe căpitan să navigheze spre Italia. Temându-se pentru viața lui, acesta a decis să pornească vasul cu un motor secundar, dar fără radar. Deși avea o

capacitate doar de trei mii de oameni, în acea zi Vlora a transportat aproape douăzeci de mii. A părut o eternitate până ce vasul a ajuns în portul Brindisi, același port unde mii de oameni debarcaseră cu succes în martie. De data aceasta, însă, autoritățile i-au ordonat căpitanului să plece și să se îndrepte spre portul Bari, la vreo 110 kilometri de Brindisi. A mai durat încă șapte ore până când nava și-a încheiat călătoria.

Imaginile sosirii Vlorei în Bari îmi sunt încă proaspete în minte. Pe ecranul micului televizor color pe care îl cumpăraserăm de curând, am văzut zeci de oameni care reușiseră să se cațăre în vârful catargelor, pe jumătate dezbrăcați, cu transpirația șiroindu-le pe gât, cu fețele murdare și nerase, cu părul lăsat lung la spate, după moda cu chică. Stând acolo în poziții precare, chinuindu-se să se țină de catarg, arătau ca generalii autoproclamați ai unei armate care și-a pierdut moralul înainte ca bătălia să fi început măcar. Dădeau din mâini fără sens spre camerele de televiziune, strigând: „Amico, lasă-ne să ieșim“, „Lăsați-ne să debarcăm!“, „Ne e foame, amico!“, „Apă! Nu mai avem apă!“ Deasupra lor se învârteau două sau trei elicoptere. Dedesubt, pe punte, era o mare de oameni: mii de bărbați, femei și copii, arși de soare, plini de vânătăi de la statul în înghesuială, împingându-se unii pe alții, văitându-se, încercând cu disperare să părăsească nava. Îndesați în cabine, alți pasageri se ițeau la ferestre, gesticulau și le strigau instrucțiuni celor de pe punte, încurajându-i să plonjeze în apă. Unii le-au urmat sfatul și au fost arestați. Alții au reușit să scape. Restul continuau să strige: că terminaseră ultimele cubulețe de zahăr de pe cargobot cu câteva ore înainte, că mulți oameni erau grav deshidratați și începuseră să bea apă din mare, că erau femei însărcinate la bord.

Evenimentele care au urmat au fost povestite prima dată de cei care le-au trăit, ca să-i împiedice pe alții să facă aceleași greșeli. O călătorie de vreo șapte ore a durat treizeci și șase. Când ordinele de debarcare au venit într-un final, mulțimea a fost suită cu forța în autobuze și închisă pe un stadion dezafectat, păzit de poliție. Cei care încercau să plece erau arestați și bătuți. Pachete cu alimente și sticle de apă erau coborâte cu elicopterul. Înăuntru, bărbații, femeile și copiii se luptau să pună mâna pe provizii. Unii aduseseră cuțite și nu ezitau să le folosească în încăierări.

Pe stadion, au început să se răspândească zvonurile că, din moment ce țara noastră nu mai era, teoretic, un stat comunist, era foarte probabil să le fie respinse cererile de azil politic. În schimb, nou-veniții aveau să fie considerați imigranți economici. Aceasta era o categorie nouă, nefamiliară. Se aplica acelorași oameni, dar avea implicații diferite, ba chiar ușor obscure, care au devenit clare câteva zile mai târziu. După aproape două săptămâni petrecute pe stadion,

puhoiul de oameni a fost suit în autobuze. Li s-a spus că vor fi trimiși la Roma pentru soluționarea documentelor. În scurtă vreme, și-au dat seama că se îndreaptă spre port. Erau îmbarcați pe feriboturile de întoarcere. Cei care protestau erau bătuți.

— Nu intenționam să rămân în Italia, i-a explicat bunicul Elonei lui Nini. Voiam doar s-o găsesc pe Elona și s-o aduc înapoi. Dar nu lăsau pe nimeni să dea explicații. Am vrut să le spun că nu aveam nevoie de acte de ședere, că doar încercam să-mi găsesc nepoata. Nu a ascultat nimeni. Ne-au dat 20 000 de lire fiecăruia și ne-au obligat să urcăm înapoi pe vas. Nu au vrut să mă asculte, a repetat.

— N-ai putea să încerci din nou prin ambasadă? a zis bunica. Să soliciți viză?

— Viză? a pufnit el. N-ai văzut ce se întâmplă la ambasadă? Nici nu te poți apropia de poartă. E zonă militarizată. Sunt gărzi peste tot. Sunt cinci garduri de protecție. Înăuntru. Afară. Peste tot.

— Ați încercat să sunați și să faceți o programare? am întrebat.

Mi-am adus aminte cum am făcut noi programare la Ambasada Greciei ca să ne primim viza.

— Să sun? a râs. Să sun? a râs din nou, mai tare. Mai repede aștepți să te sune moartea.

— Noi am fost în Grecia, am zis. Am primit viză. Am făcut o programare la ambasadă.

— Când ați fost?

— Mai pe la începutul anului, a răspuns bunica.

— Chiar înainte de plecarea Elonei, am adăugat. Nu am mai găsit-o când m-am întors.

— Atunci e clar, a răspuns. Acum au închis granițele. Totul e blocat. Nu poți să mergi nicăieri, decât pentru muncă.

— Guvernul nostru..., a început bunica.

— Nu, nu guvernul, a întrerupt-o el. Guvernul nostru ar fi fericit să-i lase pe toți să plece. Poate chiar ei au organizat treaba cu navele ca să scape de oameni. Așa nu mai trebuie să-i hrănească sau să le asigure locuri de muncă, acum că fabricile se închid. Eu vorbesc de ambasade, de statele străine. Nu mai pot primi alți imigranți, spun ei. Dar o să încerc din nou. Găsesc eu o cale. M-am gândit la sud, a zis. Granița terestră. O să încerc pe la granița terestră cu Grecia. E periculos. Poți să fii împușcat. Știu zona. Am luptat acolo în război. Dar nu mai sunt atât de sprinten ca pe vremuri. Nu mai sunt partizan.

A zâmbit slab.

— Unii oameni au reușit să plece, am zis. Ca Elona și Arian, au reușit să scape.

A dat din cap, căzut pe gânduri.

— În martie, au zis că eram toți victime. Ne-au acceptat. În august, ne-au privit ca pe un soi de amenințare, ca și cum eram pe

cale să le mâncăm copiii.

Bunica a aprobat din cap. Mă gândeam că părinții mei nu luaseră niciodată în calcul posibilitatea să plece. Când Marsida și părinții ei s-au oprit la noi acasă să-și ia rămas-bun, înainte să se urce pe cargobotul spre Italia, Nini a încercat să-i convingă să nu-și asume acest risc.

— E periculos, i-a avertizat. E periculos chiar dacă reușiți. Eu sunt imigrantă. Știu cum e viața de imigrant.

— Ei i-a fost greu și în Imperiul Otoman, când pașii și beii din familia ei îl conduceau, a tachinat-o tata.

— Nu poate fi mai greu ca aici, a zis mama, căreia i-ar fi plăcut să încerce.

Nini continua să clatine din cap.

Nici eu nu voiam să plec. La început, mi-a plăcut să mă aflu la Atena, înainte să devină dificil din cauza bunicii, dar într-un final a început să-mi fie dor de casă. Eram frustrată că nu înțeleg limba. Mă enervam când oamenii se holbau la mine, arătându-mă cu degetul, iar eu nu știam ce spuneau. Cel puțin când turiștii ne vizitau țara, era o chestie reciprocă. Ei se holbau la noi; noi ne holbam la ei. Trăiam în lumi separate. Acum nu mai eram separați. Dar nu eram egali.

— Poate vor deschide din nou granițele, am zis.

— Nu cred, a răspuns bunicul Elonei.

Apoi s-a întors către bunica.

— Încearcă să le facă mai greu de trecut. Au întărit patrula marină. Nu te mai lasă să încerci. La început, au fost luați pe nepregătite. Acum știu la ce să se aștepte. Vă spun, nu urmează să slăbească controalele, le fac și mai eficiente.

Vorbea ca unul care înțelege cum merg lucrurile la vamă, care putea să le descifreze mecanismele în același fel în care descifrase strategiile de gherilă în tinerețe.

— Dacă te prind că încerci să treci granița, te pun într-o tabără. Poți să rămâi acolo o veșnicie.

— Ai nevoie și de bani, a comentat bunica.

— Când am fost la Atena, totul era atât de scump, am zis. Noi nu aveam niciun ban. A fost groaznic. Erau atât de multe lucruri în magazine. Nu erau cozi deloc. Dar noi nu puteam cumpăra nimic.

— Bani, a zis, cu mintea mai mult la planul său decât la comentariile noastre. Da, banii sunt o altă cale. Desigur, dacă ai bani, granițele nu sunt închise. Dacă îi depui la bancă și convingi banca să-ți elibereze o hârtie că ai un depozit, atunci e mult mai ușor.

— Sunt sigură că Elona e bine, a zis bunica. Dacă a scris că e bine, probabil că îi place în Italia. Adolescenții! Te ajută să te maturizezi când iei astfel de decizii. Pe vremea mea, fetele de vârsta asta erau trimise la pension.

— Sau la muncă, a zis bunicul Elonei.

Bunica a aprobat din cap.

— Se va întoarce în vizită cât de curând, a încercat să-l liniștească. Trebuie să rezolve problema cu documentele, cel mai probabil. Atâta vreme cât rămâneți în legătură...

Mie totul îmi suna absurd. Cum, mă gândeam eu, ar putea fi cineva mai fericit în străinătate decât acasă? Nu-mi puteam imagina cum viața alături de Arian te-ar putea face să te simți mai bine, chiar și în Italia. Cu cât mă gândeam mai mult, cu atât mi se părea mai puțin plauzibil.

„Toată lumea vrea să plece“, am scris în jurnalul meu, comentând evenimentele din martie și august 1991. „Toată lumea, cu excepția noastră.“ Majoritatea prietenilor și rudelor noastre petreceau zile, săptămâni, ba chiar luni planificând cum să plece. Erau multe posibilități: să falsifici documente, să deturnezi vase, să treci ilegal granița terestră, să aplici pentru viză, să găsești pe cineva din Vest care să te invite și să garanteze cheltuielile pentru șederea ta, să împrumuți bani. Oamenii nu se gândeau ce urma dacă reușeau. Să găsești modul în care să pleci undeva era mult mai important decât să îți dai seama pentru ce o faci.

Pentru unii, să pleci era o necesitate care purta denumirea oficială de „tranziție“. Eram o societate de tranziție, se spunea, trecând de la socialism la liberalism, de la partidul unic la pluralism, dintr-o parte în alta. Oportunitățile nu aveau să se ivească de la sine dacă nu le căutai tu, ca Jumătate-Cocoș[10] din vechiul basm albanez, care pleacă peste mări și țări să-și întâlnească destinul și se întoarce plin de aur. Pentru alții, plecarea din țară era o aventură, un vis din copilărie devenit realitate sau un fel de a le face părinților pe plac. Erau cei care au plecat și nu s-au mai întors niciodată. Cei care au plecat și s-au întors la scurt timp. Cei care au transformat organizarea acestei mișcări într-o profesie, deschizând agenții de turism sau trecându-i pe oameni ilegal granița cu bărci. Cei care au supraviețuit și au ajuns bogați. Cei care au supraviețuit și de-abia trăiau de pe o zi pe alta. Și cei care au murit încercând să treacă frontiera.

Pe vremuri, puteai să fii arestat doar pentru că îți doreai să pleci. Acum, când nu ne mai oprea nimeni să emigrăm, nu mai eram doriți de cei de dincolo. Singurul lucru care se schimbase era culoarea uniformelor de poliție. Riscam să fim arestați nu în numele guvernului nostru, ci în numele altor state, aceleași guverne care înainte ne îndemnau să ne eliberăm. Vestul petrecuse decenii criticând Estul pentru granițele sale închise, finanțând campanii care militau pentru libertatea de mișcare, condamnând imoralitatea statelor care își făcuseră o misiune din restricționarea dreptului de a ieși. Exilații noștri erau priviți ca niște eroi. Acum erau tratați ca niște infractori.

Poate că libertatea de mișcare nu contase niciodată cu adevărat. Era ușor să militezi pentru ea când altcineva făcea treaba murdară de întemnițare. Dar ce valoare avea dreptul de a ieși atunci când nu exista niciun drept de a intra? Erau granițele și zidurile reprobabile doar când serveau să-i țină pe oameni închiși, dar nu și când îi țineau afară? Polițiștii de frontieră, bărcile de patrulare, detenția și represiunea imigranților care fuseseră instituite în Europa de sud pentru prima dată în acei ani aveau să devină o practică standard pe parcursul deceniilor următoare. Occidentul, luat inițial pe nepregătite de sosirea a mii de oameni care își doreau un viitor diferit, avea în curând să perfecționeze un sistem care să-i excludă pe cei mai vulnerabili și să-i atragă pe cei mai calificați, în tot acest timp păzindu-și frontierele pentru „a proteja stilul nostru de viață". Și totuși, cei care voiau să emigreze o făceau tocmai pentru că erau atrași de acel stil de viață. Departe de a fi o amenințare pentru sistem, erau susținătorii săi cei mai înfocați.

Din punctul de vedere al statului nostru, emigrația era o binecuvântare pe termen scurt și un blestem pe termen lung. Funcționa ca o valvă de siguranță de urgență pentru eliberarea presiunii șomajului. Dar, în același timp, priva statul de cei tineri, de cei mai capabili și adesea cei mai educați cetățeni, și despărțea familiile. În condiții normale, ar fi fost mai de dorit ca libertatea de mișcare să includă libertatea de a rămâne la locul tău. Dar acestea nu erau condiții normale. Cu mii de fabrici, ateliere și întreprinderi de stat care se confruntau cu întreruperea activității și disponibilizările, să pleci însemna să demisionezi din proprie inițiativă înainte să fii pus în situația de a fi dat afară.

Cu toate acestea, nu toată lumea încerca. Și nu toți cei care au încercat au și reușit. Dintre cei rămași, mulți au fost nevoiți să se întrebe ce este viața fără muncă. Părinții mei aveau să fie în curând unii dintre ei.

Jocuri competitive

Tatăl meu și-a pierdut slujba la scurt timp după primele alegeri pluripartid. S-a întors acasă într-o după-amiază și ne-a anunțat că biroul lui se va închide definitiv în câteva săptămâni. Având o pregătire de inginer silvic, își dedicase prima jumătate a vieții planificării, plantării și îngrijirii puieților, în special de dafin. Acum statul avea alte priorități. Nu doar că nu se mai plantau copaci, ci se tăiau și cei existenți. Penele de curent și nevoile de încălzire, pe de o parte, și mai noua cultivare a liberei inițiative, pe de alta, însemnau că în fiecare noapte tot mai mulți copaci dispăreau din pădure. Unii ar fi putut spune că e furt, doar că însușirea de către individ a resurselor comune stă chiar la baza inițiativei private. Privatizare de jos în sus ar fi o descriere mai bună.

Tata a anunțat că biroul lui se va închide pe același ton cu care anunțase în trecut alte schimbări administrative legate de munca lui, de exemplu că avea să fie transferat dintr-un sat în altul sau că un nou director avea să-l înlocuiască pe cel actual. A spus că, de data asta, nu va mai fi nevoie să-și prezinte biografia, cea în care explica istoria familiei. Nimănui nu-i mai păsa de istorie acum. Singurul lucru de care aveai nevoie era un text în latină numit Curriculum Vitae sau, pe scurt, un CV.

— Cine o să-l scrie în latină? am întrebat.

— Nu trebuie să-l scriem în latină, brigatista, mi-a răspuns. Doar titlul. Dar o variantă în engleză ar putea fi de folos. S-ar putea dovedi utilă când cauți de lucru în sectorul privat.

Toată lumea părea relaxată în legătură cu anunțarea acestei puneri pe liber. Se purtau ca și cum existau zeci de locuri de muncă mult mai dezirabile la îndemână — ca biscuiții de casă care se coc în cuptor, așteptând să fie mâncați — imediat ce trimiteai CV-ul.

— Începi de săptămâna viitoare? am întrebat, gândindu-mă la perioadele dintre transferurile lui din trecut.

— Nu! a exclamat mama, ca și cum simpla sugestie era o insultă la demnitatea tatălui meu. Nimeni nu-ți dă o slujbă atât de ușor!

— Vom vedea, a răspuns el. Ăsta-i capitalismul. E competiție pentru muncă. Dar, deocamdată, sunt liber!

Din cauza sentimentului de încredere care plutea în aer din momentul în care s-a anunțat că nu mai este nevoie de el, am fost mirată, aproape chiar alarmată, când m-am întors într-o zi de la școală și l-am găsit întins pe canapea. Se schimbase din pijamale în treningul supradimensionat galben-verde pe care i-l cumpărase mama de curând

dintr-un magazin secondhand. A apucat cu amândouă mâinile telecomanda micului nostru televizor Philips nou-nouț și, cu o expresie de concentrare intensă pe chip, a fluturat-o în aer, ca și cum ar fi dirijat rotirea planetelor pe orbită.

— E atât de deprimant, a zis când m-a văzut, stingând televizorul, expresia lui concentrată fiind acum învăluită în tristețe. E prea trist. Nu mai suport. Nu știu ce să fac.

— Va fi mai bine, am răspuns distrată, fără să știu nici eu ce voiam să spun cu asta. Sunt sigură că va fi mai bine.

A clătinat din cap.

— Încerc să mă uit la Campionatul European, dar nu pot, a adăugat. Mi se rupe inima. Iugoslavia e pe punctul de a câștiga cel de-al cincilea titlu. Anul trecut au câștigat Cupa Mondială.

— Asta e o veste bună, nu?

— Ar putea să fie ultima dată când joacă împreună, a zis, cu o expresie întunecată. Slovenia și-a declarat deja independența. Croația va ieși și ea în curând. E ca și cum te-ai uita la cineva care câștigă un concurs muzical și știi că are cancer la gât. E prea trist. În ceea ce mă privește, baschetul a murit.

Teoretic, mama nu și-a pierdut locul de muncă. I s-a propus să se pensioneze anticipat, la vârsta de patruzeci și șase de ani, și a acceptat. Pentru a marca momentul, tata, care tocmai își primise ultimul salariu, a cumpărat bere Amstel de la un minimarket proaspăt deschis. Era o seară în familie chiar plăcută, până când mama a anunțat cu ce plănuia să se ocupe după pensionare. A declarat că se alăturase partidului de opoziție. Chiar în ziua în care acesta s-a înființat.

Nini și cu mine am înghețat. Tata și-a ridicat privirea din farfurie cu o expresie consternată, care știam că avea să se transforme în scurt timp într-o explozie de mânie de mari proporții. Era privirea pe care i-o arunca mamei atunci când lua decizii importante fără să-l consulte. Ce începea cu astfel de priviri consternate se transforma într-un interogatoriu inchizitorial, în reproșuri, furie, agresiune reciprocă și, după aceea, tăcere, o tăcere care putea dura săptămâni în șir. După asta, mai rămânea doar amenințarea cu divorțul.

Se mai întâmplase de două ori înainte. Prima dată a fost când mama a cumpărat ilegal cincizeci de pui de găină de la cineva care lucra la un CAP, ca să îi creștem la noi în curte, astfel încât să nu mai trebuiască să stăm la coadă la ouă. Când l-a anunțat pe tata, acesta a pălit. O să fim arestați, a zis. Curtea noastră era mică și era imposibil să ascunzi cincizeci de pui. Mama a răspuns că o să-i ținem în baie și că, oricum, se aștepta la o rată de supraviețuire foarte mică. Cel mult zece aveau să trăiască. Chiar bărbatul de la CAP îi spusese asta. S-a dovedit mai târziu că atât el, cât și mama au avut dreptate. Dar

detaliul doar a agravat tensiunea. Dacă era ceva ce tatăl meu putea suporta chiar și mai puțin decât pericolul arestării, atunci asta era durerea provocată de extincția în masă a puilor. De fiecare dată când mergea în baie și găsea un pui de găină mort, ieșea de acolo cu inima frântă și înzecit mai supărat pe mama. Doar câteva luni mai târziu s-a încheiat un armistițiu, când rata mortalității a scăzut și Nini a amenințat că pleacă la azil dacă părinții mei nu se împacă.

A doua oară a fost când mama m-a încurajat să vând bureți de lufă alături de fetele rome care făceau bișniță cu rujuri și agrafe pe trotuarul bulevardului principal. În Atena, Yiorgos ne dăduse o pungă plină în plus ca să le dăruim membrilor familiei și altor apropiați — era neclar dacă erau cadou sau doar voia să-și facă publicitate propriei fabrici. Mama și-a amintit cum chiar bunicul ei clădise averea familiei din ceva și mai mărunt: tăind lemne în satul în care locuia și aducându-le la oraș să le vândă. Și noi putem începe propria noastră afacere, a zis, dar trebuie să ne mișcăm repede. În curând, toată lumea are să încerce să facă profit găsind modalități de a vinde și de a cumpăra bunuri pe piața liberă. Dar i se părea prea ciudat să stea chiar ea lângă fetele rome; elevele ei ar fi putut trece pe acolo și ar fi recunoscut-o, ceea ce i-ar fi subminat autoritatea în clasă. În schimb, a scris o listă cu prețuri și m-a învățat să stau pe trotuar și să strig: „Avem bureți grecești frumoși de lufă! De toate culorile și toate formele!“, ceea ce am și făcut. Până la sfârșitul după-amiezii, tot stocul se terminase.

Nu mă așteptam ca tata să se enerveze atât de tare când am adus acasă toți banii pe care îi câștigasem. La început, a crezut că ideea a fost a mea. Era pe punctul să mă trimită la mine în cameră că să meditez la ce am făcut, când i-am explicat că eu doar urmasem indicațiile mamei. Atunci s-a întors către ea, aruncând flăcări din priviri. A urlat că, doar pentru că acum oricine putea să iasă în stradă și să vândă tot ce poftește, asta nu însemna că ai dreptul să-ți exploatezi propriul copil. Inițial, mama l-a ignorat. În schimb, s-a întors către mine și m-a întrebat:

— N-ai vrut chiar tu să mergi?

Am confirmat dând viguros din cap. Tata tremura de furie.

— Bineînțeles c-a vrut! a strigat. N-ar mai fi exploatare, fără consimțământ. Ar fi violență.

Mama a rămas calmă. A argumentat că nu mai sunt copil, că în curând o să împlinesc doisprezece ani și că e cât se poate de normal ca adolescenții din Vest să fie implicați în afacerile înfloritoare ale familiei.

— Dar noi n-avem nicio afacere de familie! a strigat tata în replică. Nici falimentară, nici înfloritoare!

— Și nici n-o să ai, a bombănit mama.

Probabil că tata și-ar fi folosit dreptul de veto împotriva implicării mele în comerțul cu bureți, chiar dacă mama i-ar fi cerut permisiunea înainte. Dar faptul că nici măcar nu i-a trecut prin minte să-l consulte i-a adâncit resentimentul. În general vorbind, hotărârea cu care tatăl meu își făcea cunoscute părerile era egalată de decizia mamei de a le ignora. Ai mei se certau tot timpul. Dar aproape întotdeauna se certau ca egali. Când mama lua decizii fără să-l întrebe pe tata, simetria se strica, iar tata se simțea rănit. Părinții mei își construiseră relația pe tachinări și, pe măsură ce anii treceau, granița dintre schimburile jucăușe și cele amare de cuvinte a devenit tot mai ștearsă. Căsătoria lor era asemenea unui lanț muntos stâncos; ca alpiniști experimentați, știau cum să atingă vârfurile cele mai periculoase și cum să se ferească de abisurile în care mulți alții căzuseră. Dar erau momente când mă temeam că și ei aveau să cadă. Cea de-a treia oară a fost când mama și-a anunțat decizia de a intra în politică.

Tata știa că nu avea să fie niciodată ca majoritatea prietenilor săi, cei ale căror neveste aveau nevoie de aprobarea soților chiar și înainte de a se ruja. Mama nu se dădea niciodată cu ruj, iar voința ei era făcută din oțel. De fiecare dată când dorința lui de a fi consultat se lovea de îndărătnicia mamei, era pus în fața unei dileme. Putea pretinde că își exercită controlul asupra acțiunilor ei, reacționând, așa cum se aștepta de la el, cu indignare. Sau putea să se dea bătut și să meargă înainte ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Doar că o iubea prea mult ca aceste lucruri să nu conteze. Nu putea să lase lucrurile să treacă fără o ceartă. Nu a fost niciodată violent cu ea; își vărsa mânia pe veselă. Iar când tot corpul îi era cuprins de furie și vocea îi tremura de nervi, cu greu puteai fi sigur că singurele victime aveau să fie farfuriile și farfurioarele.

Când mama a anunțat că se alăturase mișcării de opoziție, am presupus că scena se va desfășura așa cum se întâmplase mereu. M-am înșelat. Tata i-a aruncat mamei privirea șocată pe care o cunoșteam bine. Dar apoi a pălit. Nu s-a ridicat în picioare. Nu s-a dus către ea, nu a dat din deget amenințător. Nu a strigat. A continuat să se holbeze la ea fără să-i vină a-și crede ochilor, cu o grimasă înghețată pe chip și corpul paralizat pe scaun.

Mama a băgat de seamă. Cred că îi părea oarecum rău. Și ea a reacționat diferit. Nu s-a uitat prin el, așa cum obișnuia s-o facă, ca să dea de înțeles că amenințările tatei nu înseamnă nimic pentru ea. S-a simțit obligată să se explice. A spus că, în continuare, suntem lăsați pe mâna turnătorilor. Erau foști comuniști peste tot, atât în guvern, cât și în opoziție. Oamenii cu biografie ca a ei trebuiau să se implice. Cineva trebuia să găsească curajul. Altfel, lucrurile nu aveau să se schimbe niciodată. Aveam să fim reprezentați mereu de aceiași oameni.

Trebuia să luăm hățurile în propriile noastre mâini, să ne reprezentăm singuri. Poate că ar fi fost mai bine să se sfătuiască, să ia o decizie comună. Știa că tata e sceptic; viziunea lui politică era diferită de a ei. Dar a trebuit s-o facă. Acum că nu mai avea loc de muncă, aveau nevoie și de relații ca să-și asigure oportunitățile în viitor. Părea să se fi gândit bine la asta.

Tata a ascultat în tăcere. Își ținea furia închisă înăuntru. Când m-am gândit mai târziu la acest episod, mi-am dat seama că fusese probabil mai afectat de pierderea serviciului decât lăsa să se vadă. Poate că, în mintea lui, era o mare diferență între a ți se spune că nu mai e nevoie de tine și a fi pensionat anticipat. Poate că, acum că depindea de pensia a două femei, se simțea mai puțin bărbat. Nu putea să facă ce făceau alți bărbați: să țipe, să amenințe, să tremure de furie și să dea cu vesela de perete. Sau poate că totul în jurul lui se schimbase atât de mult, încât toate reacțiile obișnuite nu se mai potriveau, ca și cum ar fi aparținut unei epoci diferite sau ar fi putut veni doar din partea unei persoane diferite, o versiune mai veche a lui în care nu se mai recunoștea. Cu toate coordonatele familiare dispărute, își pierduse orientarea. Nu avea nicio explicație pentru impasul său. Și nici soluții nu avea. Tot ce îi mai rămăsese era să aprobe tăcut din cap, ca datul din cap pe care îl rezerva de obicei pentru șefii lui de la serviciu.

Mama nu s-a oprit din lucru când s-a pensionat. A intrat într-una din cele mai aglomerate perioade ale vieții ei. La scurtă vreme după ce s-a alăturat Partidului Democrat, a devenit una dintre liderele Asociației Naționale a Femeilor. Participa la întâlniri de partid, selecta candidați pentru alegeri, organiza mitinguri, conducea campanii de reformă, a intrat în tot felul de comitete naționale, se întâlnea cu delegații străine. Timpul care îi mai rămânea îl petrecea la arhive și la tribunal, încercând să redobândească proprietățile familiei care fuseseră confiscate în trecut.

— Ar trebui să stai mai mult pe acasă, să ai grijă de copii, i-a zis Nini.

— Eu sunt bine, obișnuiam să răspund, încântată că verificarea trimestrială a matematicii mele fusese acum lăsată pe dinafara agendei mamei. Mami, ar trebui să-ți iei permis de conducere, am sugerat în contrapunct.

— Nu avem nevoie de permis, a intervenit tata, îngrijorat că, dacă nu ia atitudine imediat, șomajul său care se prelungea avea să-l avanseze în funcția de șofer al familiei. Nu e bine pentru mediu.

Subiectul ăsta stârnea, de obicei, o altă discuție. Mama spunea:

— Toată lumea își cumpără mașină. E o necesitate. Cernobîlul a fost mult mai dăunător pentru mediu!

— Ce legătură are Cernobîlul cu mașina? i-o întorcea tata.

Mama continua, aparent imperturbabilă:

— Fabrica metalurgică pe care chinezii au construit-o pentru noi ce bine i-a făcut mediului? Problema noastră nu e mediul, ci că nu avem suficiente economii să cumpărăm o mașină!

— Rău cu rău nu se drege, atrăgea atenția tatăl meu.

Aceste schimburi de replici aparent inofensive, dacă ar fi trebuit sau nu să cumpărăm o mașină, duceau, de obicei, la dispute ce invocau o gamă extinsă de argumente internaționale și istorice: de la răul pe care Revoluția industrială l-a cauzat mediului la progresul cunoașterii adus de cursa spațială; de la eurocomunism la responsabilitățile Chinei; de la cine are dreptul să polueze la cine cui vinde arme; de la Războiul din Golf la dizolvarea fostei Republici Iugoslave.

— Nu are nicio legătură! Nicio legătură! îi răspundea tata mamei când nu mai știa ce să zică.

Ea se răzgândea rar.

— Asta e ceea ce le spui oamenilor la mitinguri? întreba el, dându-se în final bătut. Așa îți pregătești tu discursurile?

Mama nu își pregătea niciodată discursurile. Ținea sute. Când am devenit adolescentă, aveam mai multe șanse să o văd pe scena unui miting politic, așteptând să-i vină rândul să ia cuvântul, decât s-o găsesc acasă la cină. Stătea dreaptă, sus pe scenă, și vorbea în fața a zeci de mii de oameni, făcând pauze frecvente și modulându-și vocea după cum dictau circumstanțele, uneori impunând publicului o tăcere terifiantă, alteori instigând mulțimile s-o aplaude zgomotos. Vorbea întotdeauna fără notițe. Ținea discursurile de parcă le-ar fi scris în minte cu mulți ani în urmă, de parcă ar fi repetat în fiecare zi a vieții ei frazele pe care avea să le rostească mai târziu. Dar cuvintele ei nu-ți lăsau impresia că ar fi venit din trecut. Erau noi, ba chiar sunau oarecum străin: inițiativă privată, tranziție, liberalizare, terapie de șoc, sacrificiu, proprietate, contract, democrație occidentală. Cu excepția cuvântului libertate; acesta era vechi. Dar îl pronunța diferit, întotdeauna cu un semn de exclamație la sfârșit. Atunci suna nou.

Când nu se afla la o întâlnire politică, mama fie scormonea prin arhivele orașului pentru a găsi proprietățile familiei, consultând adesea hărți și delimitări de hotare, fie era la tribunal, încercând să recupereze titlurile de proprietate, conducând lupta fraților săi pentru redobândirea a mii de metri pătrați de pământ, sute de case și zeci de fabrici ce aparținuseră cândva bunicului ei, tăietorul de lemne devenit milionar la scurtă vreme înainte de sfârșitul războiului. Tata și bunica nu erau deloc interesați de aceste lucruri, parțial pentru că nu credeau că proprietățile pot fi redobândite, parțial pentru că se îndoiau că ar trebui să fie împroprietăriți.

„Așa o pierdere de timp!“ comenta uneori bunica, clătinând din

cap. Adesea era neclar dacă se referă la politică, privind-o ca pe o pierdere de timp, sau la căutarea faimoaselor proprietăți ale mamei, sau la amândouă. „Trebuie să lași trecutul să fie trecut", i-a zis odată unui ziarist străin care venise să-i ia un interviu despre activitatea ei de disidentă de pe vremuri și o întrebase de proprietățile familiei sale. „Toată lumea e disidentă acum. Pământurile din Grecia? Nu sunt decât țărână."

Mama, pe de altă parte, nu se dădea niciodată bătută. Nu era doar nevoia de a găsi o sursă de venit, ci și o chestiune de principii. Cele două se întrepătrundeau oarecum. Pentru ea, lumea era un loc unde lupta înnăscută pentru supraviețuire putea fi rezolvată doar prin reglementarea proprietății private. Era ceva firesc ca toată lumea să se războiască, credea ea, bărbații cu femeile, tinerii cu bătrânii, generațiile prezente cu cele viitoare. Spre deosebire de tatăl meu, care credea că oamenii sunt buni de la natură, ea credea că sunt răi de la natură. Nu avea niciun sens să încerci să-i faci să fie buni; trebuie doar să călăuzești acel rău astfel încât să-i limitezi efectele dăunătoare. De aceea, era convinsă că socialismul nu putea funcționa niciodată, nici măcar în cele mai bune condiții. Era împotriva naturii umane. Oamenii aveau nevoie să știe ce le aparține și să aibă dreptul să dispună de bunul lor după cum doresc. Atunci și-ar vedea de proprietățile lor și nu s-ar mai lupta; ar fi o competiție sănătoasă. Era de părere că, dacă s-ar putea stabili adevărul despre cine a fost primul proprietar al oricărui lucru, toate interacțiunile următoare puteau fi reglementate astfel încât nu doar familia noastră, dar și oricine altcineva ar avea, de asemenea, oportunitatea de a deveni la fel de bogat pe cât fuseseră odinioară strămoșii ei.

Era ca și cum ai relua un turneu de șah care a fost întrerupt la jumătate, zicea. Toți jucătorii începuseră din poziții egale și unii câștigaseră un avantaj. Apoi toți fuseseră forțați să joace un alt fel de joc. Asta făcuse socialismul. Odată cu încheierea Războiului Rece, jocul putea fi reluat. Dar foștii jucători muriseră, iar în locul lor numai succesorii desemnați puteau să se întoarcă pe tablă. Ar fi fost nedrept, credea mama, să începi un alt joc. Tot ceea ce trebuiau să facă noii jucători era să reconstituie mutările strămoșilor, să păstreze aceleași piese, să joace după aceleași reguli.

Pentru ea, descoperirea adevărului legat de averea familiei era atât o chestiune de rectificare a unei injustiții istorice, cât și de reglementare a drepturilor de proprietate. Singurul scop al statului, așa cum îl vedea ea, era să faciliteze astfel de tranzacții și să ia sub paza sa contractele necesare, pentru a se asigura că toată lumea va rămâne în posesia a ceea ce câștigase. Orice altceva, orice depășea această limită încuraja creșterea paraziților care risipeau banii și resursele. Era socialism care trecea sub un alt nume. Statul era ca

directorul unui turneu de șah care aplică regulile și verifică din când în când ceasul. Dar nu putea niciodată să înceapă să le vândă ponturi jucătorilor sau să le schimbe mutările sau să pună înapoi piesele pe tablă sau să readucă în joc un om care fusese descalificat. Asta ar fi însemnat o pervertire a rolului. La sfârșit, aveau să fie câștigători și învinși. Și ce dacă? Toată lumea știa asta; toată lumea era de acord cu regulile. Erau în natura jocului. Până la urmă, era o competiție, chiar dacă una sănătoasă.

Mereu aveam la mine un cuțit

Într-o zi de la sfârșitul verii anului 1992, un grup de franțuzoaice dintr-o organizație parteneră cu cea condusă de mama și-a anunțat vizita la noi acasă. Ne-am pregătit de parcă ar fi fost Anul Nou. Am văruit, am dat jos perdelele să le spălăm, am aerisit saltelele, am frecat interioarele dulapurilor și am șters praful de pe fiecare carte din bibliotecă. În cele câteva ore de dinaintea sosirii lor, casa s-a transformat în câmpul de bătălie al unei unități militare disciplinate și foarte organizate, înarmate cu perii, cârpe, bureți, ligheane, găleți, mopuri și întreaga artilerie domestică necesară operațiunii. Asemenea unui general, mama îi dădea ordine puternice și tăioase tatălui meu în timp ce ea însăși alerga dintr-o parte în alta, întorcând mesele și scaunele cu susul în jos, verificând ce rămăsese nefăcut, descoperind zone de murdărie ignorate la alte ture de curățenie. Când casa a ajuns să sclipească de curată ce era, ne-a prins pe fratele meu și pe mine în fatala jumătate de oră de dinaintea sosirii musafirelor și ne-a dus în baie ca să fim spălați. Nu a avut timp să verifice temperatura apei pe care o turna peste noi și ne-a frecat fețele cu aceeași însuflețire de care dăduse dovadă și în cazul podelelor. Când și treaba asta a fost dusă la îndeplinire, a plecat să se pregătească.

Mama s-a sfătuit cu bunica despre care ar fi cel mai potrivit cod vestimentar pentru întâmpinarea reprezentantelor unei organizații dedicate susținerii cauzei femeilor. Nini a recomandat o ținută dintr-o singură piesă, iar mama a ales ceva ce găsise de curând într-un magazin secondhand, o alegere inspirată, în parte, de toate acele femei pe care le văzuse în reclamele la săpun, pe care ea le asocia cu emanciparea femeilor din Europa de Vest și, în parte, de înscrisul „Gloria“ de pe spate. (Asta indica, credea ea, un brand de haine sofisticate, de lux.) O rochie de mătase roșu-închis până la genunchi, decorată cu tiv din dantelă neagră, panglici la mâneci și un decolteu în V. La vremea aceea, se întâmpla frecvent ca articolele de noapte din Occident, care apăreau pe piața locală de secondhand, să fie luate drept îmbrăcăminte obișnuită și purtate în timpul zilei. În aceeași perioadă, câteva dintre profesoarele mele au venit la școală îmbrăcate în neglijeuri și halate de baie. Mama nu făcuse așa ceva până atunci, nu pentru că și-ar fi dat seama de diferență, ci pentru că în mod normal nu era atrasă de volănașe. Purta pantaloni, nu dădea doi bani pe machiaj și se pieptăna fără să se uite în oglindă. Singurele panglici și dantele pe care le știa erau cele pe care ea și Nini mă obligau să le port — ca o afirmație publică a faptului că jumătate de secol de

dictatură a proletariatului nu putea zdrobi voința lor de a mă crește ca pe o versiune balcanică a Infantei Margarita Teresa a lui Velázquez.

Cele cinci musafire s-au prezentat în taioare închise la culoare — ca o delegație maoistă, a comentat tata în bucătărie. Ne-am adunat în jurul lor în sufragerie și le-am servit cu cafea, rachiu și rahat turcesc. Vizitatoarele nici nu au clipit la vederea cămășii de noapte a mamei; probabil au presupus că e fie o expresie a culturii locale, fie a libertății noastre nou-dobândite.

— Am fost foarte impresionate de reacția la discursul tău de la întâlnirea de acum câteva zile, i-a spus una dintre ele, Madame Dessous, mamei mele. A fost fantastic să asistăm la aplauze atât de furtunoase din partea publicului. Desigur, nu am înțeles discursul, pentru că era în albaneză, a adăugat ea cu un zâmbet prin care încerca să se scuze. Ne-ar plăcea foarte mult să auzim ce ai spus despre libertatea femeilor.

Bunica mea, care ajuta pe partea de franceză, a tradus cuvintele lui Madame Dessous. Mama a părut îngrijorată, asemenea cuiva aflat într-un examen care își dă brusc seama că s-a pregătit pentru alte subiecte.

— Despre ce discurs vorbește? a zis printre dinți în albaneză către bunica. Nu am zis niciodată nimic despre femei.

Apoi, recăpătându-și treptat stăpânirea de sine, s-a întors către musafirele noastre și a declarat încrezător:

— Cred că toată lumea trebuie să fie liberă, nu doar femeile.

— Doli crede că acesta este un subiect foarte complex, a tradus Nini.

Vizitatoarele au aprobat din cap.

— Da, asta e clar, a convenit Madame Dessous fără rezerve. Știm că în socialism discursul despre egalitatea femeilor se baza mult pe limba de lemn, a continuat. Dar care era, de fapt, realitatea? Erau femeile albaneze hărțuite?

A urmat o scurtă pauză în care bunica a ezitat din nou să traducă. Cuvântul îmi rămăsese în minte, dar la vremea respectivă nu înțelegeam exact la ce se referă. Îmi amintesc privirea perplexă de pe chipul mamei, care s-a oprit din învârtirea linguriței în cafea și s-a uitat fix la interlocutoarea ei, cântărind efectele a ceea ce urma să spună. Era ceva foarte comic, dar și stânjenitor în contrastul puternic dintre senzualitatea jucăușă a ținutei și gravitatea posturii pe care o adoptase. A lăsat ceașca de cafea pe masă, dar apoi, simțindu-se nelalocul ei, s-a întins să ia o bucată de rahat turcesc pe care și-a îndesat-o în gură.

— Bineînțeles, a răspuns cu gura încă plină.

Apoi și-a dres glasul.

— Mereu aveam la mine un cuțit.

Madame Dessous a rămas perplexă. S-a lăsat să alunece pe spătarul canapelei, ca și cum ar fi vrut să mărească distanța dintre mama și ea. Restul femeilor au schimbat priviri stingherite.

— Un cuțit obișnuit de bucătărie, s-a grăbit mama să adauge, văzând reacția pe care o stârnise mărturisirea ei, dar hotărâtă să se explice. Nimic ieșit din comun.

În timp ce musafirele păreau să se facă din ce în ce mai mici, mama a început să vorbească. Cuvintele îi ieșeau din gură repede și fără pauze, ca pietricelele care se rostogolesc la vale pe o pantă abruptă.

— Eram tânără, nu aveam mai mult de douăzeci și cinci de ani. Făceam naveta zilnic la școala unde predam dintr-un sat îndepărtat din nord. Trebuia să umblu cu „ia-mă, nene!“ pe la șoferii de camioane ocazionali ca să ajung înapoi acasă. Iarna se întunecă devreme. Nu poți să faci autostopul fără cuțit. L-am folosit o singură dată. Nu ca să omor pe cineva sau ceva de genul ăsta.

A zâmbit ca pentru sine, ca și cum un detaliu amuzant ar fi ieșit pe neașteptate la lumină dintr-un ungher uitat al minții ei.

— Doar o mică atenționare pe mână. Vedeți voi, și-o pusese pe coapsa mea. A fost neplăcut.

Bunica a tradus cuvânt cu cuvânt. De ușurare, mama a tras adânc aer în piept, evident satisfăcută de propria explicație, dar mai ales de lejeritatea cu care reușise să rezume ceea ce trebuie să fi fost un episod traumatizant. Dar cuvintele ei nu au reușit să aibă efectul scontat. Vizitatoarele au rămas încremenite. Mama s-a uitat la tata de parcă i-ar fi cerut ajutorul. Acesta rămăsese tăcut până în acel moment, dar cunoștea cu siguranță deja povestea și reacționa ca și cum fiecare propoziție a ei îi dădea încă un motiv de mândrie. Ochii li s-au întâlnit și tata i-a zâmbit complice, de parcă el însuși i-ar fi pus cuțitul în mână. Apoi s-a întors către vizitatoare, convins de abilitățile lui de a transmite ceea ce mama nu reușise:

— Femeia asta îl are pe dracu’ în ea! a zis. Rar găsești una ca ea. Mai serviți-vă cu niște rachiu, vă rog. Doli l-a făcut cu mâna ei.

Nici această intervenție nu a ajutat cu nimic. Femeile s-au întins după pahare și au scos un sunet timid de aprobare în timp ce duceau păhărelele la buze, evitând însă cu grijă să bea. Asaltată de noi îndoieli și simțind că a ajuns la capătul puterilor sale de lămurire, mama a întins mâna și a luat o altă bucată de rahat turcesc. În mijlocul acțiunii, s-a răzgândit, a pus desertul înapoi în cutie și s-a hotărât să încerce o altă strategie.

— În țara libertății, a început, ca și cum ar fi fost pe punctul de a ține unul dintre discursurile ei, în Statele Unite ale Americii, oamenii au dreptul să poarte arme. Firește, asta ușurează lucrurile când trebuie să te aperi singur. În Albania, posibilitățile noastre erau

limitate. Socialismul nu permitea uzul personal al armelor de foc. Știam, desigur, cum să le folosim; făcusem serviciul militar obligatoriu la școală când aveam șaisprezece ani. Dar nu aveam acces la arme. Spre deosebire de poporul american, nu eram liberi să le folosim după bunul nostru plac.

În principiu, dacă mama ar fi putut să le instruiască pe femeile din organizația ei să se apere de hărțuire apelând la cuțite, ar fi făcut-o. Neputând face asta, rolul ei din conducere se limita la coordonarea eforturilor de a le ajuta pe mamele care doreau să-și viziteze copiii emigranți să solicite viză. Strângea nume, făcea liste, aduna fonduri pentru cei care aveau nevoie de asistență financiară, le ajuta să completeze formularele și stabilea întâlniri la ambasadele în cauză. Oficial, călătoriile erau făcute pentru vizitarea asociațiilor partenere din diferite capitale ale Europei: Atena, Roma, Viena, Paris. În realitate, delegatele se risipeau în tot felul de orașe imediat ce treceau granița. Doar ea și încă o colegă sau două participau la întâlnirile planificate; restul femeilor își petreceau timpul cu copiii sau nepoții lor și stăteau cu ei pe toată durata călătoriei. În ultima zi, se reuneau ca să se plimbe pe la tarabele cu alimente și ca să exploreze centrele comerciale. Nu ca să cumpere ceva, din moment ce chiar și cele mai ieftine produse erau prohibitiv de scumpe. Ci doar așa, ziceau ele, „să-și clătească ochii“.

Mama știa prea bine cât de periculos ar fi să dea în vileag adevăratul scop al călătoriilor. Ajunsese să stăpânească cu grație formulele pe care trebuia să le repete ca să aibă succes la interviurile pentru viză: implementarea transferului de cunoștințe, dezvoltarea sinergiei de echipă, perfecționarea abilităților de instruire, elaborarea declarațiilor de viziune, înțelegerea planificării strategice și așa mai departe. Ne-a relatat odată cum, în timpul unei întâlniri, un diplomat a întrebat dacă organizația de femei pe care o conducea avea să se implice și în campanii feministe. „Am întrebat ce înseamnă «feminism»“, a povestit. „Nu înțelegeam despre ce vorbește.“ Domnul respectiv i-a dat un răspuns legat de cote și acțiuni afirmative. Ea l-a asigurat că exact din acest motiv vizitele în Europa de Vest erau atât de importante: organizația ei își atinsese obiectivele propuse și spera să învețe mai multe prin schimburile de cunoștințe cu parteneri mai experimentați.

— Cote! Egalitate! a pufnit când a venit acasă în acea zi. A trebuit să zic „da“ la tot. Era singura cale de a obține vizele. Pun pariu că soția lui plătește o femeie care să-i facă curat în casă. Pun pariu că se văicărește de drepturile femeilor în timp ce iese la jogging.

În timp ce mama povestea cum decurseseră interviurile pentru viză, i-au apărut niște pete mari stacojii pe obraji și gât.

— Acțiune afirmativă! striga. Feminism! Cum rămâne cu

mamele și copiii lor? Femeile mele nu și-au mai văzut copiii de ani de zile. Sanie, care e pe lista pentru Roma, nici nu știe unde locuiește fiica ei. Tot ce are e numele unei străzi, mâzgălit pe o bucată de hârtie. Mi-a zis că stă trează noaptea, făcându-și griji. Credeți că la cote îi stă ei mintea acum? Dacă le-aș spune asta la ambasadă, mi s-ar arăta direct ușa. Mi-ar spune că nu e eligibilă pentru viză. E șomeră și nu există nicio garanție că se va întoarce. Nu i-ar da înapoi nici măcar banii pentru viză. Aici să văd eu acțiune afirmativă! Dar să le lași pe mamele astea să-și vadă copiii, nu, nu la asta se referă ei. Ci la cum să ne învețe pe noi ce înseamnă reprezentarea ori participarea ori altă fantezie de genul ăsta. Bineînțeles! Asta nu îi costă nimic.

Apoi s-a întors brusc către tatăl meu.

— Tu ce crezi despre acțiunea afirmativă?

El a ridicat din umeri.

— E un lucru bun, a răspuns. Bănuiesc că depinde de cum e făcută și de către cine; poate fi și o scuză și îi poate stigmatiza pe oamenii de culoare.

A încercat să dezvolte ideea, apelând la singura sursă de autoritate pe care o recunoștea în materie de drepturi civile.

— Am văzut de curând un interviu cu Muhammad Ali...

Mama l-a întrerupt.

— Vorbesc despre femei, nu despre oameni de culoare. N-ai auzit ce-am spus? Femeile astea occidentale, știi bine, nu pot face mai multe lucruri deodată, sunt vai de capul lor. Dacă trebuie să învețe și să lucreze sau să lucreze și să aibă grijă de copii sau să aibă grijă de copii și să gătească, nu fac față. Și-și închipuie că toată lumea de aici e la fel ca ele și că asta ar trebui să fie cumva problema statului. Ca o altă incapabilă să vină cu o listă stupidă de criterii despre cum să li se dea femeilor șanse egale.

— Ce e acțiunea afirmativă? am întrebat.

Mama a început să explice, dar se înfierbântase prea tare.

— Imaginează-ți că cineva îți mărește notele la școală doar pentru că ești fată, a început. Cum te-ai simți în legătură cu asta? Te-ai simți insultată, nu?

Cu fiecare întrebare, vocea i se ridica și mai mult. Am încercat să-i răspund, dar și-a dat singură răspunsul.

— N-ar mai fi nicio diferență între tine, care ai muncit din greu pentru note, și prietenele tale, ale căror note ar fi mărite doar pentru că arată ca tine, pentru că și ele sunt fete. Cum îți sună asta?

Am încercat să-mi imaginez cum m-aș simți. Dar mama nu era interesată de ce părere am eu. Întrebările ei erau retorice. Voia doar să se descarce.

— Imaginează-ți că asta s-ar aplica la tot ceea ce faci, a zis. Cum ai ști să distingi între cineva care a luat note bune pe merit și cine nu?

Ce ai face dacă oamenii ar presupune de fiecare dată că ai ajuns unde ai ajuns cu un pic de ajutor din partea prietenilor tăi?

Mama disprețuia acțiunea afirmativă și cotele de gen la fel de mult pe cât îi era milă de cei care le promovau. Dacă cineva îndrăznea să sugereze că oricare dintre realizările ei se datora mai degrabă faptului că e femeie decât meritului ei, cuțitul de bucătărie putea să-și facă apariția oricând pentru o mică atenționare. În întâlnirile pe care le avea cu femei din organizații partenere, sublinia adesea că exista un singur lucru de care puteai fi mândru când evaluai moștenirea trecutului comunist. Iar acesta era felul în care Partidul impusese cu strictețe egalitatea de gen fără nicio concesie; faptul că se aștepta ca toată lumea, bărbat sau femeie, să lucreze și nu doar că oricine putea ocupa orice post, ba chiar ambele genuri erau încurajate s-o facă. Chiar și restricțiile vestimentare erau distribuite în mod egal. În timpul Revoluției Culturale, când ne simțeam inspirați de modelul aliaților noștri chinezi, un trenci occidental ți-ar fi adus necazuri, indiferent de ce gen erai.

Avea dreptate, dar doar parțial. Pe vremuri, se aștepta ca toate femeile să lucreze. Se aștepta ca ele să lucreze în toate domeniile. Toate prietenele mamei lucrau. Niciuna nu stătea acasă. Se trezeau cu noaptea în cap să-și pună casa în ordine și să pregătească copiii pentru școală, iar apoi plecau să conducă locomotive, să extragă cărbune, să repare instalații electrice, să predea în școli și să îngrijească oamenii în spitale. Unele mergeau ore în șir ca să ajungă la birourile, fermele sau fabricile unde erau angajate. Se întorceau acasă târziu și epuizate. Mai aveau încă de pus cina, de ajutat copiii la teme și de spălat vasele. Trebuiau să stea să gătească până seara târziu, pregătind mâncarea pentru a doua zi. Noaptea, trebuiau să-și alăpteze bebelușii sau să facă dragoste cu soții lor. Sau amândouă.

Acasă, bărbații se odihneau. Citeau ziarul și se uitau la televizor sau ieșeau să se vadă cu prietenii. Mulți se așteptau să aibă cămășile călcate și făceau comentarii sarcastice dacă nu le era servită cafeaua suficient de fierbinte. Dacă soțiile plecau de acasă să se vadă la rândul lor cu prietenele, bărbații aveau dreptul să știe de ce. Uneori găseau motivele insuficient de convingătoare sau se opuneau vizitelor, spunând că nu le înțeleg rostul. Ordonau ca soțiile lor să rămână acasă sau să nu se mai vadă cu o prietenă sau alta. O făceau întotdeauna din iubire, ziceau. În mintea lor, să iubești o femeie și s-o controlezi se suprapuneau practic. Așa învățaseră de la tații lor, care învățaseră asta de la tații lor, care o învățaseră de la tații lor. Așa cum o învățaseră, tot așa o transmiteau mai departe copiilor lor.

Unele soții erau reticente când trebuiau să asculte de instrucțiunile bărbaților. Din când în când, granița dintre exercitarea controlului și pierderea lui se estompa, ca aceea dintre dragoste și

control. Atunci urma o scenă care se încheia cu o încheietură ruptă sau un nas plin de sânge, în timp ce niște copii smiorcăiți priveau totul dintr-o ascunzătoare secretă, relatând a doua zi întâmplarea prietenilor de la școală până în cele mai mici amănunte. Informațiile ajungeau la profesori și uneori intervenea Partidul. Când situația se agrava, se planifica o ședință la locul de muncă sau la consiliul cetățenesc. Tovarășii luau cuvântul pentru a condamna aparențele unui act a cărui esență era atribuită limitărilor naturii umane sau normelor comunității sau moștenirii religioase. Socialismul reușise să smulgă vălul de pe capetele femeilor, dar nu și din mintea bărbaților. Rupsese cu succes lanțurile pe care erau ținute crucile purtate de femei, dar acele lanțuri continuau să încătușeze creierul soților lor. Nu prea aveai ce să faci decât să aștepți să se schimbe vremurile sau, așa cum vedea mama lucrurile, să te aperi singură.

Tata dorea să fie diferit, așa cum încercase și tatăl său să fie. În închisoare, bunicul o tradusese pe Olympe de Gouges, apoi îi arătase textul în albaneză al Declarației drepturilor femeii și cetățenei lui Haki, care l-a pus să-l mănânce. Cât despre străbunicul meu, prim-ministrul, contribuția lui oficială la cauza femeilor albaneze fusese inițiativa de a legaliza prostituția, pe care Partidul a abrogat-o la scurt timp după sfârșitul războiului. Nu știm ce avea în cap. Îi fusese spulberat de o bombă și, oricum, nu aveam voie să ne gândim la el. Cu toate acestea, istoria familiei mele sugera că, de mai multe generații, bărbații luaseră act, cel puțin în teorie, de existența femeilor ca entități care nu erau în întregime reductibile la propriile lor vieți.

Cât de mult se reflecta asta în lucrurile de zi cu zi, ca de pildă cine gătea și cine făcea curat și cine se ocupa de spălatul vaselor, era o chestiune cu totul diferită. Relația tatălui meu cu treburile casnice era ca aceea a unui copil cu varza. Știa că îi fac bine, dar, într-un final, îl scârbeau. Spre meritul său, a invocat întotdeauna ca scuză astmul, niciodată cromozomii. Ca s-o mai elibereze pe mama, adesea o recruta voluntar pe propria lui mamă ca ajutor. Dar bunica se revolta din alte motive; nu pentru că era de părere că treburile casnice nu trebuie lăsate în seama femeilor, ci pentru că le văzuse întotdeauna făcute de servitori. Până la urmă, atât tata, cât și bunica se bazau pe mama să facă munca fizică grea. Ei se ocupau de educație.

Mama nu s-a gândit niciodată că lucrurile ar fi putut sta altfel pentru ea. Când dădea peste o problemă, se gândea doar la cum ar putea s-o rezolve de una singură, nu la cine să apeleze. Carisma ei și autoritatea cu care comanda o făceau independentă de alți oameni, uneori chiar prea independentă. Singura armă pe care le-o putea oferi altor femei era propria ei putere. Singura modalitate de apărare pe care mi-a transmis-o a fost exemplul ei. Am crescut văzând cum oamenii se purtau cu ea cu deferență, ca și cum ar fi fost intimidați de

ea — nu doar elevii din clasele ei, copiii din cartier și noi, propriii ei copii, dar și destul de mulți adulți, inclusiv bărbați. Mă întrebam de unde vine puterea asta și mă gândeam că poate inspiră frică pentru că, la rândul ei, nu se teme de nimic. Dar când am încercat să fiu ca ea și am căutat să-mi stăpânesc fricile, ba chiar să le birui, am întâmpinat dificultăți. Mi-am dat seama că era un model imposibil de urmat. Mama nu s-a luptat și nu și-a învins fricile. Ea nu a știut de la bun început ce e frica.

Același lucru se întâmpla cu femeile pe care încerca să le ajute. Dacă până și bărbații erau intimidați de mama, femeile de-abia puteau s-o considere egala lor. Nu recunoștea niciodată o slăbiciune comună, nevoia de ajutor, strigătul de salvare. Sprijinul pe care îl oferea venea doar sub forma carității, nu a solidarității. Pentru ea, dilemele morale, sprijinirea pe alți oameni și urmărirea alături de ei a unei cauze comune erau simple distrageri, obstacole fără rost în atingerea propriilor scopuri. De aceea, îi era greu să se consulte cu altcineva. Nu avea încredere în nimeni decât în ea însăși.

Mai presus de toate, nu avea încredere în stat. Era alergică la discuțiile abstracte despre egalitate sau despre rolul instituțiilor în promovarea dreptății. Să-ți pui problema dacă un lucru trebuie făcut în felul acesta sau în altul era greșit din start. Nu trebuie să te întrebi niciodată ce poate să facă statul pentru tine, credea ea, ci doar ce ai putea să faci tu ca să-ți reduci dependența de stat. Bănuia că toate discuțiile legate de acțiunea afirmativă și cotele femeilor erau distrageri care le dădeau mai multă putere de control instituțiilor birocratice și mai multe prilejuri de corupție unor indivizi parazitari. Nu a privit niciodată statul ca pe un vehicul al progresului. Nu a crezut niciodată în puterea colectivă.

Abia mulți ani mai târziu mi-am dat seama de ceva la care nu mă gândisem: cât de singură trebuie să fi fost. Un alt lucru de care am devenit conștientă cam în aceeași perioadă era că, poate, mama nu a fost o excepție la urma urmei, poate că erau sute, chiar mii de alte femei ca ea. Femei care își vor fi trăit viețile fără să știe una de existența alteia, mulțumite de propria suficiență de sine, disprețuind la altele lipsa de curaj sau de aspirații sau a hotărârii de a lupta. Era fie un eșec al instituțiilor, fie o lipsă a imaginației că mama a trăit toată viața într-un stat socialist convinsă că te lupți mereu cu alții, nu alături de ei. I-aș fi oferit înțelegerea mea, dacă nu aș fi crezut că se va simți insultată.

Totul ține de societatea civilă

Într-o după-amiază din octombrie 1993, când m-am întors acasă de la școală, am găsit-o pe bunica pe prag, neagră la față de supărare. M-a urmat tăcută prin casă, așteptând să-mi las ghiozdanul și cărțile, să mă schimb în haine de casă și să mănânc chiftelele pe care mi le încălzise. Apoi a arătat cu degetul canapeaua din sufragerie, făcându-mi semn să mă așez în timp ce ea și-a ocupat locul obișnuit pe fotoliul din față. Într-un târziu, de pe buze i-a țâșnit întrebarea care suna pe cât de absurd, pe atât de neașteptat.

— De unde știi tu de prezervative?

— De unde ce? am răspuns atât de rapid, încât bunica a interpretat viteza mea de reacție ca dovadă a negării adevărului pe care ea încerca să-l descopere. Habar n-am ce sunt prezervativele.

— Ba știi, a insistat ea. Taică-tu s-a întâlnit pe stradă cu Kasem. I-a atras atenția în privința ta. Băiatul lui era de față când ai spus că oamenii ar trebui să folosească prezervative. Aparent, erau vreo douăzeci de băieți în încăpere, toți mai mari decât tine. Până și ei au fost stânjeniți să audă o tânără dintr-o familie bună vorbind așa la școală. Ton père est en colère.[11] Fierbe de nervi.

— Aaa, de traducere zici tu?

Când am auzit-o vorbind în franceză, mi-am dat seama în sfârșit la ce se referă.

— Nu m-am adresat nimănui în particular, doar traduceam sfârșitul unui film francez.

Asta doar a înrăutățit lucrurile.

— Cum de traduceai tu un film despre prezervative la școală? a întrebat, continuând interogatoriul.

— Catârca m-a pus, am răspuns. Am căutat pur și simplu préservatif în dicționar. N-am idee ce înseamnă.

„Catârca“ era porecla fostei profesoare de marxism de la liceul pe care tocmai începusem să-l frecventez. Când mergea, arată de parcă trepăda. Gâfâia și ducea un rucsac greu în spate, ca și cum ar fi cărat un om pe care era pe punctul să-l scape. Părinții mei bănuiau că înainte fusese agentă a Sigurimi. De fiecare dată când o zăreau pe stradă, treceau pe partea opusă. Catârca se alăturase de curând societății civile. Își completa salariul mizerabil de profesoară dând o mână de ajutor unor ONG-uri străine care își deschiseseră filiale la noi în oraș, recrutându-și adesea elevii să-i vină în ajutor la organizarea evenimentelor. Făcuse cu naturalețe tranziția de la vremurile când organiza serate pentru grupurile comuniste de tineret și regiza

spectacole pentru sărbătorirea aniversării lui Enver Hodja. Tata glumea că unele abilități erau eminamente transferabile.

— De ce vrea Catârca să traduci un film despre prezervative, când tu nici măcar nu știi ce sunt alea?

Furia lui Nini se risipea treptat, fiind înlocuită de nedumerire.

— Nu mi-a cerut să traduc tot filmul, doar sfârșitul lui, am explicat. E despre o tânără care moare de SIDA, o boală contagioasă și mortală. La sfârșitul filmului, își spune povestea. Eu trebuie să transmit publicului mesajul ei. Trebuie să stau în fața tuturor și să declar: „Vă rog, folosiți prezervative". Asta spune tânăra. Nu proiectăm tot filmul, doar o bucată; are efect puternic, femeia are lacrimi în ochi și scena îi emoționează pe toți. Catârca e acum la conducerea unui ONG nou, numit Action Plus, iar misiunea lui e să-i facă pe oameni conștienți de SIDA, și avem evenimente la școală, după-amiaza, o dată la două luni sau cam așa, iar la ultimul am proiectat finalul filmului ăstuia francez ca parte din campania de conștientizare, mai mulți dintre noi fiind rugați să facă diferite lucruri: Besa să recite poezia „Dacă" a lui Rudyard Kipling, alții să interpreteze I Want to Break Free, piesa pe care o cânta Freddie Mercury, care a murit de SIDA, iar eu să traduc finalul filmului care Catârcei i s-a părut foarte emoționant, chiar dacă nu l-a înțeles prea bine, și doar eu știam franceză, și câțiva americani care ajută la finanțarea Action Plus au venit să asiste la eveniment și, la sfârșit, au aplaudat și au zis despre campania noastră de conștientizare că e fantastically inspiring[12].

Când am terminat de turuit explicația, rămăsesem fără suflu. Și, deși am reușit s-o conving pe bunica de inocența mea, am început să suspectez că se întâmplă niște lucruri dubioase la Action Plus.

Bunica nu a zis nimic. S-a ridicat din fotoliu și s-a așezat lângă mine pe canapea și mi-a ținut prima prelegere de educație sexuală. Mi-a explicat ce e un prezervativ și de ce e nevoie de el. La rândul meu, i-am povestit despre HIV și împreună am pus cap la cap cum se transmite SIDA, de care ea nu auzise niciodată. I-am spus și de toți oamenii celebri care muriseră de SIDA, precum Rudolf Nureev, pe care îl știa pentru că dezertase din Uniunea Sovietică în Occident în 1961, și Anthony Perkins, pe care nu îl știa, dar și l-a amintit imediat când i-am zis că l-a jucat pe Norman Bates în Psycho.

— Groaznic, a zis, dând din cap fără a-i veni a crede. Cu adevărat groaznic. N-am auzit de boala asta. Dar cine știe, s-ar putea să ajungă și la noi în curând.

Mi-a promis că-l va convinge pe tata că Action Plus e o organizație care nu doar că nu face rău, ci e evident necesară, și că nu există niciun motiv pentru care să-mi interzică să particip la activitățile Catârcei. Avea să-i explice și că, deși nu existau cazuri de

SIDA într-o țară în care era puțin probabil ca femeile bine-crescute să aibă relații sexuale înainte de căsătorie, lucrurile se puteau schimba în viitorul apropiat. Ca și în cazul drogurilor și al altor vicii occidentale, era prudent să presupui că SIDA avea să ajungă până la urmă și la noi, iar măsurile de prevenție erau prin urmare nu doar binevenite, ci chiar obligatorii.

— Asta e libertatea, a concluzionat bunica. Asta ne aduce prea multă libertate. Sunt și lucruri bune, și lucruri rele. E imposibil să-i ții pe oameni permanent sub control. Imposibil să-i ferești pe toți să ia virusul ăsta. Bănuiesc că de asta avem nevoie de aceste ONG-uri. Să ne protejeze de toate aceste boli noi, de toate aceste dezastre care ne pândesc. Nu te poți baza pe stat să facă asta. De aceea avem nevoie de societatea civilă.

„Societatea civilă“ era noul termen adăugat în vocabularul politic, ținând mai mult sau mai puțin locul „Partidului“. Se știa că societatea civilă a dus la izbucnirea Revoluției de catifea în Europa de Est. Accelerase declinul socialismului. În cazul nostru, termenul a devenit popular după ce revoluția se încheiase deja, poate pentru a da sens unei serii de evenimente care la început au părut improbabile și apoi au avut nevoie de o etichetă ca să aibă o semnificație. S-a alăturat altor noi cuvinte-cheie, precum „liberalizarea“ care a înlocuit „centralizarea democratică“; „privatizarea“ care a înlocuit „colectivizarea“; „transparența“ care a înlocuit „autocritica“; „tranziția“ care a rămas la fel, dar care acum indica tranziția de la socialism la liberalism, și nu tranziția de la socialism la comunism; și „lupta anticorupție“ care a înlocuit „lupta antiimperialistă“.

Aceste idei noi se refereau la libertate, dar nu mai era vorba de libertatea colectivă, care între timp devenise un cuvânt întinat, ci de aceea a individului. Plutea în aer această suspiciune, sau poate o memorie culturală reziduală, că în absența oricărui control social, o mai mare libertate individuală ar fi adus și libertatea indivizilor de a-și face singuri rău. Acest control social, se presupunea acum, nu mai putea fi lăsat în seama statului. Asta dădea o importanță mai mare nevoii de a îmbrățișa societatea civilă. Societatea civilă trebuia să se situeze dincolo de stat, dar în același timp să fie ceva care îi poate ține locul; să ia naștere organic, dar și să fie stimulată; să aducă armonie, acceptând în același timp că unele diferențe nu pot fi soluționate niciodată. Societatea civilă era alcătuită din multe grupuri comunitare și organizații diferite, care se nășteau ca prieteniile la o coadă socialistă, unele ca rezultat al inițiativelor locale, dar majoritatea cu ajutorul prietenilor noștri din străinătate. Una dintre problemele țării noastre, auzeai adesea, era că nu avem o societate civilă funcțională. Nu era limpede dacă avuseserăm așa ceva pe vremuri și fusese acaparată de Partid, asemenea lui Cronos care își înghite copiii la

naștere, sau dacă trebuia să creăm una pornind de la zero. În orice caz, părea mai sigur să procedăm ca și cum amândouă variantele erau valabile, să-l facem pe Cronos să-și vomite copiii și să construim o viață socială dinamică permițându-le indivizilor nu doar să se organizeze spontan, să facă schimburi de idei, să interacționeze unii cu alții și să creeze spații atât pentru învățarea reciprocă, cât și pentru schimburile comerciale, ci și să se protejeze de pericolele care îi pândeau.

Anii mei de adolescență au fost anii activismului înfocat pe tărâmul societății civile. Ca mulți alții, nu eram oarbă, știam prea bine care sunt beneficiile. Acestea erau atât de natură spirituală, cât și materială. În echipele de dezbateri ale Fundației pentru o Societate Deschisă, de exemplu, puteam discuta teme precum „Pedeapsa capitală este justificată“ și puteam învăța despre cel de-Al optulea amendament din Constituția Statelor Unite. La dezbaterea pe tema „Societățile deschise au nevoie de frontiere deschise“, aflai cum funcționează Organizația Mondială a Comerțului. Campaniile de informare ale Action Plus despre SIDA îți umpleau o după-amiază întreagă când puteai să mănânci alune și să bei Coca-Cola pe gratis în fosta sală de tenis de masă de la Palatul Sporturilor. Cu Prietenii Esperanto, aveai perspectiva unei călătorii la Paris. La Crucea Roșie, te învârteai de colo-colo împărțind pachete cu alimente familiilor nevoiașe și primeai gratis o pungă de orez. Acesta era diferit de orezul pe care îl împrumutam pe vremuri de la vecinii noștri; în primul rând, era din belșug; în al doilea rând, venea din Occident; și, în al treilea rând, avea o dată de „expirare“ care te informa până când ar trebui să-l consumi, iar asta era de obicei cu o săptămână în urmă.

Prietena mea Marsida a înființat un club de lectură a Coranului. Familia ei părăsise Albania pe Vlora, dar fuseseră expediați înapoi, ca toată lumea. Când atelierul de cizmărie al tatălui ei a fost transformat în club de noapte, bărbatul și-a pierdut locul de muncă și s-a hotărât să se pregătească să devină imam, luând-o pe urmele tatălui său. Marsida m-a învățat sura Al-Ikhlas: Bismillah Hir Rahman Nir Raheem / Que huwa Allahu ahad / Allahu assamad / Lam yalid walam yulad / Walam yajullahoo / kufuwan ahad[13]. Una dintre cele mai bune sure pe care le puteai învăța, a zis, era cea care enunța atributele lui Dumnezeu: unitate, autoritate și eternitate. Îți lua douăsprezece secunde s-o rostești cu glas tare, dar, potrivit Profetului, recitarea ei era echivalentă cu a cunoaște o treime din Coran. Când mi-a tradus-o și am aflat că Allah este cel la care putem apela pentru sprijin, m-am decis să merg la moschee ca să învăț mai multe despre Dumnezeul musulman.

— Te-ai rugat pentru mine să-mi găsesc un loc de muncă? glumea tata, când i-am spus că moscheea a fost adăugată pe lista

activităților mele din sfera societății civile.

— Nu ar ajuta, i-am răspuns. Trebuie să schimbi fontul CV-ului tău. Trebuie să treci de la Times New Roman la Garamond.

A funcționat. Nu știu dacă a fost rugăciunea sau schimbarea fontului — sau poate noile relații politice ale mamei —, dar tatălui meu i s-a oferit o slujbă în preajma zilei mele de naștere, când împlineam paisprezece ani. A fost angajat să conducă Plantex, o companie de stat care înainte se ocupase cu exportul plantelor medicinale, dar al cărei obiectiv imediat era reducerea datoriei sale uriașe.

Tata a acceptat slujba după ce a primit numeroase asigurări că predecesorul său se ocupase de toate disponibilizările. Era nerăbdător să înceapă și se simțea pregătit să facă față provocării.

Experiența lui postcomunistă în gestionarea finanțelor familiei vorbea de la sine. Cu câteva săptămâni înainte de angajarea lui la Plantex, reușise să înapoieze banii pe care îi împrumutaserăm când Ronald Reagan l-a învins pe Jimmy Carter, pe 4 noiembrie 1980. Îmi amintesc data pentru că așa a notat familia mea ultimul împrumut luat de la unchiul meu.

Acum, când privesc în urmă, conversia profesională a tatălui meu de la plantarea de copaci la strângerea de bani îmi pare, pe undeva, ca și cum l-ai trimite pe Pinocchio în Țara Dorințelor. Dar nu era nimic nemaivăzut de arogant sau neobișnuit în încrederea pe care o simțea; atitudinea lui față de finanțe era una împărtășită de întreaga țară.

Nu aveam economii în 1993. Împrumuturile între rude și vecini începuseră treptat să dispară, parțial pentru că acum exista posibilitatea să călătorești în străinătate sau să cheltui ceea ce economiseai, lucru de care nu prea fusese cazul în trecut. Și parțial pentru că veniturile oamenilor începuseră să difere atât de mult, încât dacă băteai la ușa cuiva să ceri ajutorul, riscai să fii etichetat drept neisprăvit. Ceea ce pe vremuri erau numite „loteriile de la locul de muncă“, o formă de credit încropită din contribuțiile voluntare din salariu pentru întrajutorarea colegilor, astfel încât aceștia să-și cumpere o mașină de spălat sau un televizor, erau, de asemenea, pe cale să dispară. Tranzacțiile personale erau anonimizate; companiile de credit și agențiile de asigurări erau pe val. Familia mea nu avea suficientă încredere în aceste companii ca să-și depună economiile acolo sau ca să apeleze la ele pentru împrumuturi. „Nu-ți amintești capitolul despre falimente din César Birotteau?“ zicea bunica, de parcă citarea personajelor ficționale din Comedia umană a lui Balzac ar fi fost dovada hotărâtoare a imoralității sistemului de creditare. Mama avea idei mai nuanțate în legătură cu acest subiect. Ar fi fost bine, sugera ea, dacă am fi deținut niște proprietăți, așa cum a avut familia

ei pe vremuri. Mai târziu și-a schimbat părerea, dar, între timp, continuam să păstrăm puținii bani pe care îi economiseam în buzunarul interior al unei haine vechi de-ale bunicii, „să aducă noroc“.

Haina era unul dintre puținele lucruri care funcționau la fel în capitalism ca și în socialism. Ne mențineam pe linia de plutire. Bunica a început să le dea copiilor meditații la franceză și italiană. În curând, a umblat vorba că nu învățase aceste limbi din cântece și filme, ca toți ceilalți, ci studiind la un liceu francez. Prin urmare, cererea pentru meditații a devenit rapid mai mare decât putea ea să facă față. Dormitorul nostru s-a transformat în sală de clasă, dotat cu mese și scaune pliabile, o tablă, cretă și verbe care rămâneau tot timpul conjugate pe tablă, ca pentru a imortaliza acțiunile pe care le descriau: je viens d'oublier, tu viens d'oublier, il/elle vient d'oublier. Mă simțeam de parcă intrasem la internat. Tata strângea banii la sfârșitul fiecărei ore, îmbinând tactul cu autoritatea în solicitarea plăților întârziate și gestionând finanțele cu o parcimonie disciplinată cu care nu l-ai fi asociat niciodată pe vremuri. Bunica era de părere că are un talent înnăscut pentru afaceri, la fel de mare ca al mamei. În realitate, era îngrozit de datorii. Spunea că datoria e o bestie adormită în socialism, ca orice altceva, dar care se trezește în capitalism. Trebuia s-o omorâm înainte să ne omoare ea pe noi. Nu s-a liniștit până nu am înapoiat toți banii pe care îi datoram. Odată ce a răpus un exemplar al bestiei, s-a simțit pregătit să-l înfrunte pe următorul. De aici venea entuziasmul pentru următoarea lui misiune eroică: să salveze Plantexul.

Mama i-a cumpărat de la secondhand o cravată neagră cu model cu elefănței albi și i-a cârpit sacoul și pantalonii bunicului. În prima zi de muncă, bunica mea, care înainte nu dăduse niciun semn de înclinație religioasă, l-a pus să sărute de trei ori Coranul înainte să iasă din casă, „doar ca să fim siguri“. După bilanțul nostru financiar de dată recentă, elefanții de pe cravată, costumul aducător de noroc pe care îl purta la birou și respectul arătat lui Allah, rămăsese un singur front pe care ghinionul putea să atace: stăpânirea limbii engleze.

La început, a părut un motiv de îngrijorare trivial. Tata vorbea fluent cinci alte limbi în afară de albaneză. Vorbea franceză, pe care o învățase când era copil, ca toată lumea din familia mea; deprinsese italiana citind copiile de contrabandă ale Novelle per un anno de Pirandello; și câștigase olimpiade la rusă, pe vremea când țara noastră întreținea încă relații bune cu Moscova. Cu ajutorul rusei și al suportului vizual pus la dispoziție de televiziunea iugoslavă, învățase singur sârbocroata și macedoneana care, pretindea el, semănau cu bulgara. Nu avea cum să știe că nimic din toate acestea nu avea să compenseze pentru ceea ce el a ajuns să considere cea mai mare

greșeală pe care a făcut-o vreodată: faptul că nu a reușit să învețe engleză. Nu doar că nu găsea nicio consolare în celelalte limbi pe care le vorbea, dar a și început să privească fluența lui în ele ca pe o uneltire mincinoasă a unor forțe răuvoitoare, care l-au deturnat de la singurul limbaj pe care ar fi trebuit să-l învețe: engleza.

— Dacă m-aș fi uitat măcar la Foreign Languages at Home, avea să zică adesea, luându-se cu mâinile de cap, de-aș fi studiat măcar Essenshel.

— Se cheamă Essential English for Foreign Students, am subliniat, corectându-l.

Asta îl supăra și mai tare.

— Tu ai avut noroc, brigatista. Ai început să înveți engleza la școală pentru că ne îndepărtaserăm deja de sovietici. Eu am făcut doar rusă.

Engleza a devenit noul lui demon; coșmarul care nu-l lăsa să doarmă noaptea.

— Vor fi aici cât ai zice pește, spunea cu un tremur în voce, experții străini. Vor fi aici în curând și eu n-o să fiu în stare să comunic cu ei.

Și apoi, mai târziu:

— Voi fi dat afară imediat ce se schimbă guvernul. Știu asta. Nu vorbesc engleza.

— Dar, Zafo, o poți învăța, îi răspundea cu blândețe bunica. Și știi franceză — Bruxelles e important, știi bine, din moment ce suntem pe cale să ne alăturăm Uniunii Europene. Sunt mulți oameni care încă învață franceza.

— Mda, francezii încă o învață, făcea bășcălie mama. O învață de două ori. O dată ca limbă nativă și a doua oară ca limbă străină.

Se simțea superioară pentru că știa un pic de engleză, grație Nonei Fozi, care fusese la un pension american pentru fete bogate înainte de război.

— Dar are dreptate, învaț-o! îi ordona mama. Nu mai pierde timpul făcându-ți griji.

De obicei, tata nu-și „pierdea timpul“ făcându-și griji. Ba din contră, era purtat de la un șir de griji la următorul, ceea ce îl ajuta să marcheze trecerea timpului, să structureze evenimentele și să-și modeleze așteptările. Să-și facă griji era o condiție predefinită a existenței sale, o situație neplăcută la fel de naturală ca respiratul și somnul. Ar fi găsit un alt motiv să se simtă neliniștit de noua slujbă, chiar dacă în joc ar fi fost ceva mai puțin important decât engleza. Problema cu engleza nu era că îl îngrijora, ci că nimeni nu-i dădea asigurări. Nimeni nu putea să spună că nu contează.

La început, a înfruntat provocarea în același fel în care procedase în trecut: a făcut rost de un dicționar și a ales o carte pe

care s-o traducă. Demersul acesta a eșuat în curând. Poate pentru că și-a dat seama că nu se poate baza pe limbile pe care le cunoștea ca să facă progrese. Sau poate pentru că volumul cu pricina a fost The Complete Works of Shakespeare, într-o ediție de lux din secolul al XIX-lea, care se pare că scăpase confiscării bunurilor familiei doar ca să-l umilească pe tata jumătate de veac mai târziu.

După aceea, am încercat să-l conving să se alăture după-amiaza cursului de engleză la care mă înscrisesem. Se numea Cambridge School și oferea lecții gratuite. În schimb, trebuia să scrii cincizeci sau șaizeci de scrisori trimise la întâmplare la adrese din Marea Britanie. Fiecare participant la curs primea un colet cu câteva pagini fotocopiate dintr-o carte de telefon și putea alege destinatarii. În scrisori, ne prezentam pe noi și familiile noastre, includeam o fotografie sau două, ne exprimam dorința de a ne face prieteni peste hotare și ceream bani pentru sponsorizarea lecțiilor de engleză. Eu am primit litera F. Nu am aflat niciodată care avea să fie pasul următor după primirea unui răspuns, pentru că nu a venit niciunul. Era ca și cum ai fi aruncat lacrimi într-un ocean. Circulau zvonuri că unii dintre participanți găsiseră ajutor financiar, iar alții fuseseră invitați să viziteze sau să studieze în Marea Britanie. Dar nimeni nu a văzut vreo dovadă, din moment ce aceia care primiseră astfel de invitații nu au adus scrisorile la clasă, de teamă că unii mai puțin norocoși aveau să le „fure adresa sponsorului“. În cazul meu, beneficiile s-au limitat la îmbunătățirea limbii engleze. Fiecare scrisoare trebuia să fie diferită și asta m-a ajutat să găsesc o varietate de formulări pentru a exprima ceea ce erau în esență aceleași date de bază. Și tata s-a entuziasmat. Dar când a vrut să se înscrie, a fost informat că programul se adresa doar copiilor și adolescenților. Era foarte puțin probabil, i s-a spus, ca cineva să răspundă scrisorilor trimise de un bărbat albanez de vârstă mijlocie. Nu mai e nevoie să spun că asta l-a deprimat și mai mult.

Speranța a venit sub forma unei întâlniri fortuite în autobuzul dinspre serviciu către casă cu un grup de tineri americani. Probabil pușcași marini, a zis — așa i s-a părut că i-a auzit prezentându-se. O vedeai cu ochiul liber în disciplina cu care își purtau rucsacurile negre, în pantalonii croiți pe măsură, cămășile albe apretate și călcate, fețele rase cu atenție și tunsorile scurte, impecabile. Pușcașii marini s-au apropiat de tata ca să-i ceară niște indicații. El a încercat să le explice că nu înțelege boabă de engleză, dar trebuie să fi transmis și regretul de a trăi cu această soartă vitregă. Ei au scris ceva pe o bucată de hârtie și i-au pus-o în buzunar. Țineau lecții gratuite de engleză în fiecare seară, au spus, și era binevenit să se înscrie.

S-a dus la curs cu prima ocazie. Era extrem de mulțumit de aranjament. S-a întâlnit cu oameni pe care îi cunoștea, inclusiv cu vecinul nostru Murat, cizmarul, care se pregătea acum să devină

imam. Nu doar că tata făcea progrese rapide învățând engleza de la vorbitori nativi, dar și manualele pe care le foloseau erau la rândul lor pline de învățăminte. A aflat despre ceva numit Biserica lui Isus Hristos a Sfinților din Zilele din Urmă și despre o nouă dogmă despre care nu auzise înainte. Ca și islamul, permitea poligamia. Dezbaterile din clasă erau întotdeauna foarte profunde, foarte relevante, relata tata, niciodată despre genul de trivialități la care te-ai putea aștepta la un curs elementar de engleză. Câțiva dintre participanți susțineau superioritatea Profetului Mahomed care, spre deosebire de Isus, nu a avut niciodată îndrăzneala să sugereze că e Fiul Domnului; era doar un profet printre mulți alții, dar a beneficiat de avantajul de a fi ultimul și, prin urmare, de a avea cea mai mare dreptate. Tata nu lua apărarea niciunei tabere. Citise undeva că problemele care țineau de rațiune și credință nu pot fi judecate după aceleași criterii. Dar îi făcea plăcere să asculte și să arbitreze. Unii dintre participanții la curs puteau fi chiar agresivi în critica pe care o aduceau Sfinților din Zilele din Urmă, spunea. Murat i-a invitat pe pușcașii marini să treacă pe la vechea moschee, care fusese reconvertită din centru pentru tineret în lăcaș de cult și, de curând, renovată cu ajutorul prietenilor musulmani din Arabia Saudită.

În realitate, după cum a aflat tata ulterior, nu se numeau pușcași marini[14]. Engleza lui era atât de slabă, încât înțelesese greșit ce-au spus în autobuz. Se numeau mormoni. Spuneau că sunt misionari, dar existau niște controverse în familia mea legate de natura exactă a misiunii lor. Tata credea că vor doar să predea engleza; Nini insista că, dacă ar fi vrut doar să predea engleza, și-ar fi zis profesori, nu misionari. Misionarii erau numiți misionari pentru că misiunea lor era să-i convertească pe oameni la religia lor.

— Totul ține de societatea civilă, a fost contribuția mamei la conversație, ca și cum simpla pomenire a celor două cuvinte putea soluționa toate disputele religioase.

— Vai de capul lor, a suspinat bunica.

— Într-adevăr, vai de capul lor, a răspuns tata. E foarte nedrept să spui că încearcă să-i convertească pe oameni. În clasă sunt în minoritate și sunt mereu nevoiți să se apere. Murat și prietenii lui sunt cei care încearcă să-i convertească la islam.

— Asta am zis și eu, a spus mama. E o chestiune care ține de dezbatere.

— Vai de capul lor, a repetat bunica.

Începând din ziua aceea, de fiecare dată când tata participa la cursurile lui serale de engleză, ea spunea că s-a dus să-i vadă pe „băieții ăia care-s vai de capul lor“.

17

Crocodilul

Tata și-a exersat engleza și cu „bărbatul ăla care-i vai de capul lui“, căruia i se zicea la început Crocodilul. Numele lui era Vincent Van de Berg. Născut la Haga, trăise în străinătate cea mai mare parte a vieții lui. Și el era un fel de misionar. Lucra pentru Banca Mondială. Nu umbla peste tot cărându-și Biblia în rucsac; în locul ei, avea un ziar roz care se numea The Financial Times. Îl transporta într-o geantă mică din piele în care mai era și un computer șmecher, primul computer pe care l-am văzut vreodată. Se mutase în Albania să consilieze guvernul pe tot felul de proiecte de privatizare. Era un „expert“ — genul de expert pe care tata a profețit corect că avea să-l întâlnească curând și pentru care simțea că e atât de imperios să învețe engleza.

Vincent era expert în societățile în tranziție. Trăia, la rândul său, într-o tranziție perpetuă. Trecea mereu de la o societate aflată în tranziție la următoarea. Fusese rezidentul unor țări atât de diferite și de numeroase, încât îmi amintesc o singură întrebare care-l stingherea mai mult decât atunci când l-am întrebat cât câștigă: unde trăise înainte? Nu putea să-și amintească numele tuturor locurilor diferite pe unde fusese. A ridicat ușor din umeri, a mijit ochii și a făcut o pauză, uitându-se în gol. Privea în zare ca și cum ar fi așteptat ca norii să se adune în forma unui glob, să alcătuiască o hartă care să-l ajute să vadă toate țările pe unde trecuse. S-a scărpinat în cap și aproape a roșit când a zis cu un zâmbet imperceptibil și misterios, aflat la granița dintre regret și scuză: „Ah, multe, multe țări. Atât de multe. În Africa, America de Sud. În Europa de Est. Acum în Balcani. Peste tot. Sunt un cetățean al lumii“.

Vincent era în mare parte chel, deși mai avea câteva petice de păr grizonant tuns scurt, și purta semeț niște ochelari mari cu rame argintii subțiri. Purta blugi de un albastru-închis și cămăși cu mânecă scurtă ce semănau pe undeva cu cele ale pușcașilor marini americani, doar că în loc de buzunar aveau un mic crocodil. Crocodilul era făcut din material textil, îndreptat întotdeauna în aceeași direcție și avea gura larg deschisă și dinți ascuțiți care păreau disproporționat de mari față de restul corpului. Van de Berg își schimba cămășile frecvent și purta o culoare diferită în fiecare zi, dar crocodilul era nelipsit. Glumeam că poate era atașat de crocodili pentru că îi aduceau aminte de toate locurile exotice pe unde fusese. Tata a răspuns că mai degrabă îi ajută pe oameni să-l recunoască pe Vincent. Când Van de Berg a venit să locuiască la noi în cartier, toată lumea îi spunea

Crocodilul, până când s-a întâmplat ceva care i-a adus porecla de „omul ăla care-i vai de capul lui".

Flamur a fost cel care l-a adus pe Van de Berg pe strada noastră. Cei doi s-au întâlnit în piața alimentară, unde Flamur lucra ca hoț de buzunare. Și-a găsit vocația asta după ce a renunțat la școală, când fabrica mamei lui s-a închis și cele câteva încercări de a părăsi țara au eșuat. A încercat să-i fure portofelul lui Vincent înainte să-și dea seama cu cine are de-a face. Van de Berg era un adevărat expert în a percepe mișcarea obiectelor în propriile buzunare, așa cum era și în gestionarea tranziției. „Am lăsat portofelul la locul lui", a relatat Flamur mai târziu, „și, ca să-i distrag atenția, l-am întrebat dacă are nevoie de ajutor prin piață. L-am dus pe la mai multe tarabe. De abia ajunsese și căuta un loc de închiriat. I-am oferit casa noastră".

Van de Berg a venit să vadă casa și i-a plăcut cum arată. A întrebat când poate să se mute și Flamur i-a spus că actualii chiriași promiseseră să plece cât de curând, într-o săptămână cel mult. Pe parcursul acelei săptămâni, i-am ajutat pe Flamur și pe mama lui, Shpresa, să-și împacheteze toate lucrurile și să se mute într-o cameră pe care se înțeleseseră s-o închirieze de la vecinii lor de-alături, mai precis familia Simoni, a cărei casă rămăsese goală după plecarea în Italia. Cu banii pe care familia îi făcea din diferența între chirii, plus faptul că Shpresa se oferise să facă curățenie și să gătească pentru Van de Berg, Flamur se putea întoarce la școală, unde ne dădea rapoarte detaliate despre activitățile olandezului. Crocodilul pleacă de acasă foarte devreme dimineața, zicea el. Crocodilul are doar invitați străini la cină, niciodată albanezi. Crocodilul a luat cina în grădină cu prietenii săi și au mâncat salată. Crocodilul a spus că îi aduce aminte de salata grecească. Crocodilul și-a dat întâlnire cu o fată care lucrează pentru școala catolică italiană, apoi cu prietena ei, care e traducătoare la Fundația Soros. Crocodilul a spus că noaptea trecută i-a fost furată lenjeria de pe sârmă. Genul ăsta de lucruri.

Crocodilul a început să fie numit „omul ăla care-i vai de capul lui" la câteva săptămâni după ce s-a mutat în casa lui Flamur; mai precis, după prima cină organizată de toți vecinii ca să-i ureze bun-venit pe strada noastră. Nu era, de fapt, vai de capul lui; cel puțin, noi am presupus că nu e. Dacă ar fi fost cu adevărat vai de capul lui, ar fi încercat să plece din țara noastră, cum făcea toată lumea; nu ar fi venit să se stabilească aici. Din contră, toată lumea credea că Van de Berg e foarte bogat, dar și foarte zgârcit. Nu-ți oferea niciodată nimic când te întâlneai cu el pe stradă, nici măcar o lamelă de gumă de mestecat sau o bomboană, spre deosebire de turiștii pe care îi întâlneam când eram mică.

Cina de bun-venit pentru Vincent a fost, la început, un eveniment vesel. Am întins mesele și am scos scaunele în grădina

familiei Papa, așa cum făceam pe vremuri. Era viermuiala obișnuită, copiii alergau de colo-colo să aducă tacâmuri și farfurii, câinii căutau resturi de mâncare pe sub mese și muzica se auzea tare din boxe. Toți vecinii au adus mai multe feluri de aperitive: burec, chifteluțe, ardei umpluți, vinete coapte, măsline, sosuri diferite de iaurt, frigărui de miel, rahat turcesc, baclava, cataif, bere, vin, șliboviță, rachiu de struguri, ouzo, cafea turcească, espresso, ceai de plante, ceai chinezesc și multe, multe doze, nu doar de Coca-Cola, dar și de toate celelalte băuturi răcoritoare care începuseră să apară în magazine. Flamur și-a asumat rolul de DJ și stătea în mijlocul verandei, schimbând neobosit casete ca să bifeze toate stilurile și să mulțumească toate gusturile, trimițându-i pe copiii mai mici să aducă și mai multe casete, dacă simțea că lipsește ceva din repertoriu. Ringul de dans a rămas plin pe toată durata serii: unii se ridicau să se alăture horelor tradiționale, alții săreau doar când auzeau cântece căzăcești, unii alunecau grațios de după mese, în cupluri deja rulate, când se punea Dunărea albastră, în timp ce alții, ca tatăl meu, dansau doar pe Bill Haley sau Elvis Presley. Iar când oamenii nu dansau, cântau: de la Oci Ciornie la Let It Be, de la Felicità al lui Al Bano și Romina Power la Lureborë, singura piesă ale cărei versuri erau cântate aducând cât de cât cu textul original.

Van de Berg stătea la masa din centrul grădinii, în locul care ar fi fost rezervat pentru mire și mireasă dacă asta ar fi fost o nuntă. Nu cânta sau dansa, dar părea mulțumit în timp ce bătea tactul pe masă, mișcând ritmic capul în stânga și-n dreapta și fredonând cântecele pe care le știa. Toate astea îi aduceau aminte de petrecerile din Ghana, a zis. Bărbații veneau pe rând să se prezinte, strângându-i mâna cu putere și bătându-l pe spate.

— Bine-ai venit, Vincent! Încă un rând de rachiu! Pe ăsta l-am făcut chiar eu, zicea unul.

— Rândul ăsta e în sănătatea ta, adăuga altcineva.

Sau:

— Din Olanda ai zis că vii, nu? Să bem pentru prietenia albano-olandeză!

Ori:

— Ia de-aici, Vincent! Trăiască Banca Mondială! God save America!

Pe măsură ce seara înainta, femeile au preluat controlul. Nu erau la fel de gălăgioase ca bărbații, dar nici mai puțin pornite să se asigure că Van de Berg se simte binevenit, că e prins în discuții antrenante și, cel mai important, că are suficientă mâncare.

— Vincent, ai încercat burecul cu carne și ceapă?

— E delicios, răspundea Vincent. Am mai mâncat samosa înainte, doar că era mai condimentată.

— Samovar? Ce e asta? Din rusă, nu? Uite, ia niște chifteluțe cu sos tomat, așa trebuie mâncate, nu, nu cu acela, Vincent; sosul ăla s-a răcit, trebuie să le încerci cu ăsta de-aici sau cu sos de iaurt, ăsta, ăsta e mult mai bun; Leușca, fugi și adu mojarul și pistilul, am uitat să măcinăm niște piper, Vincent trebuie să le încerce cu piper...

Pe la jumătatea cinei, Vincent arăta obosit. Bătea mai rar tactul în masă și se ținea cu mâna de burtă de parcă l-ar fi durut. Oamenii continuau să-l întrebe unde trăise, voiau să știe cum de și-a găsit de lucru în Albania și cereau detalii despre familia lui:

— Te-ai născut la Haga, zici? Am un văr care locuiește în Haga. A plecat din țară în anii ’50, trecând granița cu Iugoslavia. Îl cheamă Gjergji, Gjergji Maçi. Cred că își spune Joris acolo; îl știi — Joris, Joris Maçi? Desigur, poate că a murit între timp...

Van de Berg nega din cap. Încetul cu încetul se încruntase și zâmbea mai puțin, dar nimeni nu părea să bage de seamă.

După un timp, s-a ridicat și a întrebat unde e baia. Un grup de bărbați l-a escortat înăuntru și l-a însoțit înapoi afară după ce a terminat.

— Vincent, a întrebat Donika atunci când s-a întors la locul lui, nu ești însurat, așa-i? Cum vine asta? Nu ești atât de bătrân; câți ani ai zis că ai? Nu-ți face griji, poate găsești o fată albaneză drăguță. Albanezele sunt foarte frumoase și foarte muncitoare! Uite, ia niște baclava, am făcut chiar eu foile, e cu nuci.

— Nuci, a repetat Vincent, dar a refuzat politicos. Am luat una cu arahide, din cea cu nuci n-am gustat, dar acum sunt sătul, mulțumesc.

— Sătul? Cum să fii sătul?! Un bărbat mare ca tine, sătul! Poate ți-o fi cald? Nu vrei să-ți dai jos sacoul? Uite câtă mâncare a mai rămas; Shpresa o să se supere dacă nu încerci și cataiful ei, e delicios, mai ia acum niște baclava și să mai lași loc și pentru cataif mai târziu.

Picătura care a umplut paharul a fost când Flamur a pus dansul tradițional Napoloni, dând volumul tare la casetofon. La auzul primelor note, toți care erau încă așezați au recunoscut melodia și s-au repezit pe ringul de dans improvizat cu un soi de grabă pe care l-ai asocia în mod normal cu nevoia de a te adăposti în fața unui dezastru natural. Apoi cineva și-a amintit că Van de Berg fusese lăsat singur la masă. O delegație de doi bărbați, unul mai tânăr și altul mai în vârstă, a fost trimisă degrabă și, arătând spre zona unde restul grupului cânta, dansa și flutura batistele, oamenii i-au strigat în ureche:

— Vincent, trebuie să dansezi, e Napoloni, trebuie să înveți să-l dansezi, nu poți să trăiești în Albania fără să înveți Napoloni, haide!

Van de Berg a făcut un gest pentru a arăta că nu e prea dornic să danseze. Bărbații au tras de scaun și au strigat din nou:

— Hai, nu fi timid, e Napoloni, trebuie să dansezi; uite, ia de-

aici o batistă!

Van de Berg s-a smucit din umeri ca să se elibereze din strânsoarea lor.

— Nu știu să dansez, a zis. Nu sunt un dansator bun. Îmi place să privesc. Napoloni seamănă un pic cu Zorba.

Pe măsură ce dansul continua și muzica se îndrepta către ultimele note, bărbații, ușor iritați că aveau să piardă piesa lor favorită, l-au îndemnat cu și mai multă tărie.

— Vincent! a strigat cel mai tânăr dintre ei, aproape cu disperare. Hai, repede, Vincent, că acușica se termină, se termină Napoloni. Cum adică, nu poți să dansezi?! Bineînțeles că poți să dansezi, toată lumea poate să danseze Napoloni; uite, doar ții batista așa și o fluturi în aer, și ții brațele deschise ca un avion, le ții așa, sus, sus, sus și deschise, fără să-ți miști brațele și miști doar din mijloc...

Ca să demonstreze cum arată un avion dansator, cel mai în vârstă a apucat brațul stâng al lui Vincent, iar cel mai tânăr pe cel drept și amândoi au încercat să i le ridice. Van de Berg s-a făcut roșu la față. Mici broboane de sudoare îi picurau de pe frunte. I-a împins pe cei doi bărbați din calea lui, s-a așezat înapoi pe scaun și, chiar atunci când muzica se stingea, a dat cu pumnul în masă răsturnând un pahar de rachiu pe jos. Își ieșise din minți de furie.

— Știți ce, sunt liber să fac ce vreau! a strigat. Înțelegeți? Liber.

Toți cei de pe ringul de dans au înghețat. S-au întors cu fața către mese. Soțul Donikăi, Mihal, care se afla în partea opusă a horei și nu vedea bine ce se întâmplă, s-a desprins de grup și s-a dus să vadă dacă a izbucnit vreo ceartă între bețivi. Apoi a văzut că ceva nu e în regulă cu Van de Berg, și-a amintit că nu poate comunica decât în limba lui și a cerut să-l ajute cineva cu traducerea. Vincent, care își venise în fire, și-a strâns lucrurile, s-a ridicat de pe scaun și i-a spus lui Mihal:

— Îmi cer scuze. Trebuie să plec. Sunt foarte obosit. Mulțumesc pentru cina asta minunată.

S-a auzit o rumoare prin mulțime în timp ce oamenii se întorceau la mesele lor, iar Mihal l-a însoțit pe Van de Berg la poartă.

— A zis într-adevăr că e sătul, a observat Shpresa după plecarea lui, dar am crezut că nu vrea să ne mănânce toată mâncarea și că e îngrijorat de cât am cheltuit. Vai de capul lui.

— Vai de capul lui, a confirmat Donika. E probabil din cauza țânțarilor. Sau a căldurii. Străinii ăștia pur și simplu nu-i fac față. I-am zis de mai multe ori, dar nu a vrut să-și dea jos sacoul.

— Vai de capul lui, a repetat tata. Mi-a zis odată că nu știe să danseze, că nu-i face plăcere.

— Sunt liber, au repetat cei doi bărbați care încercaseră să-l învețe Napoloni pe Vincent.

Și-au dat ochii peste cap și au ridicat din umeri.

— Ce vrea să însemne asta, de fapt? De parcă ar fi încercat cineva să-i fure libertatea. Toți suntem liberi aici. Dacă vrei să dansezi, bine. Dacă nu vrei să dansezi, iarăși bine. Dar zi, dom'le, clar, nu e nevoie să dai cu pumnul în masă. Vai de capul lui. Trebuie să fi murit de cald.

După cină, a existat un acord tacit că, indiferent de cât de mult ne-am strădui să-l integrăm pe Van de Berg, nu va fi niciodată unul de-al nostru. Tata a rămas singurul de pe strada noastră care păstra o legătură constantă cu el, fie pentru că dorea să exerseze numeralele în engleză comentând rezultatele de la fotbal peste gard, fie pentru că erau obligați periodic să dea ochii unul cu celălalt la întâlnirile în care se discuta despre privatizare. Cât despre ceilalți vecini ai noștri, îl salutau respectuos de la distanță în timp ce continuau să bârfească despre „omul ăla care-i vai de capul lui", uneori „olandezul ăla care-i vai de capul lui" sau, mai rar, „Crocodilul". Când apărea la capătul străzii, femeile care trăncăneau pe prag dispăreau înăuntru, doar ca să iasă iar câteva minute mai târziu. Își reluau analiza detaliată a obiceiurilor „omului care-i vai de capul lui", ca un grup de terapeuți care țin o ședință de psihanaliză în absența pacientului. Ai văzut, ziceau, cum iese să alerge în fiecare dimineață, aproape de parcă ar fi fost crescut în timpul Revoluției Culturale? Crezi că-i spion? Nu e ciudat cum niciodată nu îmbrățișează și nu dă mâna cu nimeni? Mă întreb dacă părinții lui mai trăiesc. Probabil sunt undeva într-un azil, așa e obiceiul pe la ei. Trebuie să fie foarte bine plătit dacă acceptă să trăiască cu toate cozile și penele astea de curent. O sută pe zi, poate? O mie?

În weekenduri, Van de Berg a început să exploreze împrejurimile. Păstra cămășile cu crocodilul, dar înlocuia geanta de laptop cu un rucsac, blugii închiși la culoare cu pantaloni scurți bej, purta o pălărie de paie pe care scria „Ecuador" și avea la el un aparat de fotografiat, care îl făcea să semene cu toți ceilalți turiști.

— Vincent, ai fost pe Muntele Dajti? îl întreba tata în timp ce făceau schimb de amabilități peste gard.

— Nu încă, răspundea Van de Berg, dar am de gând să merg în curând, și încă într-un alt loc, nu-mi aduc aminte numele acum. Nu-mi amintesc exact, ceva greu de pronunțat, nici măcar n-o să încerc!

Dintre toate obiceiurile pe care le avea Van de Berg, acesta era cel care îi consterna cel mai mult pe oameni. Nu era în stare să rețină numele exact al locurilor unde fusese sau al oamenilor cu care se întâlnise și al lucrurilor pe care le făcuse. Diferitele sunete, arome și întâmplări erau arhivate în mintea lui ca documentele pe un birou haotic a cărui ordine o cunoaște doar proprietarul. De fiecare dată când îi sugeram un nou fel de mâncare pe care să-l încerce sau o

destinație turistică pe care poate i-ar fi plăcut s-o viziteze ori când încercam să-l învățăm un cuvânt simplu în limba noastră, primea recomandarea fără să se arate surprins, făcând analogii cu experiențe comparabile, și se lăsa îndrumat fără să dea vreun semn de dezorientare. La fel se întâmpla când încercam să-l avertizăm de anumite situații ori să-l ajutăm să se descurce cu unele neplăceri. Vincent primea sfaturile cu recunoștință, dar îți lăsa mereu impresia că nu are cu adevărat nevoie de ele.

Cu excepția momentului de la cină când își pierduse cumpătul, nu am văzut niciodată vreun semn că există ceva care ar putea să-l tulbure. „Vincent“, ziceam noi, „s-ar putea să se ia curentul diseară; nu s-a luat toată ziua. Ai lumânări?“ Sau: „Vincent, e ora două; de obicei, cam pe la ora asta vine apa, e bine să umpli niște sticle, c-o să se oprească din nou în jumătate de oră“. La care Vincent răspundea: „Aha. Mulțumesc că mi-ați zis. La fel era și când stăteam în... cum se chema... mă rog, undeva în Orientul Mijlociu, și acolo aveam probleme cu apa și pene frecvente de curent. Cel puțin aici nu sunt bombe!“ Repetitivitatea era arma secretă a lui Vincent; impresia de déjà-vu pe care o transmitea era ca o putere magică, un truc care îl ajuta să domesticească tot ce era nou, să reducă la categorii familiare ceea ce era străin.

Asupra noastră avea un efect opus. Când Vincent evoca acele legături cu locuri unde fusese, împărtășind experiențe din viața lui anterioară, familiarul devenea străin. Nu ne simțeam jigniți când aflam că nu îl învățăm pe Vincent nimic nou, dar era ceva tulburător în a descoperi că acele lucruri despre care credeam că ne aparțin doar nouă nu erau, până la urmă, atât de ieșite din comun; că tot ceea ce noi am presupus că e altfel făcea parte dintr-un tipar familiar pentru cei obișnuiți cu lumea largă. Mâncărurile care se regăseau în alte bucătării, ritmurile cântecelor și dansurilor tradiționale, felul cum suna limba noastră, toate păreau să nu ne mai aparțină doar nouă, ci și altora; era o lipsă a noastră că nu știam asta. Eroii noștri nu erau ieșiți din comun, mai existau milioane de alții ca ei în lume; limba noastră era o colecție de cuvinte pestrițe care veniseră cine știe de unde. Existam nu ca produs al eforturilor noastre, ci al milei altora, poate a unor dușmani mai puternici care deciseseră să ne lase să trăim, ale căror semne ale victoriei erau puzderia de locuri mai mici — create după chipul și asemănarea lor — care arătau toate la fel și, în același timp, toate credeau despre ele însele că sunt diferite.

Capacitatea lui Van de Berg de a face paralele între cele mai răzlețe experiențe, de a găsi numitorul comun dintre oameni din diferite părți ale lumii, de a te face să conștientizezi, de exemplu, că un burec albanez nu erau cu nimic diferit la gust de o samosa nepicantă sau că un tomberon de gunoi din Durrës arăta exact la fel ca

un tomberon de gunoi din Bogotá îmi amintea uneori de învățătoarea mea Nora. Nu era nicio legătură de conținut între ceea ce spuneau ei, dar exista o anumită similaritate în atitudinea lor de a generaliza, în capacitatea lor de a esențializa cele mai mici detalii, în felul în care comparau situații și foloseau comparația pentru a explica o viziune mai largă asupra lumii, ca să etaleze înțelegerea lor asupra unui sistem complex. Nora spunea că avem mai multe în comun cu frații și surorile noastre din alte părți ale lumii decât ne dăm seama. Toată lumea, explica ea, mai puțin cei care se eliberaseră singuri, așa cum făcuserăm noi, era supusă aceleiași exploatări capitaliste; toți participau la aceeași luptă globală antiimperialistă. Opresiunea, ne zicea ea, are aceeași fața peste tot.

Van de Berg nu recunoștea capitalismul sau, cel puțin, nu credea că e un termen plauzibil care să indice orice fel de evoluție istorică. Era mai degrabă eticheta unui fenomen, la fel de inutilă precum numele exact al locurilor în care trăise. Singura distincție pe care o accepta era aceea dintre societățile aflate în tranziție și cele care făcuseră deja tranziția; dintre oamenii aflați în mișcare și cei care au lăsat trecutul în urmă. Avea, desigur, un simț vag al destinației. Dar să-i prinzi pe ceilalți din urmă conta mai mult decât să spui încotro te îndrepți. Și, spre deosebire de învățătoarea mea Nora, care insistase asupra necesității organizării luptei proletare la nivel global, Van de Berg nu se afla aici ca să mobilizeze rezistența, ci ca să „cultive transparența“, să „apere drepturile omului“ și să „lupte împotriva corupției“. Avea alți agenți ai schimbării, de pildă „comunitatea internațională“ și „actanții societății civile“. Și avea alte intenții.

Reforme structurale

— Știi care a fost cel mai greu lucru pe care a trebuit să-l fac vreodată? m-a întrebat tata într-o dimineață furtunoasă de noiembrie, înainte să plece la serviciu.

Stătea în fața draperiilor trase de la sufrageria noastră, ascultând sunetul cercevelelor zdrăngănind de la vânt în timp ce amesteca în cafea.

— Atunci când a trebuit să mă minți în legătură cu relația noastră cu Ypi, prim-ministrul? am întrebat. Asta trebuie să fi fost greu.

A negat din cap.

— Stai, știu, am zis. Îți aduci aminte când eram disperată să avem și noi o poză a lui Enver Hodja în bibliotecă? Mi-ai spus că avem nevoie de o ramă frumoasă pentru ea și că trebuie să așteptăm până e gata. Aproape te-am crezut, am chicotit.

La cinci ani de la căderea socialismului, episoadele vieții noastre de atunci deveniseră parte din repertoriul de anecdote amuzante ale familiei. Nu conta dacă amintirile erau absurde, comice sau dureroase — sau toate la un loc. Făceam haz de ele la masă, ca marinarii beți care au supraviețuit unui naufragiu și găsesc plăcere în a-și arăta unul altuia cicatricile. Tata glumea mai mult decât toți. Făcea glume tot timpul, încât era adesea dificil să deduci din tonul vocii lui dacă vorbește serios sau dacă vrea doar să ne facă să râdem. Într-un anumit punct al vieții, ajunsese la concluzia că ironia e mai mult decât un instrument retoric, e un mod de supraviețuire. O folosea din plin și era, de obicei, foarte mulțumit când fratele meu și cu mine încercam să-l imităm.

— Sau a fost atunci când eu...

— Lumea nu se învârte mereu în jurul tău, Leușca, mi-a tăiat-o el scurt.

Nu era într-o dispoziție glumeață.

Fusese promovat de curând în poziția de director general al portului, cel mai important din țară și unul dintre cele mai mari de la Marea Adriatică. Ni se instalase telefon acasă și primul lucru pe care îl făcea dimineața era să sune la Căpitănie. Își făcea griji legate de furtunile care puteau împiedica feriboturile să andocheze, macaralele amenințate de vânt, cozile de la vamă. După ce petrecuse doi ani la conducerea Plantex, făcându-și o reputație din limitarea costurilor și reducerea datoriilor, cineva sus-pus trebuie să se fi gândit că e gata pentru responsabilități și mai importante. Primea un salariu mai mare,

avea un șofer personal care îl aștepta în fiecare dimineață într-un Mercedes Benz să-l ducă la muncă și dublase doza de Valium pe care o lua de obicei înainte să meargă la culcare.

Am făcut și alte presupuneri, schimbând tonul. A fost atunci când, având doar șase sau șapte ani, a încercat să împiedice un polițist s-o lovească pe mama lui? Sau când a trebuit să renunțe la câinele său pentru că familia era deportată? Sau când l-a întâlnit prima oară pe tatăl lui, după ce acesta a fost eliberat din închisoare, și se întreba cine e străinul care venise să locuiască cu ei? Sau atunci când și-a bănuit cel mai bun prieten că e informator?

Dădea din cap că nu și continua să se uite pe fundul ceșcuței de cafea, ca și cum ar fi așteptat ca lichidul negru și tare să-i alunge cele mai întunecate gânduri.

— Acesta e, a zis, trăgând ușor de draperie și arătând spre un grup de douăzeci sau treizeci de romi adunați în curte. Unele dintre femei aveau copii mici legați în spate; altele își alăptau bebelușii stând pe jos. Și mai mulți erau adunați dincolo de poartă, cu fețele lipite de barele din metal, ca prizonierii întemnițați în spatele gratiilor. Când l-au văzut pe tata printre perdelele trase, o agitație bruscă s-a dezlănțuit în curte; toți arătau cu degetul spre fereastră și au început să strige: „Uite-l! Uite-l acolo! S-a trezit! Imediat iese!“

Tata a tras înapoi draperia. S-a așezat pe canapea și s-a întins după inhalator, trăgând câteva pufuri zdravene din medicament. Întotdeauna i-au tremurat mâinile; era rezultatul anilor de tratament antihistaminic pentru astmul cu care se alesese în copilărie. Acum îi tremurau și mai tare.

— Toți lucrează în port, a zis după o pauză. Știi cum le spunem noi? Reforme structurale.

Chipul îi era deformat de o expresie îndurerată pe care încerca să și-o reprime, asemenea cuiva care urmează să apară pe scenă și tocmai și-a prins mâna în ușa de la cabina actorilor. De la începutul angajării lui în port, fusese în negocieri cu experți străini precum Van de Berg pentru a discuta despre ceea ce Banca Mondială numea „reforme structurale“. Ca toate celelalte antreprize de stat, portul înregistra pierderi și tatei i se ceruse să reducă din costuri. De data aceasta, nimeni nu i-a promis că nu vor fi disponibilizări. Experții schițaseră „o hartă a drumului“, cum îi spuneau ei, în care primul pas implica o serie de concedieri, în mare parte ale lucrătorilor slab calificați. Sute de angajați romi munceau în port: docheri, oameni de serviciu, manipulanți de marfă, operatori pe stivuitor în depozite. Tata era însărcinat cu concedierea lor.

Când angajații portuari au aflat că urmează să-și piardă locurile de muncă, au început să vină la noi acasă la primele ore ale dimineții, așteptând cu răbdare afară până ieșea tata. La început, erau doar

patru–cinci, dar pe măsură ce zvonurile despre reformele structurale s-au răspândit, mulțimea a devenit tot mai mare. Stăteau în curte până când tata apărea în ușă și atunci începeau să strige, implorându-l să se răzgândească. „’Neața, șefu’. Matale ești om bun, șefu’, nu face asta, nu tă lua după hoții ăia.“ „Îi din cauza băuturii, șefu’? Așa-i? Mâine mă las, dacă asta-i problema. Mâine mă las, și mă las și dă fumat, dacă vrei. Cine mai are oricum bani dă rachiu în ziua dă azi? Am strâns cureaua, șefu’, am strâns-o rău de tot, să știi.“ „Mai am vro doi ani pân’ la pensie, șefu’. Numa’ doi ani. Am lucrat în port de la treișpe ani.“ „Șefu’, io n-am furat nimic în viața mea. Știi cum vorbește lumea, că țiganii fură tot. Ți-o fi zis careva că am furat de la depozit. Un ban n-am luat, șefu’. Jur pe capul copiilor mei, n-am furat niciodată nimic.“ „Doar lasă-mă să-mi fac treaba. Îmi place munca. E muncă grea, dar mie-mi place. Îi știu pe toți din port. Portul e a doua mea casă. Acolo dorm, acolo mănânc, acolo fac totul. Când ajung acasă, copiii mei dorm deja.“

— Nu știu cum să ies în fața lor, spunea tata în dimineața aceea. În fiecare zi, sunt tot mai mulți. Ieri, am avut o altă ședință cu ei la birou. Am tot timpul ședințe. Întâi cu Banca Mondială, pe urmă cu ei, pe urmă din nou cu Banca Mondială. Uită-te la oamenii ăștia care stau aici. Ei cred că ține de mine. Ei cred că pot să fac ceva. Nu știu ce să le spun. Acum sunt alte reguli. Lucrurile merg altfel, companiile sunt conduse altfel. Anumite părți din port trebuie să fie privatizate. Cineva trebuie s-o facă. Se întâmplă să fiu eu acela, dar, dacă n-aș fi fost eu, ar fi fost altcineva, oricine, nu contează cine, cineva trebuie s-o facă.

— De ce trebuie s-o faci? am întrebat.

— Nu putem să-i ținem pe toți pe statele de plată, a zis. Van de Berg spune că trebuie să ne modernizăm, să economisim bani, să cumpăram utilaje noi. Vorbește despre înlocuirea lor ca și cum ar fi mașini. De parcă te-ai descotorosi de-o mașină veche ca să-ți iei una mai bună. Țac-pac, cât ai bate din palme. Nu știu cum să fac asta. Eu nu sunt mașină. Aș vrea să fiu mașină, să mă programeze cineva s-o fac pur și simplu. Van de Berg spune că așa au făcut și în Bolivia. N-am fost niciodată în Bolivia. Oamenii ăștia nici nu știu unde e Bolivia. Și ce înseamnă asta până la urmă, că așa au făcut în Bolivia? Și ce dacă? Uită-te la ei. Nu sunt mașini. Sunt oameni. Au lacrimi în ochi și transpirație pe frunte. Ar avea și speranțe, dacă ar îndrăzni. Du-te la fereastră. Stai acolo și privește. Reforme structurale li se spune. Reforme structurale.

Tulburat, tata și-a înșfăcat haina de ploaie din cuier și a ieșit din casă trântind ușa. Am făcut cum mi-a zis. M-am întors la fereastră și am deschis-o ca să aud mai bine. Când a pășit în curte, mulțimea a amuțit. Poarta s-a deschis și a intrat un bărbat; un bărbat de înălțimea unui copil de cinci ani, care se ajuta de mâini să se salte pe pământ și

își bălăngănea coapsele amputate în stânga și în dreapta ca pe o coadă de pește. De la fereastră, l-am recunoscut pe Ziku, romul schilod pe care îl știam de când eram mică, cel care cerșea bani la intrarea în cimitir.

Ziku a zâmbit și a fluturat mâna de parcă ar fi văzut un prieten vechi. Nu băgasem niciodată de seamă că îi lipsesc dinții din față, la fel ca și picioarele. Nu-l văzusem niciodată zâmbind. Era un zâmbet strâmb, aproape ca o grimasă.

— Mă mai ții minte, șefu'? a întrebat Ziku. Le-am zis eu că nu te lasă inima s-o faci. Nu treceai niciodată pe lângă schilodul ăsta fără să-i dai ceva. Uneori mai mult, alteori mai puțin, dar mereu îi dădeai ceva. Le-am zis eu că ești de-al nostru. Eu știu că n-o să-i dezamăgești. La puțini oameni le plac țiganii sau schilozii, dar tu ești altfel. Știu asta. Nu m-ai lăsat niciodată flămând. N-o să-i lași pe copiii ăștia să moară de foame. Le-am zis eu că n-o s-o faci. Tu ești om bun. Le-am zis eu.

Tata mi-a căutat privirea de dincolo de fereastră. Nu e vina lui Ziku că e schilod, îmi spunea când eram mică. Nu e vina mea, îmi spunea chipul lui acum. Și-a băgat mâna dreaptă în buzunarul de la pantaloni, ca și cum ar fi căutat ceva mărunțiș. De data asta, nu a găsit monede, doar o batistă, cu care și-a șters fața. Ziku l-a văzut și s-a tras mai aproape pe picioarele tatei.

— Plânge.

S-a întors către ceilalți.

— Priviți, plânge, a zis arătând cu degetul către tata. Le-am zis eu, șefu', le-am zis eu c-o să faci tot ce poți.

— Știm că ești om bun, șefu', i s-au alăturat și alții. Nu face asta, nu te lua după ei. Ei vor doar să scoată bani. Tu nu vrei să faci bani, tu vrei să-i dai celor săraci, nu vrei să-i ții pentru tine.

Două femei care își alăptau țâncii i s-au aruncat la picioare, plângând și implorându-l să salveze slujbele bărbaților lor. Când țâncii și-au văzut mamele plângând, au început și ei să facă la fel. Nu era un protest; arăta mai degrabă ca o jelanie. Nu era furie, doar disperare.

— Nu aici, nu aici, te rog, i-a zis tata lui Ziku cu o voce sfârșită. Asta e casa mea. Putem discuta la birou. Dacă eu... dacă eu... banii nu sunt ai mei. Eu v-aș ține pe toți la lucru, dar nu e vorba de mine aici, nu eu iau decizia. Adică... da, eu iau decizia, dar decizia e... ei bine, nu e a mea.

A observat că se încurcă în explicații și a încercat să-și pună ordine în gânduri. S-a întors către mulțime:

— Vedeți voi, nu e ca atunci când îi dădeam bani lui Ziku, nu e același lucru. Acum ni se dă o plasă de protecție, înțelegeți? Trebuie să înțelegeți, astea sunt regulile. Trebuie să repornim economia. E o cale pe care trebuie s-o urmăm. Dacă o facem cum trebuie, va fi mai

bine pentru toată lumea, pentru noi toți. Acestea sunt reformele structurale. Totul trebuie tăiat de la rădăcină și cu toții trebuie să schimbăm felul în care abordăm lucrurile — nu putem să-i ținem pe toți, nu se poate. În curând, vor fi slujbe pentru toată lumea, va fi mai bine. Dar acum nu avem încotro, cu toții trebuie să facem sacrificii, pur și simplu trebuie să facem asta. E un lucru care trebuie făcut.

Le-a promis șefilor săi că o va face, dar nu a făcut-o niciodată. Nu a semnat niciodată vreo disponibilizare. A continuat să repete că reformele structurale sunt inevitabile, dar le-a evitat pe cât de mult a putut. „E vorba de politică“, zicea. „Acestea sunt decizii politice, eu sunt doar un administrator, un birocrat. Eu pot doar să amân lucrurile. Nu le pot opri.“ Petrecea seri întregi studiind cifre, tabele și grafice, încercând să găsească o soluție de a reduce costurile fără să concedieze oameni. Nu era mândru de rezultat. O parte din el se simțea stânjenită, chiar rușinată, că nu găsea curajul de a îndeplini sarcinile care i se dăduseră. Muncise conștiincios toată viața lui. Bunica ne învățase pe toți să dăm tot ce putem chiar și atunci când avem lucruri mărunte de făcut, să încercăm mereu să ne asumăm consecințele, chiar dacă nu ne putem asuma cauzele. Nu putea să admită că nu reușește să-și îndeplinească rolul. „În curând, foarte curând“, zicea.

A avut întâlniri cu ministrul-adjunct, apoi cu ministrul, apoi cu prim-ministrul. Toți repetau avertizările lui Van de Berg. „Reforma structurală e ca mersul la dentist: poți s-o amâni, dar cu cât o amâni mai mult, cu atât devine mai dureroasă.“ Dar tatăl meu nu dorise niciodată să fie dentist; voise mereu să fie altceva decât ce era, chiar dacă nu avusese niciodată ocazia să descopere ce. A rămas un disident în sufletul său. Era sceptic în privința capitalismului. Nu crezuse niciodată în regulile pe care acum i se cerea să le aplice. Nu credea prea mult nici în socialism. Ura autoritatea în toate formele ei. Acum că el reprezenta autoritatea, își ura rolul. Nici nu punea în practică reformele structurale, nici nu le punea bețe în roate. Nu suporta să distrugă viețile altor oameni, dar nici să lase treaba murdară în seama altora.

La început, tata fusese mândru de avansările sale. După ani în care depinsese de bunăvoința superiorilor și după o viață întreagă la mila oficialilor de Partid, s-a bucurat de independența pe care a presupus că i-o va aduce noul rol. În scurtă vreme, și-a dat seama că independența avea limitele sale, că nu era atât de liber pe cât își imaginase. Dorise să schimbe lucrurile, dar a descoperit că nu prea avea ce să facă. Lumea căpătase o formă definitivă înainte ca oricare dintre noi să-și dea seama ce formă avea să fie aceea. Imperativele morale și convingerile personale contau prea puțin. A descoperit că, deși nimeni nu-i ordona ce să zică și unde să meargă, trebuia să spună

ceva și să fie undeva înainte să aibă timp să reflecteze la asta, să ia în considerare beneficiile și să cântărească costurile. Pe vremuri, când apăreau dileme și nu reușea să-și îndeplinească angajamentele, putea să dea vina pe sistem. Acum lucrurile stăteau altfel. Sistemul se schimbase. Nu încercase să oprească schimbările; le primise cu brațele deschise, le încurajase.

Sau poate că nu. Tata a presupus, ca mulți alții din generația sa, că libertatea se pierde atunci când alții ne spun cum să gândim, ce să facem, unde să mergem. În scurt timp, și-a dat seama că forțele coercitive nu trebuie să ia întotdeauna o formă atât de directă. Socialismul îi refuzase șansa de a fi ceea ce își dorise, de a face greșeli și de a învăța din ele, de a explora lumea în condițiile lui. Capitalismul le refuza această șansă altor oameni, oameni care depindeau de deciziile lui, care lucrau în port. Lupta de clasă nu se terminase. Măcar de-atâta lucru putea să-și dea seama. Nu dorea ca lumea să rămână un loc în care solidaritatea e distrusă, în care doar cei mai puternici răzbesc, în care prețul realizării unora înseamnă distrugerea speranțelor altora. Spre deosebire de mama, care credea că ființele umane au o înclinație naturală să-și facă rău una alteia, el era de părere că există un sâmbure de bine în toți și că motivul pentru care nu reușea să iasă la iveală era că trăiam în societăți greșit construite.

Dar n-ar fi putut spune care sunt societățile juste: nu putea da drept exemplu un loc din lume unde lucrurile mergeau bine. Nu avea încredere în marile teorii. „Încetează să filosofezi!“ mă apostrofa adesea. Crescuse cu romanele realist-socialiste și cu filmele sovietice care explicau ce e bine și ce e rău, cum în final se face dreptate, cum toată lumea devine liberă. Admira intențiile, dar ezita să aplice indicațiile lor. Lumea pe care dorea s-o vadă era întotdeauna diferită de cea în care trăia. Când observa începuturile unei mișcări care se opunea stării de fapt, credea că mai e speranță. Dar imediat ce mișcarea respectivă devenea concretă, imediat ce începea să aibă propriii lideri, propriul set de constrângeri și convenții, imediat ce ajungea să fie un lucru de sine stătător, și nu doar respingerea a altceva, își pierdea credința. Știa că totul are un cost, dar nu era pregătit să accepte acel cost. Oamenii pe care îi admira erau nihiliști și rebeli, bărbați și femei care își petrecuseră întreaga viață condamnând în van lumea în care trăiau, dar fără să se dedice vreunei mișcări alternative.

Puși în fața acelorași decizii legate de reformele structurale, colegii săi deveneau cinici. „În fond“, ziceau ei, „le-am supraviețuit turcilor. Le-am supraviețuit fasciștilor și naziștilor. Le-am supraviețuit sovieticilor și chinezilor. O să-i supraviețuim și Băncii Mondiale“. Era îngrozit că avea să uite care fusese costul acelei supraviețuiri. Acum că

era în siguranță, că familia noastră nu se mai afla în pericolul de a fi ucisă, întemnițată sau deportată, se temea că în curând nu-și va mai aminti cum e să te trezești dimineața și să îți faci griji pentru ce îți putea aduce ziua. Încerca să țină minte numele tuturor celor care lucrau în port, chiar dacă erau sute. „Dacă le uit numele, o să le uit și viețile“, spunea. „Nu vor mai fi oameni, vor deveni cifre. Aspirațiile, temerile lor nu vor mai conta. Ne vom aminti doar regulile, nu și pe cei cărora li se aplică. Ne vom gândi doar la ordine, nu și la scopul pe care îl servesc. Probabil la asta se gândea Catârca atunci când turna la Securitate familiile elevilor ei. Ce-și spunea Haki când se întindea după instrumentele de tortură.“

Simplul gând de a fi ca ei, de a se supune regulilor în aceeași manieră abstractă și lipsită de suflet, era suficient să-l țină pe tata treaz noaptea. Nu împărtășea ideile lui Van de Berg că totul va merge bine odată ce tranziția se va încheia. Știa că e nevoie de ceva precum o economie de piață, dar nu se gândise prea mult la ce formă va lua. Ca mulți alții din generația sa, era mai preocupat de libertatea de gândire, de dreptul de a protesta, de posibilitatea de a trăi în concordanță cu propria conștiință morală.

Chiar dacă ar fi împărtășit o teorie, chiar dacă ar fi fost convins de adevărurile pe care acum toată lumea le accepta, ar fi fost îngrijorat să nu ajungă să creadă prea mult. Întâlnise mult prea mulți oameni care puneau teoriile pe primul loc; știa că poți să le faci rău altor oameni acționând de bună-credință. Idealurile arătau diferit acum; poate chiar și să le numești idealuri ar fi fost o exagerare, poate erau doar niște recomandări prudente. Încă necesitau intervenția umană pentru a fi puse în practică. Fusese naiv în trecut. Fusese o victimă. Cum putea să se prefacă peste noapte în torționar?

Nu plânge

Pe la mijlocul anilor ’90, treceam și eu prin propriile mele chinuri. Adolescența mea a fost una mai degrabă nefericită, o suferință care se intensifica cu atât mai mult cu cât ai mei negau că aveam vreun motiv să mă simt așa. Familia mea părea să creadă că ai dreptul să te simți mizerabil doar când ai un temei obiectiv: dacă riști să mori de foame sau de frig, dacă nu ai un acoperiș deasupra capului ori dacă trăiești sub amenințarea violenței. Acestea erau praguri absolute. Dacă se putea face ceva să nu te afli într-o astfel de situație, îți pierdeai dreptul de a protesta; ar fi fost o insultă la adresa celor mai puțin norocoși. Era un pic ca în cazul cartelelor alimentare din timpul socialismului. Din moment ce toată lumea avea o cotă din ceva, foamea nu putea exista. Dacă spuneai că ți-e foame, deveneai un inamic al poporului.

Am fost împinsă să mă simt recunoscătoare, să arăt că apreciez binecuvântarea libertății, care venise prea târziu pentru ca părinții mei să se bucure de ea și, prin urmare, îmi revenea mie obligația s-o trăiesc cu atât mai responsabil. Când nu reușeam să empatizez cu situația lor neplăcută, eram dojenită pentru egoismul meu, pentru insensibilitatea la suferința strămoșilor, ștergând amintirea necazurilor lor cu ușurătatea comportamentului meu. Nu mă simțeam deloc liberă. Mai ales iarna mă simțeam constrânsă. Se întuneca devreme și nu aveam voie să ies din casă după ce apunea soarele. „O să dai de bucluc“, spuneau ai mei, fără să simtă nevoia să precizeze la ce fel de bucluc se gândeau, așa cum nici eu nu simțeam nevoia să le cer să fie mai expliciți.

Buclucul putea lua multe forme. Putea să dea o mașină peste tine, așa cum pățise colegul meu Dritan, care se plimba pe plajă într-o seară și a fost călcat de un tânăr care încerca să învețe de unul singur să conducă Audi-ul unchiului său. Sau puteai să dispari fără urmă, ca Sokrat, tatăl Besei, care mergea șchiopătând și lucra pe o barcă. În fiecare noapte, îi trecea pe oameni ilegal frontiera în Italia, apoi se întorcea acasă și se culca în patul său, mai puțin în seara când nu s-a mai întors. Mai erau tot felul de mici accidente care ți se puteau întâmpla, de pildă să te lovești de un stâlp de iluminat cu becul ars în timp ce mergi în întuneric pe o stradă sau să cazi într-o gaură de canal al cărui capac fusese furat pentru fier. Sau puteai fi atacat de câinii vagabonzi flămânzi pe drumul spre casă. Sau hărțuit de bețivi ori de băieții care făceau pariuri pe cum vor răspunde fetele la fluierături. Pentru părinții mei, acestea nu erau probleme reale. Până la urmă, ne

aflam într-o perioadă de tranziție. Trebuia să avem răbdare. Și exista mereu ceva ce puteai face să eviți aceste necazuri. Puteai pur și simplu să stai în casă.

Asta am și făcut. Mă închideam la mine în dormitor și petreceam după-amiezi interminabile mâncând semințe de floarea-soarelui. Să spun că mă plictiseam ar însemna să fac situația să pară interesantă, atribuindu-i o calitate, atașând o descriere unei mase de evenimente dintre care niciunul nu merita scos în evidență. Timpul era o repetare continuă. Cluburile la care mergeam pe vremea când eram copil, de poezie, teatru, canto, matematică, științe ale naturii, muzică sau șah, s-au închis toate peste noapte în decembrie 1990. La școală, singurele materii de luat în serios erau științele exacte: fizică, chimie, matematică. Cât despre științele umane, fie fuseseră introduse unele noi, de pildă Economia de piață în locul Materialismului dialectic, pentru care nu aveam niciun manual, fie, precum în cazul istoriei și al geografiei, încă mai descriau țara noastră ca fiind „farul călăuzitor al luptelor antiimperialiste din întreaga lume“. Îmi terminam rapid temele și apoi mă întrebam cum să-mi omor restul timpului. Acum aveam telefon și vorbeam cu prietenii, apoi citeam romane în pat, adesea tremurând sub pătură la lumina unei lumânări. Curentul se lua în continuare și, în unele seri de iarnă, frigul era mai mușcător decât tristețea.

La fiecare patruzeci și cinci de minute, bunica intra fără să bată la ușă, aducând un pahar cu lapte sau un fruct. „Ești bine?“ mă întreba. Dădeam din cap că da. Auzise despre o boală occidentală nouă numită anorexie care le afecta pe fetele adolescente. Habar n-avea cum se răspândea și ce o cauza, dar decisese că, dacă mă obligă să mănânc la intervale regulate, o să fiu în siguranță. Când am negociat să înlocuiesc gustările ei cu rezerva mea de semințe de floarea-soarelui, a cerut să vadă cojile. Intervalele au fost extinse la nouăzeci de minute. „Suntem atât de norocoși“, zicea fără să se refere la ceva anume, vorbind de una singură în timp ce ieșea din cameră. Presupun că vorbea de paharul cu lapte, pentru care nu mai trebuia să stăm la coadă.

Au început să se deschidă câteva localuri și cluburi. Majoritatea aparțineau oamenilor care îi ajutau pe imigranți să treacă granița ilegal, traficanților de droguri sau de oameni, cu scopul exploatării sexuale. Toate astea erau pomenite ca ocupații firești, așa cum, pe vremuri, ai fi spus despre cutare sau cutare că e muncitor la CAP, angajat la o fabrică, șofer de autobuz sau soră medicală. De multe ori, etichetele din alte timpuri erau atașate acelorași oameni. „Ăla, bărbatul din BMW-ul cu geamuri fumurii, ăla e fiul lui Hafize“, bârfeau vecinii în timp ce își beau cafeaua pe balcon. „Pe vremuri, lucra la o fabrică de biscuiți. A fost dat afară înainte să se închidă

fabrica de tot. A reușit să treacă granița în Elveția. Acum face afaceri. Import–export. Canabis, cocaină, tot felul.“

Aveam voie să merg în cluburi la petrecerile de zi, când perdelele erau trase ca să ne prefacem că e întuneric, se aduceau băutură și țigări pe ascuns, iar cei de-o seamă cu mine jucau un joc nou, împrumutat din afară, numit Sticluța. Participam și eu și mă făceam că nu văd strâmbăturile băieților când sticla se oprea în direcția mea și că nu aud comentariile lor când îmi venea în sfârșit rândul să-i sărut: „Eu nu mă pup cu băieți!“ ziceau. „Nu sunt gay!“

Încă nu știam cine sau ce era un gay și mă simțeam jenată să întreb. Că arătam ca un băiat nu era niciun dubiu. Nu ni se mai cerea să purtăm uniforme la școală, puteam să facem ce vrem. În timp ce alte fete se machiau pe ascuns în toalete și își scurtau fustele, eu îmbrățișasem pantalonii lălâi și cămășile socialiste în carouri ale tatălui meu. În timp ce ele începuseră să-și îndrepte părul și să și-l decoloreze, eu i-am cerut frizerului să mă tundă scurt. Ele se revoltau împotriva familiilor lor imitând-o pe Madonna în Material Girl; eu mă revoltam împotriva panglicilor și dantelelor pe care mi le impuseseră ai mei, transformându-mă într-o fată dintr-un afiș pentru Revoluția Culturală. Porecla mea de acasă s-a schimbat din Brigatista în Gavroche. La școală, din Mamuazel devenisem Vază (de la cuvântul „qypi“[15], care rimează cu Ypi), nu atât din cauza formei corpului, care era la fel de subțire și fragil ca întotdeauna, ci a hainelor în care înota.

Mă întrebam adesea cum ar fi stat lucrurile dacă Elona ar fi rămas în continuare prin preajmă. Îl vedeam uneori pe tatăl ei cu noua lui soție și noul lui copil și cum se prefăcea că nu mă recunoaște. Poate că și Elona îmbrățișase moda machiajului strident, a unghiilor false și a fustelor mini. Poate că și ea își decolorase părul, să fie și mai blondă. Poate că ea avea voie să iasă afară după lăsarea întunericului. Poate că descoperise de curând Crimă și pedeapsă sau Frații Karamazov.

În iarna anului 1996, l-am văzut pe Arian, băiatul — acum un tânăr — care locuise pe vremuri pe strada mea și cu care fugise Elona. Părinții lui își extinseseră locuința, cumpărând casa de alături, care aparținuse familiei Marsidei; la rândul lor, aceștia plecaseră din cartier, închiriind un spațiu mai mic într-o altă parte a orașului. Era foarte ciudat să-l văd stând chiar în pragul aceleiași uși unde Marsida și cu mine ne ascundeam când eram copii de fiecare dată când Arian apărea pe stradă. Își lăsase părul lung, care acum îi venea peste umeri, și purta un lanț gros din aur, o jachetă de piele neagră cu un craniu imprimat pe spate, pantaloni de piele și bocanci negri masivi acoperiți cu lanțuri argintii. Conducea un Mercedes Benz mare pe care îl adusese din Italia pentru părinții lui. Mașina demara cu un scrâșnet puternic. Acum erau mai puțini copii care se jucau pe stradă, dar,

când auzeau sunetul mașinii, fugeau toți înăuntru, așa cum făcuseră întotdeauna copiii când apărea Arian. Elona nu se zărea pe nicăieri. Nu am îndrăznit să întreb.

Îmi era dor de prietena mea. Voiam să-i spun că femeia de la care cumpăram semințe de floarea-soarelui în apropierea școlii dispăruse și că locul său fusese luat de un băiețel drăguț de vreo zece ani care vindea banane și pachete de țigări. Voiam să-i spun că shopul se închisese, dar puteai să cumperi sutienul roșu care îi plăcea de oriunde; din magazinele secondhand puteai să-l cumperi la prețul a două banane sau cinci păhărele cu semințe de floarea-soarelui. Voiam să-i spun că până și eu aveam acum nevoie de un sutien, așa cum bunica ne avertizase că se va întâmpla în curând, că aveau să ni se schimbe corpurile, ca și mintea. Bunica mai zisese și că e posibil să începem să avem ceea ce ea numea des amitiés amoureuses. Voiam s-o întreb pe Elona dacă a reușit să-și dea seama ce e o amitié amoureuse, dacă asta fusese între ea și Arian, ori dacă trăise o chestie și mai profundă, mai solitară și mai dureroasă, ceva pe care cărțile o numeau dragoste.

Vara, când începea vacanța, viața era mai lipsită de constrângeri, dar nu mai puțin sumbră. În iunie 1995, după o săptămână în care am repetat același ritual de mers la plajă, întors acasă la prânz, făcutul siestei de după-amiază și plimbarea obligatorie de seară pe malul apei să mă văd cu prietenele mele, care bârfeau în timp ce făceau paradă cu noile lor rochii de vară, s-a întâmplat un dezastru. Bunica mă avertizase că, dintre toate categoriile de băieți, nu trebuie niciodată, sub nicio formă, să mă îndrăgostesc de copiii foștilor securiști. În vara aceea, asta s-a întâmplat. De două ori. M-am simțit atât de vinovată, încât m-am decis să merg mai des la moschee. M-am gândit și să port văl, dar familia mi-a interzis până și asta. Există o diferență între religie și fanatism, a zis Nini. Din moment ce tot mai multe fete apăreau la moschee purtând văl și eu nu voiam să ies în evidență, am trecut la o nouă religie: budismul. Am descoperit-o citind vechiul dicționar Larousse al bunicului meu când am rămas fără alte cărți. Am adăugat sesiuni de meditație în programul meu zilnic, dar nu am învățat să meditez fără să plâng. Eram bântuită de poveștile cu persecuțiile pe care familia mea le-a îndurat din partea agenților Sigurimi, gând care nu doar că nu m-a ajutat să mă îndrăgostesc mai puțin de fiii lor, ci a făcut ca iubirea mea să fie și mai disperată.

„Leușca noastră a devenit un fel de tânărul Werther“, glumea tata, fără să aibă habar de cauza lacrimilor mele. „Nu plânge“, zicea bunica. „Plânsul n-a ajutat niciodată pe nimeni. Dacă m-aș fi gândit vreodată să plâng, n-aș mai fi aici. M-aș fi aruncat în fața trenului sau aș fi ajuns ca vară-mea la spitalul de nebuni. Fă ceva. Mai citește o carte. Învață o limbă străină. Găsește-ți o activitate.“

Am început să fac muncă de voluntariat la Crucea Roșie și m-am implicat într-un proiect la orfelinatul local. În fiecare dimineață, îi duceam pe copii la plajă și, împreună cu îngrijitoarele lor, îi supravegheam în timp ce ei se jucau în nisip sau se bălăceau în mare. „O să te ajute să-ți privești viața din altă perspectivă", mă încuraja bunica. „Nici nu-ți dai seama cât de norocoasă ești. E multă nefericire în jur."

„Nu uita", mi-a zis mama în ziua în care mi-am început munca voluntară la Crucea Roșie, „că orfelinatul nu mai e unde era înainte. Vechea clădire a fost retrocedată proprietarilor săi".

De fiecare dată când mama zicea „proprietari", se referea la foștii proprietari. Statul, în opinia ei, nu putea fi considerat niciodată proprietarul a ceva, doar o entitate criminală născută din aproprierea brutală a trudei altora. Îmi amintesc numele acelor proprietari din hărțile cadastrale ale bunurilor familiei ei, împrăștiate pe podeaua casei noastre. „Hărțile astea fac așa o mizerie", se plângea bunica în timp ce făcea curat. „Îi agravează astmul lui Zafo. E alergic la praf. De o sută de ori i-am zis lui Doli, de o sută de ori. Le aduce de la registrul funciar și le lasă întinse peste tot. Dacă vrei să le duci la tribunal, bine! Nu o să iasă nimic din astea. Sunt doar niște linii trasate pe hârtie."

În schimb, orfelinatul nu reprezentase doar niște linii trasate pe hârtie. Foștii proprietari recăpătaseră cu succes clădirea de la stat și apoi o vânduseră unui soi de biserică. Orfelinatul se mutase într-un loc nou: trei încăperi într-o clădire de două etaje aflată în paragină. Avea puțină lumină naturală, un miros distinctiv de lapte acru și o tăcere nefirească la ora somnului de după-masă întreruptă doar de ronțăitul șoarecilor de la parter. Numărul copiilor abandonați crescuse în ultimii ani, mergând de la nou-născuți la preșcolari. Veneau din regiune și, când împlineau șase ani, dacă nu fuseseră deja adoptați, erau fie trimiși înapoi la părinții lor, dacă aceștia erau dispuși să-i ia, fie la un orfelinat pentru copii mai mari din nord.

Multe dintre îngrijitoarele pe care mi le aminteam de pe vremea vizitelor cu Elona fuseseră disponibilizate sau părăsiseră țara. Am recunoscut-o doar pe una dintre ele, Teta Aspasia, o femeie jovială de vârstă mijlocie care se ocupa pe vremuri de bebeluși și ne dădea mie și Elonei apă cu zahăr ca tratație când mergeam să-i vizităm sora.

— Ce mare te-ai făcut! a exclamat. Și bebelușa Mimi a crescut mare. Acum e la alt orfelinat, în Shkodra. Taică-su nu vine niciodată. Bunicii o mai vizitează din când în când. Au fost de acord să fie adoptată de un cuplu canadian. Apoi canadienii s-au decis să ia niște gemeni țigani. Îi mai ții minte pe micuții țigani din camera

bebelușilor, cei ai căror părinți erau în închisoare? Părinții lor și-au făcut apariția după amnistia din 1990, dar au fost acuzați că au încercat să-i vândă pe gemeni imediat ce au fost eliberați. Au fost închiși din nou. Copiii n-aveau nicio șansă. E foarte greu să le găsești o familie copiilor țigani. Nimeni nu-i vrea. Oamenii zic: „Vă rugăm, nu ne dați țigani; sunt greu de controlat, fură totul". S-a dovedit că unul dintre gemeni avea și ceva handicap, o problemă mintală, nu-mi aduc aminte exact ce. Cei cu dizabilități sunt și mai greu de plasat. Canadienii o vizitau pe Mimi, dar apoi au fost întrebați dacă nu vor gemeni. I-am întrebat pe toți; nimeni nu-i voia. A fost incredibil că au fost de acord. Erau probabil oameni religioși. Directorul s-a gândit că Mimi va fi mai ușor de plasat, dar uite că e încă la Shkodra. Prietena ta, sora ei, trimitea uneori scrisori...

— Elona? am exclamat. Știți unde este? Ce face?

— N-am mai auzit de ea de ceva vreme, a zis. Scrisorile ajung după o veșnicie acum, dacă ajung. A sunat de câteva ori. Da, știu ce face. Una dintre îngrijitoare, care trăiește acum la Milano, a recunoscut-o în zona gării. Lucrează. Face trotuarul, dacă înțelegi ce vreau să spun. A plecat cu exodul, cu un băiat de pe-aici. Și el lucrează. E implicat într-o rețea de trafic cu femei, bănuiesc, a început probabil cu ea... Trebuie să pleci acum, drăguță, duba de la Crucea Roșie e jos, așteaptă. E aproape nouă. O donație de la francezi. Cei mici sunt foarte entuziasmați. Nu au văzut marea până acum. De-abia ies la soare, săracii de ei. Clădirea asta nu are curte. Să ai grijă să nu se ardă. Am adus niște ulei de măsline de acasă. Nu le scoate hainele din prima, ar trebui să așteptăm vreo câteva zile. Uite, ia-l pe Ilir. E gata de plecare. Drita o să vină cu tine.

A arătat spre colega ei.

— Ilir e în schimbul de dimineață. O să-ți placă de el, e foarte drăguț. Mama lui e ca fosta ta prietenă. Și seamănă un pic cu ea, face aceeași muncă. Ilir, vino aici să faci cunoștință cu Lea, ea o să te ducă la plajă.

Asimilam încă noutățile despre Elona, dar nu am avut timp să cer detalii. Ilir se ascundea în spatele ușii. Când și-a auzit numele, a intrat, la început timid, apoi mai cu tupeu. Era un băiețel plinuț de vreo doi ani, cu păr creț și ochi mari, căprui.

— Mama, a șoptit când s-a apropiat, de parcă urma să-mi împărtășească marele lui secret.

Fața i s-a luminat și pupilele i s-au mărit.

— Mama aici... mama...

— Nu, nu mama, l-a întrerupt Aspasia. Nu mama, puiule, mama e încă în Grecia. Ea e Lea, o să te ducă la plajă.

S-a întors către mine.

— Mă mir că și-o amintește, anul trecut a fost singura dată când

a văzut-o, a venit să-l viziteze în fiecare zi timp de o săptămână sau ceva de genul ăsta. Trimite totuși poze, i le-am arătat. Nu arăți ca ea, poate doar vârsta vă apropie. Adu-mi aminte, câți ani ai? Cincisprezece, da, așa mă gândeam și eu, mămica lui e un pic mai mare, o fi având vreo șaptesprezece. De aceeași vârstă cu prietena ta. Ca Elona, doar că lucrează în Grecia, nu în Italia.

Mai târziu în ziua aceea, am aflat întreaga poveste a mamei lui Ilir, așa cum le-o spusese ea îngrijitoarelor. A fost violată de prietenul ei, apoi de prietenii prietenului ei. A fost trecută ilegal frontiera în Grecia la scurtă vreme după ce-a născut copilul, pe care ea a insistat să-l păstreze. L-a abandonat pe Ilir pe treptele orfelinatului când avea în jur de trei săptămâni, înfășurat într-o pătură, cu o cutie de haine, câteva sticle cu lapte și o scrisoare în care promitea să-l ia când împlinește șase ani. Suna și scria regulat și trimitea bani pentru cadouri. Îngrijitoarele erau convinse că se va întoarce. Ilir nu era pe lista de adopții. Și el știa că mama lui va veni să-l ia într-o zi. Când m-a văzut, a hotărât că acea zi venise.

— Ilir merge mama, repeta. Ilir merge mama plajă.

— Nu mama, puiule. O să mergi la plajă cu Lea. Ea e Lea, nu mama, mama e în Grecia. Mama o să se întoarcă în curând, l-a corectat Aspasia din nou.

Apoi s-a întors către mine.

— Trebuie să-i repeți asta. Să-i explici că nu ești mama lui, bine? Doar una dintre noi. Fac asta uneori, ne zic „mama“. Trebuie să fim foarte stricte. Altfel, se atașează și nu te mai lasă să pleci la sfârșitul zilei, e foarte dificil. Încearcă să-i explici, bine? Spune-i că mama e în Grecia. Ne-a lăsat bani să-i cumpărăm câte-o jucărie de ziua lui și de Anul Nou. Înțelege asta.

Dar Ilir nu a înțeles niciodată. Sau poate nu a vrut să accepte niciodată. După câteva vizite pe parcursul cărora mă jucam cu el, îi citeam povești sau îl duceam la plajă, a devenit și mai insistent. „Mama aici!“ striga de fiecare dată când mă vedea. „Merge mama plajă!“ Apoi, când venea timpul să plec, se agăța de piciorul meu, se arunca pe podea și le lovea pe îngrijitoare, repetând că trebuie fie să rămân cu el, fie să-l iau cu mine. „Du Ilir acasă“, plângea. „Mama ia Ilir.“ Devenise foarte dificil să te înțelegi cu el în prezența mea: refuza să iasă din apă la plajă, să-și mănânce mâncarea sau să-și facă somnul de amiază. Când încercam să plec, observam că mi-au dispărut geanta sau sandalele. Ar fi putut fi comportamentul normal al unui copil mic, doar că bebelușii de la orfelinat nu plângeau niciodată, iar copiii mici nu aveau accese de furie. Problema, mi-au explicat îngrijitoarele, consta în prezența mea, în atașamentul lui față de mine. Altfel, Ilir nu ar fi fost atât de nefericit, se descurca bine când nu mă vedea. Mi s-a cerut să răresc vizitele în camera copiilor mici și am fost mutată într-o

altă parte a clădirii, una pentru bebeluși, care îi uitau mai ușor pe oameni.

Apoi vara s-a terminat. Vremea s-a schimbat, proiectul a rămas fără finanțare și eu mi-am întrerupt vizitele. Nu știu ce s-a întâmplat cu Ilir, nici nu am mai auzit nimic de Elona sau de sora ei. Mă întrebam uneori dacă Elona e încă pe străzi sau dacă Mimi și-a găsit părinți canadieni. M-am întors la camera mea, în care bunica intra fără să bată la ușă, la intervale regulate de nouăzeci de minute, aducând un pahar cu lapte sau un fruct. „Suntem atât de norocoși“, spunea, vorbind de una singură de fiecare dată când ieșea din cameră.

Ca restul Europei

La început, mama era cea care trebuia să candideze la alegerile parlamentare din 1996. Era membră a partidului încă din ziua în care acesta se înființase. Îi știa pe toți din cercurile de partid, citise până și manifestul politic. Îi spuneam „partidul“, chiar dacă nu era Partidul, ci Partidul Democrat al Albaniei, principalul oponent al foștilor comuniști la alegeri. În orice caz, poziția noastră era clară. Nu era niciun pericol ca familia mea să fie de partea foștilor comuniști. Pentru noi exista un singur partid, așa cum și pentru ei exista un singur partid.

La vremea respectivă, mama era activă pe plan politic deja de cinci ani. Împărtășea principalul slogan al partidului, a cărui simplitate dezarmantă ascundea decenii de aspirații neîmplinite: „Vrem ca Albania să fie ca restul Europei“. Când mama a fost întrebată ce înseamnă „restul Europei“, a rezumat în câteva cuvinte: lupta anticorupție, promovarea spiritului întreprinzător liber, respectarea proprietății private, încurajarea inițiativei individuale. Pe scurt: libertate.

Cu toate astea, așa cum mama și-a dat repede seama, explicarea sloganului nu era suficientă ca să ai succes la alegeri. Mai era nevoie și de alte calități. Avea carismă pe scenă, dar își pierdea răbdarea la întrunirile publice. Era cu totul cuprinsă de zelul unui profet și, deși discursurile ei entuziasmau publicul la început, ajungeau să îi sperie pe oameni. Seriozitatea cu care își lua angajamentele o făcea reticentă la compromis. Comportamentul ei rămăsese cel al unei profesoare exigente de matematică.

S-a oferit ca tata să îi ia locul. „E bărbat. Ăsta-i un atu“, își argumenta ea propunerea. „Și oamenii îl iubesc de parc-ar fi femeie. Un alt atu.“ În general, tata era mult mai popular decât mama. Nu mulți candidați puteau fi atât pe placul muncitorilor romi care se luptau să-și păstreze locurile de muncă din port, cât și al familiilor foștilor disidenți care se străduiau să redobândească proprietățile bunicilor lor. Avea o reputație bună chiar și printre oponenții socialiști, pentru că nu îi întrerupea în timpul dezbaterilor și încerca să-și promoveze punctele de vedere fără a se folosi de atacuri la persoană. „Poate și să se lupte, dacă e nevoie să facă asta“, se grăbea mama să adauge, de parcă tocmai i-ar fi trăsnit prin minte că purtarea prietenoasă a tatălui meu ar putea, de fapt, să-i compromită șansele. „Se poate lupta cu corupția. E atât de multă corupție în jur. Avem nevoie de politicieni cinstiți.“

„Corupția“ era noul cuvânt la modă. Era o explicație generică pentru tot soiul de rele, prezente și trecute, personale și politice, o problemă care ținea de oameni și o deficiență a instituțiilor. Era punctul în care se întâlneau liberalizarea economică și reforma politică și, în loc să se integreze armonios, așa cum fusese promis, începeau să putrezească. Descrisă uneori ca o abandonare a datoriei morale, alteori ca abuz în serviciu, cel mai adesea era văzută ca un eșec al naturii umane, după tentativa ei de transformare socialistă. În plus, era extrem de dificil să te lupți cu ea. Ca în cazul Hidrei, de fiecare dată când tăiai un cap, creșteau alte două în loc. Corupția avea propria sa logică, dar nimeni nu încerca s-o descifreze, cu atât mai puțin să-i atace premisele. Cuvântul în sine era suficient pentru a da socoteală de problemă.

Inițial, tata a fost reticent la ideea de a candida. Nu fusese niciodată membru al partidului. Se temea că punctele sale de vedere erau prea obscure, ba chiar controversate. Nu știa ce să creadă despre privatizare și piața liberă. Nu era convins că țara trebuie să intre în NATO. Nu era nici măcar sigur că problema noastră cea mai mare era corupția. Nu știa unde îl plasau opiniile sale, la stânga sau la dreapta. Se simțea „de stânga“ când venea vorba de dreptate și „de dreapta“ când venea vorba de libertate.

Mama îl corecta. Într-o fostă țară comunistă, zicea ea, nu există stânga sau dreapta, doar „nostalgici comuniști“ și „liberali care nutresc speranțe“. Nu se potrivea neapărat nici în categoria celor care nutreau speranțe. Dar ajunsese să-l nemulțumească viața lui de birocrat. În fiecare zi, venea acasă din port tot mai tulburat și mai revoltat de poveștile eforturilor irosite în van, de hârtiile pe care nu ar fi trebuit să le semneze. Era ușor să-l convingi, așa cum a făcut mama, că, dacă îi pasă, dacă vrea să facă un lucru bun sau să oprească răul, nu ar trebui să stea cu mâinile în sân. Că ar trebui să treacă la fapte, iar asta însemna să te implici în politică. Politica e importantă, spunea ea, pentru că nu pui pur și simplu deciziile altora în practică, ci ajungi să iei tu deciziile respective. Asta înseamnă democrația.

Cu toate acestea, niciun partid nu ar fi putut împiedica reformele structurale. Ele erau intrinsec legate de ceea ce se numea acum, cu inflexiuni candide de autogratulare, „procesul integrării în familia europeană“. Or fi fost multe momente și locuri în istoria țării mele în care politica a făcut o diferență, în care să fii activist în loc de birocrat însemna că poți să încerci să schimbi regulile intervenind la nivelul la care legile erau făcute, nu aplicate. Acesta nu era unul dintre ele. Reformele structurale erau la fel de inevitabile ca vremea. Erau adoptate peste tot în aceeași formă pentru că trecutul eșuase, iar noi nu învățaserăm niciodată cum să modelăm viitorul. Nu mai era vorba de politică, ci de strategii politice. Iar scopul acestei strategii

politice era să pregătească statul pentru o nouă eră de libertate și să-i facă pe oameni să simtă că sunt la fel ca „restul Europei“.

Pe parcursul acelor ani, „restul Europei“ era mai mult decât un slogan de campanie. Reprezenta un anumit mod de viață, unul care era mai adesea imitat decât înțeles și adoptat cu mai multă râvnă decât era cazul. Europa era ca un tunel lung cu intrarea iluminată de becuri puternice și semafoare intermitente și interiorul întunecat, cuprins la început de o beznă absolută. Când începea călătoria, nu-i trecea nimănui prin cap să întrebe unde duce tunelul, dacă e iluminat până la capăt și ce e pe partea cealaltă. Nimănui nu i-a trecut prin cap să aducă torțe sau să deseneze hărți sau să întrebe dacă iese cineva vreodată din tunel sau dacă există o singură ieșire ori mai multe și dacă toată lumea iese la fel. În schimb, continuam să înaintăm și speram că tunelul va rămâne luminat, cu condiția să muncim din greu și să avem suficientă răbdare, așa cum obișnuiam să avem la cozile din timpul socialismului, fără să ne deranjeze că timpul trece, fără să ne pierdem speranța.

— Ca restul Europei, a repetat Murat, imamul local, într-o după-amiază parfumată de mai, când l-am vizitat să vedem dacă tata se putea baza pe sprijinul lui la alegerile care urmau. Desigur, desigur că o să te susținem, Zafo, a spus Murat. Ai nevoie de bani, însă. Nu poți să faci toate aceste lucruri fără bani.

După ce și-au vândut casa părinților lui Arian, familia lui Murat s-a mutat din cartierul nostru și a închiriat un apartament mic lângă cimitir. Apartamentul era înghesuit, cu mobila stivuită ca o baricadă. Am recunoscut aceleași perdele verzi din poliester cu imprimeu cu flori și fluturi. Rafturile din bibliotecă fuseseră scoase ca să facă loc unui televizor color. Pe podea erau răspândite copii ale Coranului în diferite limbi și câteva perechi de pantofi înfășurați în hârtie de ziar, pentru că Murat încă mai făcea reparații în timpul liber.

— Mă uitam la un interviu cu Berlusconi zilele trecute, a continuat. Îl știi pe Berlusconi. Ce om! Arată atât de bine. Ca unul de douăzeci și ceva de ani. Întotdeauna zâmbitor. Mă uitam la interviul ăsta în care Berlusconi își povestește viața. A început în construcții. Apoi a cântat pe un vas. Pe urmă a cumpărat un canal de televiziune privat. Omul trebuie să încerce mai multe lucruri, nu știi ce o să meargă. Chiar el a zis asta. E om de afaceri. Acum alții se ocupă de afacerile lui, el e în politică. Dacă știe cum să facă bani, știe și cum să câștige alegerile. Are, bineînțeles, mulți dușmani, oamenii sunt invidioși, așa a fost dintotdeauna. Dar el poate să-i ignore pur și simplu, are propriile posturi de televiziune, propriile ziare. Dacă vrei să câștigi, ai nevoie de bani. Întotdeauna e nevoie de bani. Dacă tu nu

ai bani, nu poți să le dai nici altora. Unde sunt banii tăi?

— În buzunarul hainei tatălui meu, a glumit tata.

Murat a chicotit.

— O să ai nevoie de mulți bani, Zafo, de mulți bani, a continuat. Eu știu cum merg lucrurile astea. Le-am văzut la arabii care au făcut donații către moschee.

A făcut o pauză să-și aprindă o țigară.

— Când s-a închis fabrica unde lucra Flutura, s-a uitat în direcția soției lui, m-am gândit: ce-o să ne facem? O să murim de foame. Mi-am zis: Allah Qerim.[16] Dar Allah îi ajută pe cei care se ajută singuri. Apoi, din fericire, lucrurile au luat o întorsătură mai bună. S-au înființat firmele. Știi ce vreau să spun. Firmele...

— Xhaxhi Murat, am o întrebare, l-am întrerupt. Chiar cânți „Allahu-Akbar“ din minaret în fiecare dimineață și după-amiază, sau e doar o înregistrare? Am făcut un pariu la școală. Unii spun că o faci în fiecare zi. Eu zic că e o înregistrare.

— E o înregistrare, Leușca, mi-a răspuns. E o înregistrare. Acum îmi datorezi 10 000 de leci albanezi.

Mi-a făcut cu ochiul. Apoi s-a întors către tata cu o expresie serioasă pe chip.

— Sude, Populli, Kamberi, Vefa. Firmele. Trebuie să bagi bani ca să scoți bani. Noi nu aveam bani de băgat. Ce puteam să facem? Am încercat să părăsim țara. Am fost pe Vlora, mai ții minte? Cu tot ce ne-am ales din călătoria în Italia au fost câteva vânătăi. Atunci ne-am hotărât să vindem casa. Copiii s-au întristat să plece de pe strada noastră. Și noi ne-am întristat, aveam vecini buni. Am construit casa aia cu mâinile mele. Aceleași mâini care ți-au făcut toate perechile de pantofi.

S-a oprit scurt și a ridicat mâinile de parcă ar fi ținut toți pantofii pe care îi făcuse.

— Omul trebuie să facă sacrificii. Soții Baki, vecinii noștri, au cumpărat casa și au plătit peșin. Puteam să facem ce vrem cu banii. Puteam să-i cheltuim sau puteam...

S-a gândit un moment.

— Care-i cuvântul? Să-i investim. I-am investit. N-am păstrat nimic. Ce crezi că face restul Europei cu banii? Îi investește. Îi investește ca să se înmulțească.

Tata se gândea. Avea o expresie vag vinovată. Discutaserăm acasă, de curând, despre noile firme. Sude, Kamberi, Populli, Vefa erau numele companiilor care începuseră să apară, promițând o rată mare de dobândă în schimbul economiilor. La apogeul activității lor, mai mult de două treimi din populație era implicată în investiții care se ridicau la jumătate din PIB-ul țării. Unele s-au extins, construind hoteluri, restaurante, cluburi și centre comerciale. Dar familia mea

ezita să depună numerarul pe care îl păstram acasă.

Murat a suflat fumul, a stins țigara pe care o ținea între degete și și-a aprins alta.

— Zafo, ascultă-mă, a zis cu un aer serios. Nu poți să-ți ții toate economiile în buzunarul unei haine. Vremurile s-au schimbat. Trebuie să-i investești. Ca restul Europei. Ce mai aștepți? Noi ne-am băgat toate economiile în Kamberi, dar îți dădeau doar zece la sută în fiecare lună, așa că am trecut la Populli, unde primești treizeci la sută. Apoi am descoperit Sude și ei ne dublează economiile în fiecare lună. Chiar și mai mult. Bineînțeles, nu îi scoatem pe toți, îi lăsăm acolo să se înmulțească. Ca restul Europei. Trebuie să economisești și să investești. Economisești și investești, ca banii să se înmulțească.

Tata a zâmbit și a aprobat din cap. De fiecare dată când vorbeam acasă despre firme, ai mei se certau. Mama zicea că ar trebui să uităm de buzunarul hainei și să băgam banii în firme. Ceilalți membri ai familiei erau reticenți.

— Nu înțeleg cum poți să faci pur și simplu un depozit de 100 000 de leci la o firmă, zicea tata, și să primești dublul sumei după câteva luni. Sună de parc-ar fi jocuri de noroc.

— Putem să încercăm cu o sumă mică, răspundea mama, și să vedem cum merge. O putem lua încet. Nu zic c-ar trebui să ne vindem casa sau ceva de genul ăsta.

— Dar de unde vin toți banii ăștia? insista tata. Aici nu există fabrici, nu există producție.

— Doar pentru că nu înțelegi tu, nu înseamnă că e neapărat ceva necurat la mijloc, argumenta mama. Firmele fac și ele investiții. Au restaurante, cluburi, hoteluri. Banii circulă. Oamenii trimit bani din Italia, din Grecia, mulți imigranți își ajută părinții. Cea mai mare parte e din muncă cinstită. De acolo vin banii. Le trimit bani părinților lor, părinții îi depun la firme, iar firmele îi păstrează în siguranță, îi investesc și le plătesc oamenilor dobândă. Mai târziu, dacă ai nevoie de ei, dacă ai nevoie să faci o achiziție, ți-i dau înapoi sau îți împrumută bani. Nu e fizică atomică. Ai o diplomă universitară. Ce-i așa greu de înțeles?

— Ce nu înțeleg eu, s-a băgat și Nini, e ce se întâmplă dacă toți oamenii își cer banii înapoi în același timp. Cum pot firmele să-i plătească pe toți?

Această ultimă observație s-a dovedit a fi deosebit de iritantă pentru mama.

— De ce și-ar cere toți oamenii banii înapoi în același timp? a răspuns. De ce i-ar vrea înapoi pe toți? Nu-i de parcă ai putea să-i cheltui pe toți deodată. De ce-ai prefera să-ți ții banii sub saltea decât într-o firmă?

— De ce să-ți ții banii în buzunarul tatălui tău? îi repeta și

Murat tatei. Familiei mele îi merge bine acum. Poate că într-o zi vom putea să ne cumpărăm înapoi casa. Positive thinking, a zis în engleză. Ca restul Europei. Noi nu am fost niciodată învățați să gândim pozitiv. Îți zic eu, asta e problema noastră.

În final, gândirea pozitivă a avut câștig de cauză. Nu ne-am vândut casa, dar am „investit" majoritatea economiilor noastre într-una din firme, Populli, al cărei nume complet era Demokracia Popullore (Democrația Populară). Bunica nu s-a obișnuit niciodată cu asta, tot continua să confunde firma cu Fronti Demokratik (Frontul Democrat), filiala consiliului local de unde ne primeam cartelele alimentare înainte de 1990.

— Ai ridicat dobânda de la Frontul Democrat? îl întreba pe tata la sfârșitul primului trimestru, când se întorcea de la birourile Populli cu dobânda la economiile pe care le investisem.

— Da, răspundea, e pusă bine în buzunar.

Gândirea pozitivă a câștigat și când a venit vorba de alegerea tatălui meu ca parlamentar. A obținut mai mult de șaizeci la sută din voturi. Acesta a fost singurul succes înregistrat de el în scurta-i carieră de parlamentar. Restul lunilor petrecute în parlament au fost un eșec absolut. A descoperit în curând că nu avea nici instinctul neînfricat al unui lider, nici răbdarea calculată a unui consilier. Îi lipsea disciplina de partid. Ezita să ia decizii, în schimb nici nu era dornic să le pună în aplicare pe ale altora. Nu avea nici ambiția să conducă, nici înclinația să urmeze ordine.

Erau timpuri neprielnice să fii parlamentar. Alegerile din acel an au ajuns să fie cele mai contestate din istoria țării. Opoziția socialistă acuza guvernul instituit de fraudă. Nu au recunoscut rezultatul și nu și-au ocupat niciodată locurile în parlament. Țara era înțesată de observatori din toată lumea, mediatori diplomatici și consilieri politici.

Era înțesată și de experți financiari specializați în popularizarea denumirilor tehnice din engleză ale problemelor care, considerau ei, necesitau soluții urgente: emerging markets, investor confidence, governance structures, transparency to fight corruption, transitional reforms[17]. Singurul termen tehnic pe care nu au reușit să-l popularizeze a fost cel pentru „firmele" cărora majoritatea covârșitoare a concetățenilor mei își încredințaseră economiile: pyramid schemes[18]. Acestea apăruseră la începutul anilor '90 ca să compenseze pentru sectorul financiar subdezvoltat al țării, în contextul unei piețe informale de creditare bazate pe legături de familie și susținute de banii trimiși din străinătate de emigranți. După ce Națiunile Unite au suspendat în 1995 sancțiunile împotriva fostei Republici Iugoslave, erau mai puține oportunități de contrabandă și mai mulți oameni care țineau banii la ciorap, ceea ce însemna că

jocurile piramidale puteau promite dobânzi din ce în ce mai mari în schimbul depunerilor. Alegerile din 1996 au complicat problema: câteva firme au făcut donații pentru campania Partidului Democrat aflat la putere, îmbunătățindu-și imaginea și contribuind la curentul general răspândit de a investi pentru profit ca restul Europei.

Câteva luni mai târziu, a ieșit la iveală că aceste scheme piramidale nu puteau să țină pasul cu plata dobânzilor mari făgăduite. Toate au intrat în insolvență. Mai mult de jumătate din populație, printre care și familia mea, și-a pierdut economiile. Oamenii acuzau guvernul că era în cârdășie cu patronii firmelor și au ieșit în stradă să-și ceară banii înapoi. Protestele, care au început în sud, fieful tradițional al Partidului Socialist, s-au răspândit în scurtă vreme în întreaga țară. Au urmat vandalizări, asalturi civile asupra garnizoanelor militare și un val fără precedent de emigrări. Mai mult de două mii de oameni și-au pierdut viața. Aceste evenimente au intrat în cărțile de istorie sub numele de Războiul civil albanez. Pentru noi, e suficient să spunem anul: 1997.

1997

Cum scrii despre războiul civil? Mai jos este ceea ce am notat în jurnal între ianuarie și aprilie 1997.

1 ianuarie 1997

Nu știu de ce oamenii încearcă mereu să mă convingă că un nou an aduce o viață nouă. Până și luminițele din copaci sunt refolosite. Și artificiile sunt aceleași ca anul trecut.

9 ianuarie

Am avut lucrare la electrotehnică[19]. Am luat 10.

14 ianuarie

Școala e inutilă. Nu-mi place. Dar e sfârșitul trimestrului și acesta e ultimul an. Trebuie să mă concentrez pe note. Am petrecut toată ziua făcând matematică și fizică.

27 ianuarie 1997

Sude a dat faliment.[20] Guvernul a înghețat conturile tuturor celorlalte firme. Sunt proteste în sud. Mi-e dor de K. Cred că mă îndrăgostesc. El, în schimb, mă ignoră.

7 februarie

E întuneric și stau în pat ascultând ultimul album Metallica. Pun pariu că o să vină careva să se plângă că e prea tare.

10 februarie

Gjallica a dat faliment.[21] Oamenii își cer banii înapoi. A fost un soi de răzvrătire în Vlora[22]. Protestatarii cer demisia guvernului.

13 februarie

Catârca a organizat la școală un eveniment de Valentine's Day. Au venit vizitatori de la Ambasada Franței, n-am înțeles de ce. K. a venit în trening, de parcă nu putea să-i pese mai puțin. M-a întrebat ce crede tata despre situația politică. I-am spus că a inițiat o moțiune în parlament cerând guvernului să demisioneze. Tatăl lui K. e mort. A murit în circumstanțe misterioase la începutul anilor '90. Fost securist. Ce enervant.

14 februarie

[Scrisoare foarte lungă de dragoste către K. pe care nu o va primi niciodată și despre care nu va afla niciodată că a fost scrisă]

15 februarie

Am câștigat dezbaterea națională Soros. Tema a fost „Societățile deschise au nevoie de granițe deschise".

24 februarie

Azi am mers la olimpiada de fizică. M-am uitat la probleme, am stat trei ore înăuntru, apoi am scris o poezie despre plictiseală.

25 februarie

Situația politică e în continuare tensionată. Studenții din Vlora fac greva foamei. Moțiunea lui Babi[23] semnată de alți treisprezece parlamentari a fost publicată în toate ziarele. A avut un mare impact. Partidul i-a acuzat că sunt „oportuniști roșii“.

Va fi un vot în parlament pe 9 martie pentru confirmarea lui Berisha[24] ca președinte. Ieri, Uniunea Europeană a avut o întrunire și și-a declarat susținerea. Babi spune că semnatarii moțiunii au scris că sunt proeuropeni, așa că asta îi pune într-o poziție dificilă. Din moment ce UE îl susține pe Berisha, vor privi opoziția deschisă față de el ca fiind „destabilizatoare“. I-am spus că e un laș dacă votează în favoarea lui Berisha. A zis că politica e complicată. Cred că oamenii ar trebui să acționeze după cum consideră ei că e bine, nu în funcție de ce le dictează circumstanțele.

26 februarie

Nu mi-am făcut temele azi. Mâine vom boicota școala în semn de solidaritate cu cei care fac greva foamei în Vlora. Toată lumea se bucură că nu mergem la ore.

27 februarie

Directorul nu s-a opus boicotului, dar a zis că trebuie să venim cu o petiție semnată de întreaga școală, ca să nu existe repercusiuni disciplinare împotriva lui, personal. Iată ce am redactat: „În semn de solidaritate cu studenții din Vlora, distanțându-ne în același timp de actele de violență din ultimele săptămâni, declarăm că vom boicota orele pe perioadă nedeterminată“. Nu a semnat toată lumea.

După-amiază, când am ajuns acasă, secretarul ligii de tineret a Partidului Democrat a sunat să întrebe dacă știu cine a organizat marșul. I-am spus că nu știu nimic, că totul a fost spontan și nu avem niciun lider. Apoi a zis că, dacă vrem o vacanță mai lungă, poate să aranjeze asta, dar că a fost foarte neplăcut ceea ce-am ales să facem. I-am răspuns că nu a fost doar ca să primim o vacanță. M-a întrebat dacă știu numele vreunuia dintre organizatori. Am zis că toți au fost. Apoi a întrebat dacă mai sunt și alții ca mine, apropiați de partid, care îi pot convinge pe ceilalți să se întoarcă la școală. I-am zis că nu am de gând să conving pe nimeni să se întoarcă. De ce ții atât de mult să protestezi, a zis, maică-ta e în partid, taică-tu e parlamentar, partidul tău e la guvernare, când prim-ministrul va demisiona, ce-o să

mănânci, propriul tău rahat? Nu am dat niciun nume. Dau eu impresia c-aș fi turnătoare sau ce?

28 februarie

K. a fost deranjat că articolul despre boicoturile din școală au apărut pe pagina cinci din Koha Jonë[25], a zis că ar fi trebuit să fie pe pagina doi. În general mă ignoră, dar azi am avut o discuție faină. A glumit că, dintre cei care merg la școală, optzeci la sută nu știu să vorbească corect albaneză, zece la sută vorbesc albaneză, dar nu citesc ziarele și cinci la sută citesc ziarele, dar nu le înțeleg. E simpatic ca prieten. Nu cred că a fost o idee bună să mă îndrăgostesc de el. E cam ciudat.

Au mai fost telefoane de la liga de tineret prin care-au vrut să pună presiune pe mine să susțin partidul la școală. Ce sens are? Puterea le-a alunecat printre degete, se mai agață doar de-un fir de ață.

1 martie

Nouă oameni au murit în Vlora în timpul încăierărilor cu poliția. Babi a primit un telefon la ora unu noaptea să se prezinte la o sesiune extraordinară a parlamentului în dimineața asta. Răzvrătirile continuă și în alte orașe. Multe drumuri spre sud sunt blocate de baricade. Se spune că e pe cale să înceapă un „război civil". Nu înțeleg cine se luptă cu cine. Toată lumea și-a pierdut banii. Am fost înțelepți că nu ne-am vândut casa. Mami spune că e OK să merg și să stau în fața școlii, dar că n-am voie să scandez și să instig la proteste. L-am văzut pe K. M-am întâlnit și cu Besa. Mergea la o petrecere la cineva acasă. Toată chestia asta cu boicotul orelor e marfă. Avem mai mult timp să ieșim.

2 martie

Ora 20

E foarte ciudat. Prim-ministrul a demisionat. Berisha a organizat

o masă rotundă cu toate partidele. Ieri, socialiștii au fost de acord cu un nou guvern condus de democrați. Azi, și-au retras acordul. În sud e haos. În Saranda și Himarë[26], cinci depozite de armament au fost atacate și un depozit naval a fost aruncat în aer. Toți condamnații pentru omor au fugit din închisoare.

Ora 22

M-am oprit din scris ca să mă uit la știri. Babi s-a întors de la parlament, apoi a plecat iar. A sunat când era în drum spre Tirana să mă avertizeze să nu ies din casă. Zice că n-aș fi în siguranță și, dacă oamenii sunt supărați pe el, s-ar putea răzbuna pe mine. Președintele a declarat starea de urgență și a cedat puterea armatei. Conducerea militară sună îngrozitor. Nu ai voie să ieși în grupuri mai mari de patru, circulația în afara locuinței nu mai este permisă după anumite ore, nu se pot organiza activități, nici măcar în scop cultural, iar soldații au dreptul să deschidă focul dacă încalci legea. Oamenii din Vlora mărșăluiesc spre Tirana să răstoarne guvernul. Toată lumea din jurul meu vorbește în șoaptă. Azi am primit un telefon de la niște ziariști italieni pe care îi întâlnisem la școală. „È grave“ a fost tot ce-am putut să spun. Mi-e frică. Aici, însă, totul e liniștit. Poate e doar vorba de cuvinte. Conducere militară. Stare de urgență. Sună înspăimântător.

3 martie

În dimineața asta, am urmărit la televizor farsa alegerilor prezidențiale. Dintre cei 118 parlamentari ai Partidului Democrat, 113 au votat în favoare, unul împotrivă, patru s-au abținut. Babi a fost unul dintre cei patru. În dimineața asta, la Tirana, sediul Koha Jonë a fost incendiat și un ziarist e dat dispărut. Nu cred că armata e suficient de puternică să-i înfrângă pe rebeli. Azi-noapte la ora două, studenții din Vlora au renunțat la greva foamei. Nu știau cu cine să negocieze. Mai multe bande au luat cu asalt garnizoanele militare, au furat arme, au vandalizat magazine. Tancurile noastre sunt vechi. Nici nu știu dacă mai funcționează.

Mi-e frică. Babi spune să nu ies sub nicio formă din casă și, dacă găsim o cale, o să mă trimită în Italia. A auzit că sunt burse universitare pentru care poți aplica dacă ai note bune. Bashkim Gazidede, generalul aflat la conducere, a anunțat azi închiderea

școlilor. Pare pierdut în spațiu. Circulația pe străzi e interzisă între opt seara și șapte dimineața. Magazinele se închid la trei după-amiaza. În Durrës e liniște. Poate n-ar fi atât de rău să plec. O să-mi lipsească locul ăsta. Totul e praf. Nu vreau să plec.

4 martie

Ora 13:40

Mami tocmai s-a întors de la o întâlnire de partid. Spune că partidul face o listă cu numele celor cărora să li se distribuie arme să se apere singuri, în caz de nevoie. Babi zice că nu vrea nicio armă la noi în casă. Nu ar folosi-o oricum. Mami spune că i-ar putea măcar intimida pe atacatori. Spune că ea, una, ar folosi-o. Mașini cu numere de înmatriculare de Vlora au fost văzute azi în Durrës. Guvernul a trimis tancuri în sud. Se pare că tancurile funcționează încă. Protestatarii au fugit în munți și toți ziariștii au fost evacuați cu elicopterul. Nu știu ce ne facem dacă protestele ajung la Durrës. Aici totul e bine. Joc șah și cărți în casă. Nu vreau să plec. Vreau să termin școala.

5 martie

Mi-e dor de K. Vreau să-l văd înainte să plec. Nu vreau să plec. Când pleci, uiți lucruri. Îi uiți pe oameni.

7 martie

Ora 12:30

Președintele spune că, dacă oamenii predau armele, se va forma un guvern de coaliție și va decreta amnistia în 48 de ore. Ieri, a fost o masă rotundă cu partidele. Mi s-a părut că atmosfera din parlament era civilizată. Încă nu am voie să ies din casă. Doar eu. Toți ceilalți ies. Cei de la școală se întâlnesc pe-afară chiar și-n timpul interdicției de circulație. Nu știu de ce eu nu am voie. Nu înțeleg care-i faza.

Ora 20:40

Experții europeni au sugerat să se redacteze o nouă constituție și să se țină alegeri noi. Nu au zis dacă guvernul poate apela la toate mijloacele necesare pentru a-i opri pe insurgenți.

8 martie

S-a negociat un armistițiu de 48 de ore. Rebelii au ocupat Gjirokastra[27]. Multe delegații vin și pleacă.

9 martie

Situația s-a mai îmbunătățit. A mai fost o masă rotundă ieri și partidele au căzut de acord asupra unui guvern de coaliție, alegeri noi în iunie, amnistie pentru cei care înapoiază armele în decurs de o săptămână. Poate că nu va fi nevoie să plec. Mi s-a dat voie să ies în după-amiaza asta. Starea de urgență se va încheia în curând și școala o să se redeschidă. Sunt atât de fericită. Devenise de nesuportat. Eram atât de aproape de război. Mi-e dor de K. Sper că totul va merge bine la examene. De-abia aștept să începem din nou. Babi e într-un hal... Nu poți să vorbești cu el. Îmi pare rău de cariera lui politică atât de scurtă. Nu știu dacă va mai candida la noile alegeri. Cred că depinde de restructurarea partidului.

10 martie

Ce plictiseală. Nu l-am văzut pe K. de zece zile. Zece zile.

11 martie

În ciuda acordului între partide, în ciuda guvernului tehnocrat cu un prim-ministru socialist, în ciuda eforturilor „bilaterale“ de a

rezolva criza, protestele continuă. Tocmai am auzit la știri că trei orașe din nord, Shkodra, Kukës și Tropoja, sunt și ele acum în mâinile insurgenților. Parlamentul a aprobat amnistia pentru cei care returnează armele. Nu cred că asta a oprit vandalizările.

13 martie

Nu văd de lacrimi. Sunt în camera mea. Singurul lucru pe care îl aud în afară de propriul meu plâns e ropotul mitralierelor. Nici măcar nu știu de unde vine. Se aude de peste tot. Nimeni nu a crezut că dezastrul va ajunge aici. Ieri am auzit câte o explozie ici-colo și zgomotul elicopterelor, dar nu le-am dat mare atenție. Erau zvonuri că tulburările au ajuns la Tirana și am presupus că sunetele pe care le auzim sunt ecouri. Mai târziu, mă uitam pe fereastra de la bucătărie și i-am văzut pe oameni alergând care încotro. Toți bărbații de pe strada noastră urcau dealul cărând arme: unii aveau kalașnikovuri și pistoale, alții trăgeau după ei niște butoaie improvizate cu pulbere. L-am văzut pe vecinul nostru Ismail; e atât de bătrân, că se sprijină în baston. Se chinuia să târască o chestie mare de metal pe o roabă din lemn. A zis că e o rachetă de rază medie de acțiune RS-82. Scotea un scrâșnet. Oamenii îl felicitau: Bravo, Ismaile, foarte tare, și rampa de lansare? A zis că nu o are, dar poate o găsește altcineva. Nu știi niciodată când ai nevoie de o rachetă, a zis.

Mai târziu, au apărut zvonuri despre un nou exod; s-a răspândit vorba că bărcile din port îi duc pe oameni în Italia. Unii au reușit să se urce pe feribotul de pasageri Adriatica, au deschis focul și l-au obligat pe căpitan să ridice ancora. M-am dus la noi în dormitor și am găsit-o pe Nini tremurând. Spunea că Babi e blocat la parlament și că probabil are loc o luptă chiar acum acolo, parlamentul e în flăcări. Linia telefonică a căzut. E foarte palidă.

Mami e la mare cu Lani, s-au dus de dimineață, înainte ca lucrurile s-o ia razna. Încă nu s-au întors. Am început să plâng, apoi a venit Besa și a zis că iese cu mama ei să vadă dacă nu găsesc o barcă în port. Mama ei a întrebat-o pe Nini dacă mă lasă să plec cu ele, dar ea a refuzat. Am plâns și mai tare. Apoi am deschis gura să spun că vreau să merg, dar nu a ieșit niciun sunet. Am mai încercat o dată. Nimic. Nu puteam să spun nimic.

Mi-am pierdut vocea. Nici n-am mai încercat. Nu știu dacă mai pot să vorbesc. Nu vreau să mai încerc, de teamă că n-o să iasă niciun sunet. E atât de mult zgomot în jur. Tot ce auzi sunt kalașnikovurile. Donika a venit să stea cu Nini. Nu înțeleg de ce toată lumea îmi cere să vorbesc, să-mi folosesc vocea. Și dacă nu iese nimic? Nu vreau să

încerc. Nini a spus că o să mă ducă la doctor după ce se întoarce Babi. Cum mă pun să vorbesc, cum mă podidesc lacrimile. Nu le pot opri. Curg pur și simplu. Încerc să le opresc, dar nu pot. Nu pot să vorbesc. Nu știu ce să fac. Sunt singură acum și vreau să încerc, dar dacă nu iese nimic? Dacă o să rămân așa? Dacă plâng, poate mi se întoarce vocea.

14 martie

Ora 9:50

Nu se aud decât mitralierele. Mami și Lani au plecat ieri în Italia. A venit un bărbat să ne spună. Erau pe plajă, au văzut o barcă oprind pe chei și s-au urcat pe ea. Omul care ne-a povestit fusese și el acolo cu familia lui, dar au decis să nu plece. Bărbații de pe barcă aveau kalașnikovuri și trăgeau focuri de armă. Mami a încercat să-l convingă că se trage peste tot, așa că poți la fel de bine să pleci în Italia, dar familia lui era prea speriată, a zis. A spus că probabil acum sunt într-o tabără de refugiați din Bari. Nu știu însă dacă au reușit, nu au sunat. Nu știu cum i-au plătit pe marinari. Nu aveau bani la ei. Probabil nici nu vor fi lăsați să iasă din tabără. O să fie ținuți acolo două săptămâni și apoi trimiși înapoi acasă. Telefonul a început din nou să funcționeze. Apoi iar s-a întrerupt. Acum cred că merge, dar n-a sunat nimeni. Drumurile sunt blocate, dar cred că televiziunea ar anunța dacă ar muri cineva în parlament, așa că bănuiesc că Babi e bine.

Dar tot nu pot să vorbesc. Nu cred că mi-a revenit vocea. Nu știu dacă va mai reveni vreodată. Nini zice să mai încerc, ca atunci când Babi se întoarce, să nu se sperie. Mi-a dat un Valium. A zis că ajută. N-a avut niciun efect. Așa că mi-a mai dat unul. Tot nu pot să vorbesc. N-am încercat, dar dacă încerc și descopăr că vocea mi-a dispărut pentru totdeauna? Nini spune că situația nu e atât de rea. Spune că trebuie să fiu puternică, trebuie să-mi găsesc forța. Nu știu când crede ea că e cu adevărat rău. Nu mai am voce. Mi-e foarte somn.

Ora 15:30

Kalașnikovurile au ajuns ca artificiile de Anul Nou. Pocnesc încontinuu. Zi și noapte. Cine s-ar fi putut gândi la una ca asta? Starea

de urgență n-a avut efectul scontat. Se vorbește despre aducerea trupelor NATO. Mă tem că asta doar ar înrăutăți lucrurile, ar duce la și mai multă vărsare de sânge. Ca trupele de menținere a păcii din Bosnia. Stai numai să vezi. Nini are dreptate, trebuie probabil doar să mă obișnuiesc. Încerc. Mă trec fiori pe șira spinării când mă gândesc la ziua de ieri, la oamenii care alergau bezmetic, la mașinile care treceau în viteză, la focurile de armă de pe stradă. Azi e ceva mai bine. Cred că încep să fac față. E ca și cum toți ar fi luat-o razna deodată, distrug totul.

Babi s-a întors de la Tirana. A zis că portul e complet distrus. Toate birourile au fost incendiate. Doar câteva magazine mai stau în picioare și proprietarii lor le apără cu kalașnikovuri. Nu aud decât focuri de arme. Țara e în mâinile gangsterilor. E anarhie totală. Nimeni nu mai încearcă să găsească soluții pe cale diplomatică. Nu mai e vorba despre socialiști versus democrați. Acum toate puterile politice sunt complet dezarmate. Nimeni nu înțelege nimic. E ca și cum o țară întreagă s-ar sinucide. Tocmai când lucrurile mergeau mai bine, s-a dus totul de râpă. Acum, când ne prăbușim în prăpastie, nu mai e cale de întoarcere. E mult mai rău decât în 1990. Cel puțin atunci aveam speranța democrației. Acum nu a mai rămas nimic, doar un blestem.

Ora 17

Nu mai suport. Mai bine ies afară și încasez un glonț decât să mai stau aici. Nu am cu cine să vorbesc. Am crezut mereu că, dacă se va ajunge la război, o să fiu puternică. Nu m-am gândit niciodată că o să plâng încontinuu. Așteptarea asta! Așteptarea mă ucide.

Nini a zis să-mi mut patul de lângă fereastră. Multe gloanțe de kalașnikov aterizează pe pervazul ferestrei noastre. Nu știu de unde vin, dar, dacă nu sunt trase departe și mai au încă viteză, pot să te omoare. Asta a zis ea. Să mut patul.

Ora 18

Focurile astea de armă! Parcă mi-ar exploda în cap. Nu-mi pot opri lacrimile. De fiecare dată când încerc să vorbesc, ochii mi se umplu în schimb de lacrimi.

15 martie

Nini mi-a mai dat niște calmante ceva mai devreme. De abia m-am trezit. Mă simt un pic mai bine. Nu știu dacă lucrurile stau într-adevăr atât de rău sau imaginația mea le amplifică. Acum, că Besa a plecat și ea, nu mai am cu cine să vorbesc. Oricum nu pot să vorbesc. Azi am auzit mai puține focuri de armă. Se pare că va exista o forță de ordine internațională. Vreau să merg înapoi la școală.

Ora 12:30

M-am gândit să mă sinucid, dar mi-e milă de Nini. N-a durat decât cincisprezece minute. Trebuie să-mi găsesc ceva nou de citit.

Ora 20:50

Pe după-amiază a fost bine. A sunat mami mai devreme, pentru prima dată. Sunt într-o tabără de refugiați din Bari. Babi e supărat pe ea. Spune că nu ar fi trebuit să plece fără să întrebe. Nini a vorbit cu ea, apoi i-a dat telefonul lui Babi, dar el n-a scos un cuvânt, doar mi l-a pasat mie, iar eu nu am putut să zic nimic. N-am încercat, dar nu cred că pot să vorbesc. Nu cred că mi-a revenit vocea. Mami a spus că a văzut barca și s-a suit în ea, fără să stea prea mult pe gânduri. A încercat să-l salveze pe Lani. Nini a zis că nu iei un copil și îl lași pe celălalt în urmă. Babi s-a jurat că nu mai vorbește niciodată cu ea.

16 martie

Azi am ieșit. Am părăsit casa când Nini dormea. Nu mai suportam. Mă gândeam că, dacă sunt ucisă, asta e. Am urcat dealul să arunc o privire la vechiul Palat Regal. Nu a mai rămas nimic. Balustradele sunt distruse. Lespezile au fost furate. Florile au fost smulse. Candelabrele au dispărut. Tavanul arată de parcă ar sta să-ți pice în cap. Când eram acolo, am încercat să țip. Mi s-a auzit vocea. Știam că e acolo, doar că nu voiam s-o folosesc. Era atât de gol. Complet gol. Nu a mai rămas nicio piesă de mobilier.

Am început să citesc Război și pace. Sunt multe personaje. E ca

și cum ai ajunge să le cunoști. Probabil e mai bine să-ți petreci timpul alături de personaje ficționale decât să le duci dorul celor pe care nu o să-i mai vezi niciodată. Am încetat să mă gândesc la școală. Am încetat să mă gândesc la K.

17 martie

Flamur s-a omorât. Se juca cu un Tokarev TT-33 și credea că nu e încărcat. Maică-sa era de față. A apăsat pe trăgaci și mai era un glonț pe țeavă. Doar unul. Oamenii de pe stradă au zis că au auzit o bubuitură, dar eu nu am auzit nimic. Sunt atât de multe focuri de armă. Am auzit-o doar pe Shpresa țipând, ca un răget sec, de animal. A ieșit pe stradă, smulgându-și părul din cap, complet înnebunită. Tot spunea că trebuie să intre cineva să-l acopere. Era singurul lucru pe care-l spunea. Să intre cineva să-l acopere.

18 martie

E foarte distractiv să-ți petreci timpul cu Babi. Azi am ieșit la magazine împreună. Vorbește totuși cam mult. Se întâlnește și cu mult prea mulți oameni, durează o veșnicie. Azi erau oameni pe afară. Lucrurile par un pic mai bine. Cred că totul va fi bine. Trebuie doar să fiu puternică. Nini e atât de puternică! Nu știu cum reușește. S-a cuibărit un cuc la noi în casă. Îl tot căutăm, dar nu l-am găsit. Îl auzim însă, cântă foarte tare. Nini spune că aduce ghinion.

19 martie

Azi am vorbit cu mami la telefon. Spunea că vor părăsi în curând tabăra. Și-a găsit o slujbă la Roma, o să îngrijească o bătrână paralizată. Mami a zis că va cere azil politic. Îi dau mâncare și locuință și 500 000 de lire și poate să-l țină pe Lani cu ea. Zicea că, poate după un timp, o să-și găsească o slujbă de meditatoare de matematică. Pe urmă o să aplice pentru cetățenie și o să ceară reîntregirea familiei. Habar n-are despre ce vorbește. Nu se uită la televizor. Am văzut un program despre albanezii din Italia. Are mai multe șanse să obțină cetățenia dacă își găsește un bărbat. Babi tot nu vorbește cu ea.

20 martie

Aseară nu am putut să scriu. S-a luat curentul la ora 5 după-amiaza și a revenit doar în dimineața asta. Apoi s-a luat din nou, dar am reușit să găsesc o lumânare. Ieri nu era nimeni pe străzi. Portul e plin de oameni care încearcă să plece. A bătut vântul ca un nebun, aveai senzația că o să ia casa pe sus. Nu știu unde cred ei că pleacă pe vântul ăsta. Am terminat Război și pace. Se pare că Turgheniev a scris că are unele părți greu de suportat și altele minunate, și că cele minunate predomină. Nu mi s-a părut nimic insuportabil. Spre sfârșit, nu am putut s-o las din mână. Babi a zis că, dacă mami se mai întoarce vreodată, merg direct la tribunal. Spune că nu o s-o ierte niciodată. Încă se mai dau lupte. Capul îmi explodează. De parcă ar fi ceva înăuntru, dar încă nu mi-am dat seama ce. E atât de mult zgomot în capul meu. E atât de mult zgomot afară. Nu e nimeni pe stradă și totuși e foarte mult zgomot. Focurile de armă nu se opresc nicio clipă.

25 martie

Nu cred că școala se va redeschide anul acesta. N-am idee ce se va întâmpla cu examenele mele de absolvire. Cu atât mai puțin cu mersul la facultate. Nici nu m-am hotărât ce vreau să studiez. În curând, o să vină soldați străini: italieni, greci, spanioli, polonezi. Trupe internaționale de menținere a păcii. Cred că va fi bine pentru economie. Și pentru prostituție.

29 martie

Un vas care mergea de la Vlora spre Italia s-a scufundat noaptea trecută în apropiere de Otranto. Avea în jur de o sută de oameni la bord și a fost lovit de un vas militar italian care patrula apele. Italienii au făcut o manevră să încerce să-l oprească și al nostru s-a răsturnat. Sunt vreo optzeci de cadavre plutind în apă, încă îi mai caută pe restul, majoritatea femei și copii, unii nu mai mari de trei luni. Prim-ministrul nostru a semnat o înțelegere cu Prodi[28] cu o zi în urmă, prin care era de acord cu utilizarea forței pentru asigurarea controlului italian asupra apelor teritoriale, inclusiv cu deschiderea focului în larg

ca modalitate de a-i trimite înapoi. Nu mai iau Valium, iau valeriană, aparent e un medicament mai slab.

6 aprilie

Ministrul educației a venit cu ideea ridicolă numită „Învățământ televizat“. Nu vor redeschide școlile. E periculos. O să se țină ore la televiziune, astfel încât „nimeni să nu piardă“. Nu știu ce va fi cu examenele de absolvire. Poate o să le țină și pe astea la televizor.

22

Filosofii doar au interpretat lumea, ideea e s-o schimbi

Școlile au rămas închise până la sfârșitul lui iunie 1997, când s-au deschis pentru câteva zile ca să le permită elevilor din anii terminali, ca mine, să-și dea examenele. Trupele internaționale de menținere a păcii veniseră cu câteva săptămâni înainte, într-un efort de a stabiliza țara — nu ca să oprească violența, ci ca să ajute mai degrabă statul să redobândească monopolul asupra ei. Soldații străini au fost detașați peste tot, purtând aceleași uniforme verzi și căști gri, diferențiindu-se doar prin culoarea steagurilor cusute pe mâneci. Operațiunea „Alba“ („Zori de zi“) era condusă de Italia; era a doua oară, de la Al Doilea Război Mondial încoace, când o misiune „civilizatoare“ aducea soldați italieni pe pământ albanez.

În curând, aveau să fie alegeri noi. Avea să se organizeze, de asemenea, un referendum pentru a decide dacă țara va rămâne republică sau dacă se va reinstaura monarhia. Urmașii regelui, același rege Zog ale cărui puteri fuseseră pentru scurt timp cedate străbunicului meu când țara a devenit protectorat fascist, se întorseseră ca să încerce să scoată țara din colaps. După ce au fugit în 1939 din Albania cu aurul Băncii Naționale, acum au cumpărat un calup de publicitate la televiziune pentru a face campanie în favoarea votării monarhiei. În fiecare seară, ecranul împărțit în două arăta imagini cu Albania în flăcări alături de fotografii ale unor obiective cunoscute din Oslo, Copenhaga și Stockholm. Dedesubtul fotografiilor era scris cu albastru: „Norvegia: monarhie constituțională“; „Danemarca: monarhie constituțională“; „Suedia: monarhie constituțională“.

Reclama avea capacitatea instantanee de a-i strica buna dispoziție bunicii, mai mult decât bubuiturile kalașnikovurilor de dincolo de fereastră. „Zog! “pufnea. „Nu-mi spune mie despre Zog. Am fost la nunta lui. Zog! Ce nebunie mai e și asta? Nu-mi vine să cred!“

Intervențiile tatei aveau o încărcătură emoțională mai mică, dar erau la fel de consternate. „Suedia“, zicea de fiecare dată când apărea reclama, fără să dezvolte. „Olof Palme. Leușca, ai auzit vreodată de Olof Palme? A fost un om bun. Ar trebui să citești despre el. Un social-democrat. Unul adevărat. Ți-ar fi plăcut de el. Olof Palme a fost un om bun.“ Ani mai târziu, am învățat despre Olof Palme, despre criticile sale dure atât la adresa Statelor Unite, cât și a Uniunii Sovietice, despre susținerea decolonizării și asasinarea lui. De abia atunci mi-am dat seama că, întreaga lui viață, tata i-a admirat pe politicieni doar

când erau morți.

În seara dinaintea ultimului examen, la fizică, stăteam în fața unui atlas, încercând să memorez capitalele lumii. Îmi era greu să mă motivez să mă mai uit peste manualul de fizică. Eram epuizată. Învățasem fără oprire în fiecare noapte timp de câteva luni, așa cum aș fi făcut ziua dacă școala ar fi fost deschisă. Noaptea, ropotul kalașnikovurilor se rărea. Mai auzeai câinii lătrând, mai auzeai chiar și un greiere rătăcit în grădină. Penele de curent ajunseseră mai previzibile: fie avea să fie curent întreaga noapte, fie nu. Până la miezul nopții, știai deja. În întuneric, viața aproape se reîntorcea la normal, cu excepția foielii bunicii în somn, care apoi se trezea să-mi atragă atenția că o să mă îmbolnăvesc dacă studiez prea mult. Asta era ceva neobișnuit: niciodată până atunci nu-mi spusese să las cartea deoparte.

La școală, am fost informați că orice am fi făcut la examene probabil nu avea să conteze. Notele finale aveau mai degrabă să fie acordate astfel încât să corespundă celor anticipate. Nu reușeam să mă relaxez. Voiam să fiu pregătită pentru orice eventualitate. Nu exista nicio garanție că se vor ține toate examenele sau că informația pe care o primiserăm nu avea să se schimbe. Poate aveam să repet anul. Sau poate aveam să termin școala fără să fi învățat capitalele lumii.

În ziua ultimului examen, profesorul meu, Kujtim, a deschis plicul cu lista de subiecte trimisă de Ministerul Educației. Era o tăcere solemnă în sala de sport a școlii, unde băncuțele fuseseră așezate la un metru una de alta, ca să ne împiedice să copiem. A citit cu voce tare ceea ce noi numeam „tezele de examen“ cu gravitatea la care te puteai aștepta în circumstanțe obișnuite. Tonul lui m-a făcut să mă gândesc că, în ciuda contextului neobișnuit, avusesem dreptate să iau pregătirea în serios. El citea: „O navetă spațială, care se îndreaptă spre Pământ cu viteza V, emite semnale luminoase în direcția în care zboară. Care e...“

Înainte ca profesorul să termine de citit întrebarea, a intrat în sală directorul școlii. Kujtim și-a scos ochelarii și a așteptat. Directorul i-a șoptit ceva la ureche, apoi și el a șoptit ceva, pe urmă directorul a aprobat din cap și a plecat. Kujtim s-a uitat pe geam, a tușit, a înghițit în sec și, fără să-și mai pună ochelarii, a început din nou să citească: „O navetă spațială, care se îndreaptă spre Pământ cu viteza V, emite semnale luminoase în direcția în care zboară. Care e viteza fotonilor în raport cu Pământul?“

După ce a terminat cu întrebările, s-a întors către tablă și a umplut ambele părți cu grafice și ecuații. Apoi s-a întors către noi, ținând foaia A4 lângă față, ca o pavăză. „Astea sunt răspunsurile“, a zis, înconjurat de un nor de praf de cretă. „Nu o să pice nimeni. Dacă nota voastră anticipată e 6, trebuie să copiați doar două răspunsuri.

Dacă e 8, trebuie să copiați trei. Dacă e 10, trebuie să le copiați pe toate patru. Nu încercați să rezolvați singuri problemele. Directorul a primit un telefon anonim. E posibil să se fi pus o bombă în școală care poate exploda în două ore. Două ore, i s-a spus. Poliția a venit deja s-o caute, dar nu a găsit nimic. Poate fi doar o glumă a unuia dintre prietenii voștri. Nu trebuie să vă panicați. Dar trebuie să vă mișcați repede.“

Acesta a fost ultimul meu examen. Școala nu a sărit în aer, fusese o alarmă falsă. Când am relatat episodul acasă, tata a râs — a râs în hohote, bătând cu mâna în masă iar și iar și ștergându-și lacrimile care i se rostogoleau pe obraji. „O bombă!“ striga. „O bombă! Ți-am spus să dormi, Leușca! Ți-am spus că o să fie o formalitate! O bombă! Genial! O bombă! Și v-au lăsat să continuați! Magistral! Genial!“

După-amiază, m-am temut că rochia de mătase turcoaz pe care o cumpărasem pentru banchet era prea lungă și că nu aveam să găsesc o croitoreasă să-i ajusteze lungimea așa, pe nepusă masă. „E deja mult deasupra genunchilor“, a pufnit bunica când am probat-o. „Mi s-a pus albeață pe ochi“, a adăugat scuzându-se, cu referire la cataracta ei, „nu pot să te ajut“.

Era genul de mică modificare a hainelor la care mama era specialistă. Uram faptul că nu e aici. Purtasem doar pantaloni la școală și voiam să marchez evenimentul. Tata și-a dat ochii peste cap cu aerul său neajutorat tipic și o umbră vagă de vinovăție i-a traversat chipul. Cel puțin, el a avut tactul de a nu sugera că rochia e deja prea scurtă.

În ziua următoare, ne-am ținut banchetul într-un hotel romantic de pe plajă numit Hotel California. Aparținea celei mai importante bande locale, aceeași care o trecuse pe mama peste graniță și care controla cea mai mare parte a armelor furate. Hotel California era înconjurat de bărbați înarmați care trăgeau din când în când în aer, atât pentru a avertiza bandele rivale că hotelul e bine păzit, cât și pentru a contribui la atmosfera festivă din sala mare, imitând vechea tradiție balcanică de a trage focuri de armă la nunți. Banchetul chiar semăna cu o nuntă: băieții purtau costum și cravată și toate fetele, cu excepția mea, au venit în rochii de seară lungi. Chelnerii au adus aperitive toată ziua și horele au continuat până în jurul orei patru, când bărbați înarmați au intrat să ne atragă atenția că circulația civililor pe străzi urmează să fie suspendată. Au pus Hotel California la final și, în timp ce ne strângeam lucrurile să părăsim sala, cântam „Welcome to the Hotel California! Such a lovely place, such a lovely face!“ în timp ce bărbații țineau armele îndreptate spre noi. „Mă scoate din minți“, a zis o fată din clasa mea când ieșeam pe ușă. „Căldura asta mă scoate din minți! Uită-te și tu, mi-a stricat machiajul,

mi se scurge pe toată fața, parcă aș fi o moartă acoperită cu țărână.“

Când mă gândesc acum la terminarea școlii, îmi amintesc că mă simțeam ușurată că scăpasem așa de ușor cu examenele și frustrată că-mi irosisem nopțile pregătindu-mă pentru ele. Eforturile mele de a păstra ordinea pe acea dimensiune a vieții mele, în ciuda a tot ce se întâmpla în rest, par acum, într-un anume fel, patologice.

Erau multe lucruri pe care ajunsesem să le accept pe parcursul acelor luni. M-am împăcat cu ideea că tata va fi adesea blocat la parlament fără să știu când va ajunge acasă, dacă va ajunge acasă. M-am împăcat cu noutățile entuziaste ale mamei despre soarta permisului ei de muncă în Italia și cu asigurările ei ridicole că nu o deranja deloc să curețe băile unor străini o perioadă de timp; spunea că munca asta îi abate gândurile de la politică. M-am împăcat cu pierderea vocii. M-am împăcat cu ideea că poate va trebui să apelez la scris ca să-mi exprim gândurile de aici înainte. M-am împăcat cu gândul că prietenul meu din copilărie, Flamur, care odată a ucis o pisică în fața mea, s-a omorât în prezența mamei lui în timp ce se juca cu Tokarevul TT-33. M-am împăcat cu clinchetul gloanțelor de kalașnikov care aterizau pe pervazul meu. Am învățat să adorm cu ele. M-am împăcat cu bombele din timpul examenelor și cu armele de la banchet.

Am învățat să trăiesc cu sentimentul că duc o viață precară. M-am împăcat cu lipsa de sens a îndeplinirii acțiunilor cotidiene ca mâncatul sau cititul sau mersul la culcare, când nu știi dacă în ziua următoare vei mai putea face același lucru. M-am împăcat cu anonimatul tuturor tragediilor care aveau loc în jurul meu și cu felul în care, brusc, nu mai avea niciun rost să afli circumstanțele în care a murit un vecin sau o rudă — intenționat sau accidental, de unul singur sau înconjurat de familie, violent sau liniștit, ridicol sau cu demnitate.

M-am împăcat cu diferitele explicații despre ce a cauzat una sau alta, despre comunitatea internațională care ne avertizase în legătură cu decizia cutare și cutare, despre lunga istorie fulminantă a Balcanilor — că trebuie să iei în calcul diviziunile etnice și religioase ce caracterizau acel colț al lumii, dar și moștenirea socialistă. M-am împăcat cu povestea auzită în presa internațională: că războiul civil albanez putea fi explicat nu de colapsul unui sistem financiar defectuos, ci de animozitățile vechi dintre diferitele grupări etnice, Gheg în nord și Tosk în sud.[29] Am acceptat-o în ciuda absurdității sale, în ciuda faptului că nu știam drept ce trec eu, dacă sunt una sau alta, ori amândouă. Am acceptat-o, chiar dacă mama era Gheg și tata era Tosk și, pe toată durata căsătoriei lor, doar diferențele politice sau sociale contaseră, niciodată accentele cu care vorbeau. Am acceptat-o, așa cum a făcut toată lumea, așa cum am acceptat harta drumului

liberal pe care o urmaserăm cu religiozitate, așa cum am acceptat că planul putea să meargă prost doar din cauza unor factori exteriori — precum normele noastre comunitare înapoiate — și sub nicio formă din cauza contradicțiilor sale intrinseci.

M-am împăcat cu ideea că istoria se repetă. Îmi amintesc că mă gândeam: prin asta au trecut părinții mei? Prin asta au vrut să trec eu? Asta înseamnă să-ți pierzi speranța, să devii indiferent la categorii, la nuanțe, la distincții, la evaluarea plauzibilității unor interpretări diferite, la adevăr?

Parcă ne întorseserăm în 1990. Era același haos, aceeași senzație de nesiguranță, același colaps al statului, același dezastru economic. Cu o singură diferență. În 1990, nu aveam nimic, decât speranță. În 1997, nu mai aveam nici asta. Viitorul arăta sumbru. Cu toate acestea, trebuia să mă port ca și cum mai aveam un viitor și să iau decizii crezând că mai am un loc în el. Trebuia să decid ce vreau să fac ca om mare și să-mi aleg materia de studiu la universitate. Alegerea mi s-a părut dureros de dificilă. Mi-a venit greu să evaluez opțiunile, să mă imaginez trăind un fel de viață mai degrabă decât altul și să mă gândesc la viitorul meu în oricare dintre ele. Mi s-a părut imposibil să mă gândesc la domenii de studiu izolate, precum dreptul, medicina, economia, fizica, ingineria, la ce sunt ele și la cum ai putea deveni expert. Mă tot gândeam la valoarea lor comună, dacă exista ceva ce le lega și la scopul pe care îl deserveau. Mă întrebam dacă joacă un rol în a ne ajuta să înțelegem lucrul ăsta numit istorie, în care vedem mai mult decât o secvență haotică de personaje și evenimente și pe care îl investim cu sens, cu un simț al orientării și cu posibilitatea de a învăța despre trecut și de a folosi această cunoaștere pentru a modela viitorul. Nu știam ce să aleg. Tot ce aveam erau îndoieli.

Dar îndoielile m-au ajutat să aleg. Am anunțat rezultatul deciziei la o cină cu tata și bunica, în timp ce mâncam niște măsline. Tata s-a speriat.

— Filosofie? a zis. Filosofie, cum a făcut Catârca?

— Catârca? am întrebat, surprinsă că a pomenit-o pe profesoara mea.

— Filosofie. Marxism, a insistat el. Asta a studiat Catârca. E același lucru. Până și Marx știa că nu merită. Știi ce a zis? Că filosofii doar au interpretat lumea. Ideea e s-o schimbi. A spus-o în Teza a unsprezecea despre Feuerbach. Vrei să ajungi asemenea Catârcei? Nu au ieșit multe adevăruri din gura lui Marx, dar ăsta a fost probabil unul.

Tata a recitat Teza a unsprezecea despre Feuerbach de parcă ar fi fost un verset din Coran sau din Biblie. Să nu poftești. Să nu studiezi filosofia.

— Nu am mai auzit asta până acum, am răspuns. Și, în tot cazul, poți schimba lumea studiind filosofia, am continuat, molfăind o măslină.

— Asta e ideea lui Marx, a răspuns tata. Filosofia e moartă. Filosofii vin cu teorii, o teorie după alta, dar toate se contrazic între ele. Nu ai cum să spui cine are dreptate și cine nu. Ar trebui să-ți alegi o știință exactă, ceva ce poate fi verificat sau dezmințit, cum este chimia sau fizica. Sau alege ceva care îți dă niște abilități pe care să le poți folosi pentru a face viața oamenilor mai bună. Fă-te medic, de exemplu, sau avocat, practic orice.

— Bineînțeles că poți, am argumentat, gândindu-mă încă la citatul tatei.

Părea surprins.

— Ai zis că ideea nu e să interpretezi lumea, ci s-o schimbi. Poate că Marx a vrut să spună că acea filosofie care schimbă lumea în direcția bună este cea bună, am mormăit, plimbând măslina în gură în încercarea de a-i scoate sâmburele.

— Deja vorbești ca o marxistă, a zis. Ei credeau că știu care e direcția bună.

A doua referire la Marx era mai alarmantă decât prima. De fiecare dată când părinții spuneau „cutare a fost marxist“ sau „cutare e încă marxist“, ceea ce voiau să spună mergea de la „cutare e un prost“ la „nu trebuie să ai încredere în el“ sau „cutare e un criminal“. Să fii numit marxist nu era niciodată o laudă.

— Filosofia nu e o profesie! a exclamat. Poți cel mult să te alegi cu un post de profesoară de liceu, explicând istoria Partidului unor copii apatici de șaișpe ani.

— Ce Partid? am zis, mai ronțăind niște măsline. Nu e niciun Partid. Nu avem nicio istorie a Partidului.

— Chestia aia pe care o predă Catârca zilele astea, a făcut el o concesie, corectându-se.

— Nu eu l-am adus în discuție pe Marx, am zis, ridicând tonul. Tu ai făcut-o. Asta e tot ce știi despre filosofie. Sunteți toți obsedați de marxism. Poate că marxismul e mort.

În acel punct, vocea a început să-mi tremure.

— Dar filosofia e mai mult decât atât. Eu nu știu nimic despre marxism. Văd cum v-a distrus viețile, dar...

— Ar fi distrus-o și pe a ta, dacă te-ai fi născut câțiva ani mai devreme, m-a întrerupt tata.

— E suficient de distrusă și așa. Marxismul nu o s-o facă mai rea.

Bunica s-a ridicat să strângă farfuriile de la cină, apoi s-a întors

către tata, ca și cum s-ar fi răzgândit.

— Tu nu ai studiat ce ai vrut la universitate, a zis calmă. De ce vrei să-i impui același lucru fiicei tale? Ce sens are să le faci copiilor tăi ceea ce chiar tu ai urât toată viața?

Era un contrast puternic între tonul și cuvintele ei. Vorbea fără să se aprindă, de parcă își dădea cu părerea despre diagnosticarea unei afecțiuni, nu discutam alegerile mele de viitor. Am decis să-mi țin gura.

— Nu înțeleg, a zis tata neliniștit. Nu au studiat niciodată filosofie la școală. Nici măcar pe Marx. Cum o să pot să le cer oamenilor să-mi împrumute bani pentru studiile ei? Să studieze ce? FI-LO-SO-FI-E. Oamenii o să creadă că ne-am pierdut mințile. Ce știe ea despre filosofie?

Era mânie în vocea lui.

În seara aceea, am făcut un pact. Ei au promis că mă lasă să studiez filosofia, iar eu am promis că mă țin departe de Marx. Tata m-a lăsat să plec. Am părăsit Albania și am traversat Adriatica. Le-am făcut cu mâna tatălui meu și bunicii rămași pe țărm și am călătorit spre Italia pe un vas ce naviga peste mii de trupuri înecate, trupuri ce fuseseră cândva purtătoarele unor suflete mai pline de speranță decât al meu, dar care avuseseră mai puțin noroc decât mine. Nu m-am întors niciodată.

Epilog

În fiecare an, îmi încep cursurile despre Marx la London School of Economics spunându-le studenților că mulți oameni se gândesc la socialism ca la o teorie a relațiilor materiale, a luptei de clasă sau a dreptății economice, dar că, în realitate, ceva mult mai fundamental îl animă. Socialismul, le spun eu, este înainte de toate o teorie despre libertatea umană, despre cum să vezi progresul istoriei, despre cum să te adaptezi circumstanțelor, dar și cum să încerci să te ridici deasupra lor. Libertatea nu e sacrificată doar când alții ne dictează ce să zicem, unde să mergem, cum să ne comportăm. O societate care pretinde că le dă oamenilor posibilitatea să-și înțeleagă potențialul, dar nu reușește să schimbe structurile care îi împiedică pe toți să prospere este tot una opresivă. Și totuși, în ciuda tuturor constrângerilor, nu ne pierdem niciodată libertatea interioară: libertatea de a face ce este corect.

Tata și bunica nu au trăit să vadă ce s-a ales de studiile mele. După ce a renunțat la cariera de parlamentar, tata a fost aruncat de la un angajator privat la altul, concedierile fiind de fiecare dată puse pe seama englezei lui proaste și, tot mai frecvent, a abilităților rudimentare de a lucra pe calculator. Pentru a ușura căutarea unei slujbe, familia s-a mutat într-un apartament din capitală, în apropierea Grădinii Botanice, acum una dintre cele mai poluate zone din țară. Astmul său s-a agravat. Într-o seară de vară, la scurt timp după cea de-a șaizecea aniversare, a avut un atac puternic de astm. S-a grăbit la fereastră și a deschis-o să respire, dar a fost învăluit într-un nor de monoxid de carbon și praf. Ambulanța l-a găsit mort.

Mama era în Italia când s-a întâmplat. Părinții mei se împăcaseră, dar ea lucra acolo sezonier ca îngrijitoare sau femeie la curățenie ca să mai plătească o parte din noile noastre datorii, în timp ce frații ei din Albania erau pe urmele fostelor lor proprietăți confiscate. Eforturile lor, pe care Nini le-a socotit dintotdeauna o „pierdere de timp“, au fost răsplătite la câteva luni după moartea ei, care a venit după cea a tatei. O bucată mare de pământ de pe coastă a fost vândută unui dezvoltator imobiliar arab și norocul ni s-a schimbat peste noapte.

Nu mai trebuia să-mi număr ultimul bănuț până la următoarea bursă. Mă puteam bucura de mese în oraș sau de stat la un pahar până târziu în baruri discutând politică cu noii mei prieteni de la universitate. Mulți dintre acești prieteni se dădeau socialiști — socialiști occidentali, adică. Vorbeau despre Rosa Luxemburg, Lev

Troţki, Salvador Allende sau Ernesto „Che“ Guevara ca despre nişte sfinţi seculari. Mi-am dat seama că, în această privinţă, se asemănau cu tata: singurii revoluţionari pe care îi considerau demni de admiraţie fuseseră omorâţi. Aceste figuri legendare apăreau pe postere, tricouri şi căni de cafea, la fel cum fotografiile lui Enver Hodja erau prezente în sufrageriile oamenilor în timpul copilăriei mele. Când am atras atenţia asupra acestui aspect, prietenii mei au vrut să afle mai multe despre ţara mea. Dar nu considerau că poveştile mele din anii ’80 erau în vreun fel relevante pentru crezurile lor politice. Uneori, actul de a apropria eticheta de „socialist“ pentru a descrie atât experienţele mele, cât şi angajamentul lor era privit ca o provocare periculoasă. Când mergeam la Roma la un mare concert în aer liber de 1 mai, nu mă puteam abţine să evoc defilările de Ziua Muncitorilor din copilăria mea. „Ceea ce aţi avut voi nu a fost cu adevărat socialism“, spuneau, abia reuşind să-şi ascundă iritarea.

Poveştile mele despre socialismul din Albania şi referirile la toate celelalte ţări socialiste cu care se măsura socialismul nostru erau, în cel mai bun caz, tolerate ca observaţiile stânjenitoare ale unei străine care învaţă încă să se integreze. Uniunea Sovietică, China, Republica Democrată Germană, Iugoslavia, Vietnam, Cuba; nici la ele nu era nimic socialist. Erau văzute ca perdantele pe bună dreptate ale unei bătălii istorice la care adevăratele, autenticele purtătoare ale titlului încă urmau să se alăture. Socialismul prietenilor mei era limpede, luminos şi undeva în viitor. Al meu era murdar, însângerat şi ţinea de trecut.

Şi, cu toate acestea, viitorul pe care îl căutau ei, şi pe care statele socialiste l-au întruchipat la un moment dat, era inspirat de aceleaşi cărţi, de aceleaşi critici la adresa societăţii, de aceleaşi personaje istorice. Spre marea mea surpriză, ei vedeau asta ca pe o coincidenţă nefericită. Tot ceea ce mersese prost în partea mea de lume putea fi explicat prin cruzimea conducătorilor noştri sau prin unic de înapoiata natură a instituţiilor noastre. Credeau că nu au mai nimic de învăţat din asta. Nu exista niciun risc de a repeta aceleaşi greşeli, niciun motiv să reflectezi la ce se înfăptuise şi de ce se dusese totul pe apa sâmbetei. Socialismul lor era caracterizat de triumful libertăţii şi al dreptăţii; al meu, de eşecul lor. Socialismul lor avea să fie pus în practică de oamenii potriviţi, animaţi de motivele potrivite, în circumstanţele potrivite, într-o combinaţie justă de teorie şi practică. Îmi rămânea un singur lucru de făcut în legătură cu al meu: să-l uit.

Dar eu nu voiam să uit. Nu e că mă simţeam nostalgică. Nu e că îmi romanţam copilăria. Nu e că acele concepte cu care crescusem erau atât de adânc înrădăcinate în mine încât era imposibil să mă dezleg de ele. Dar, dacă exista o lecţie pe care s-o fi învăţat din istoria

familiei și a țării mele, aceea era că oamenii nu fac istoria în circumstanțele alese de ei. E ușor de zis „Ceea ce ați avut voi nu a fost lucrul adevărat“, făcând referire la socialism sau la liberalism, la orice amestec complex de idei și realitate. Ne eliberează de povara responsabilității. Nu mai suntem complici la tragediile morale în numele marilor idei și nu trebuie să reflectăm, să ne cerem scuze sau să învățăm din ele.

„Facem un grup de lectură Das Kapital“, mi-a zis un prieten într-o zi. „Dacă vrei să ni te alături, vei afla despre socialismul adevărat.“ Așa că m-am dus. Când am citit primele pagini din prefață, m-am simțit un pic de parcă auzeam franceza: o limbă străină pe care o învățasem când eram copil, dar o practicasem rar. Îmi aminteam multe dintre cuvintele-cheie: capitaliști, muncitori, latifundiari, valoare, profit, iar ele reverberau în capul meu cu vocea și formulările simplificate, adaptate pentru școlari, ale învățătoarei mele Nora. Dar, scria Marx în paginile de introducere, „este vorba de persoane numai în măsura în care ele sunt personificarea unor categorii economice, exponenții unor anumite relații și interese de clasă“[30]. Dar pentru mine, dincolo de fiecare personificare a unei categorii economice erau oameni reali, în carne și oase. În spatele capitalistului și latifundiarului erau străbunicii mei; în spatele muncitorilor, erau romii care lucrau în port; în spatele țăranilor, oamenii alături de care bunica a fost trimisă să muncească ogoarele când bunicul a fost închis și despre care vorbea cu condescendență. Era imposibil să continui să citesc și să trec pur și simplu peste toate astea.

Mamei i se pare greu de înțeles de ce îl predau și studiez pe Marx, de ce scriu despre dictatura proletariatului. Citește uneori articolele mele și le găsește derutante. A învățat să se descurce cu întrebările incomode ale rudelor. Chiar cred că aceste idei sunt convingătoare? Sau fezabile? Cum e posibil așa ceva? De obicei, ține aceste comentarii pentru ea. O singură dată mi-a pomenit remarca unui văr că bunicul nu a făcut cincisprezece ani de închisoare ca eu să părăsesc Albania și să apăr socialismul. Am râs amândouă stânjenite, apoi am rămas tăcute și am schimbat subiectul. M-a făcut să mă simt aidoma cuiva care e complice la crimă, ca și cum simpla asociere cu ideile unui sistem care a distrus atât de multe vieți în familia mea ar fi de ajuns să mă facă responsabilă că s-a apăsat pe trăgaci. În adâncul sufletului meu, știam că asta gândește. Am vrut mereu să clarific lucrurile, dar nu știam de unde să încep. M-am gândit că e nevoie de o carte ca să răspund.

Aceasta e cartea. La început, trebuia să fie o carte de filosofie despre suprapunerea ideilor de libertate în tradițiile liberală și socialistă. Dar atunci când am început să scriu, la fel ca atunci când am început să citesc Das Kapital, ideile s-au transformat în oameni,

oamenii care m-au făcut să fiu cine sunt astăzi. Au iubit și s-au luptat unul cu altul, au avut diferite viziuni despre sine și despre obligațiile lor față de ceilalți. Au fost, așa cum scrie Marx, produsul relațiilor sociale pentru care nu erau responsabili, dar au încercat, cu toate acestea, să se ridice deasupra lor. Au crezut că au reușit. Dar când aspirațiile lor au devenit realitate, visurile lor s-au transformat în deziluzia mea. Trăiam în același loc, dar în lumi diferite. Aceste lumi se suprapuneau doar parțial; când o făceau, vedeam lucrurile cu alți ochi. Pentru familia mea, socialismul era echivalent cu refuzul: refuzul de a fi ceea ce doreau să fie, al dreptului de a face greșeli și de învăța din ele, de a explora lumea în condițiile lor. Pentru mine, liberalismul era echivalent cu promisiunile încălcate, cu destrămarea solidarității, cu dreptul de a moșteni privilegii, închizând ochii în fața nedreptății.

Într-un anumit sens, am închis un cerc. Când vezi un sistem schimbându-se o dată, nu e greu să crezi că se poate schimba din nou. Să lupți împotriva cinismului și a apatiei politice devine ceea ce s-ar putea numi o datorie morală; pentru mine, e mai mult o datorie pe care simt că o am față de toți cei din trecut care au sacrificat totul pentru că ei nu au fost apatici, ei nu au fost cinici, ei nu au crezut că lucrurile se vor așeza de la sine dacă le lași pur și simplu să-și urmeze cursul. Dacă nu fac nimic, eforturile lor vor fi fost în zadar, viețile lor vor fi fost fără sens.

Lumea mea e tot la fel de departe de libertate ca aceea de care părinții mei încercau să scape. Amândouă sunt departe de ideal. Dar eșecurile lor au luat forme particulare și, dacă nu reușim să le înțelegem, vom rămâne mereu divizați. Mi-am scris povestea ca să explic, ca să mă împac cu trecutul și ca să continui lupta.

Mulțumiri

Această carte a fost scrisă în mare parte la masa dintr-o bucătărie din Berlin în timpul pandemiei de COVID-19. S-a dovedit a fi locul perfect unde să mă ascund de copiii (mei) pe care ar fi trebuit să-i școlesc acasă și să reflectez la cuvintele bunicii mele: „Când e greu să vezi limpede viitorul, trebuie să te gândești la ce poți învăța din trecut“. Le mulțumesc mamei mele, Doli, și fratelui meu, Lani, care au acceptat să retrăiască trecutul alături de mine, pentru că m-au lăsat să le spun poveștile cu cuvintele mele și pentru că ei întotdeauna spun adevărul.

Îi mulțumesc editoarei mele, Casiana Ioniță, pentru că a fost prima persoană care a întrebat dacă m-am gândit vreodată să prezint scrierile mele academice unui public mai larg, dar și agentei mele, Sarah Chalfant, pentru că mi-a dat încrederea să duc la bun sfârșit un proiect care a ajuns să fie foarte diferit de cum fusese inițial imaginat. Fără inteligența, întrebările, comentariile, răbdarea și buna lor dispoziție cu care au înzestrat diferitele sale etape, această carte nu ar fi existat.

Le mulțumesc lui Alane Mason de la Norton și lui Edward Kirke de la Penguin, pentru sugestiile editoriale excelente asupra întregului manuscris, și echipelor incredibil de talentate și de pasionate care au făcut ca această carte să devină realitate: Sarah Chalfant, Emma Smith și Rebecca Nagel de la Wylie Agency; Casiana Ioniță, Edward Kirke, Sarah Day, Richard Duguid, Thi Dinh, Ania Gordon, Olga Kominiek, Ingrid Matts și Corina Romonti de la Penguin Press; și Alane Mason, Mo Crist, Bonnie Thompson, Beth Steidle, Jessica Murphy și Sarahmay Wilkinson de la Norton.

Le mulțumesc lui Chris Armstrong, Rainer Forst, Bob Goodin, Stefan Gosepath, Chandran Kukathas, Tamarei Jugov, Catherinei Lu, Valentinei Nicolini, lui Claus Offe, Davic Owen, Mario Reale, Paolei Rodano și lui David Runciman pentru excelentele comentarii la primele variante ale cărții, pentru prietenia și susținerea lor permanentă.

Le mulțumesc prietenilor mei din Albania și de „cealaltă“ parte a Cortinei de Fier în general, care mi-au împărtășit amintiri din copilărie și m-au ajutat să reconstruiesc evenimente și impresii și care m-au lăudat și criticat în proporțiile cuvenite. Le sunt deosebit de recunoscătoare lui Uran Ferizi și Shqiponjei Telhaj (editorii mei neoficiali!) și Odetei Barbullushi, Migenei Bregu, lui Eris Duro, Boranei Lushaj, Xhoanei Papakostandini și Pionierului Secret pentru

comentariile excelente asupra manuscrisului și perspectivele lor geografice și politice comparative de neprețuit.

Le mulțumesc, de asemenea, lui Joni Baboci, Tsveti Georgieva, Anilei Kadija, lui Bledar Kurti, Viliem Kurtulaj, Gjyzei Magrini, lui Adlej Pici, Roland Qafoku, Fatos Rosa, Florei Sula și lui Neritan Sejamini, pentru ajutorul oferit cu diferite aspecte ale proiectului sau pentru trimiterea rapidă a materialului de la Tirana chiar și în perioada carantinei.

Le mulțumesc minunat de încurajatorilor mei colegi și studenților mei străluciți de la London School of Economics pentru numeroasele conversații înălțătoare pe tema libertății, tuturor membrilor colocviului Normative Orders de la Frankfurt pentru discuția excelentă, precoce despre ideile pentru carte și Trustului Leverhulme și Fundației Humboldt pentru finanțarea concediului de cercetare care mi-a permis să scriu aceste pagini.

Îi mulțumesc familiei mele: Jonathan (un alt editor neoficial!), Arbien, Rubin, Hana, Doli, Lani și Noana, pentru că au trecut alături de mine prin toate chinurile și bucuriile acestei cărți, și pentru tot restul.

Tatăl meu, Zafo, și bunica mea, Nini, au fost mereu alături de mine. Zafo ar fi găsit probabil o glumă de făcut în acest moment, probabil ceva legat de mine care mă dau marxistă în timp ce spun „mulțumesc“ de atât de multe ori. Nini m-a învățat cum să trăiesc și cum să mă gândesc la trăit. Îmi e dor de ea în fiecare zi. Această carte e dedicată memoriei ei.

Cuprins

Notes

[←1]

Iată-te, în sfârșit! Te așteptăm de două ore! Ne-am făcut griji! Maică-ta s-a întors deja! Taică-tău s-a dus să te caute la școală! Frate-tău plânge! (în fr. în orig.).

[←2]

Ce tropot se aude prin noapte și vânt? / E tatăl purtându-și copilul plăpând" („Craiul ielelor", în Goethe, Viața-i un lucru bun: O sută de poeme alese de Siegfried Unseld, traducere de Ștefan Augustin Doinaș, Univers, București, 1999, p. 53.

[←3]

Ibidem, p. 54.

[←4]

Îmi dai cuvântul tău de onoare, da? (în fr. în orig.).

[←5]

„De am căzut, nu-i un mister, / De vină e doar Voltaire, / Am dat cu nasul de... [șanț] / De vină e doar Rousseau.“ (Victor Hugo, Mizerabilii, traducere de Lucia Demetrius și Tudor Măinescu, note de N.N. Condeescu, prefață de Lucian Pricop, Cartex 2000, București, 2015, p. 48.).

[←6]

„Suntem tot mai liberi acum / Nu mai e doar un vis și nu mai suntem singuri / Suntem tot mai uniți / Dă-mi mâna și vei vedea cum zburăm / Împreună… o Europă unită, unită“ (în it. în orig.).

[←7]

Vise plăcute, dragii mei prieteni.

[←8]

Schimbul de populație greco-turcă, prevăzut în Tratatul de la Lausanne (1923), a reprezentat o relocare forțată în masă, bazată pe apartenență religioasă și având ca scop epurarea minorităților etnice. Astfel, populația ortodoxă din Turcia a migrat în Grecia, iar populația musulmană din Grecia a migrat în Turcia.

[←9]

Asta nu e o jucărie! Nu te gândești decât la tine! (în fr. în orig.).

[←10]

Poveste populară albaneză asemănătoare cu Punguța cu doi bani.

[←11]

Taică-tu e furios (în fr. în orig.).

[←12]

Extraordinar de entuziasmant.

[←13]

„În numele lui Dumnezeu, cel milostiv, îndurat. / Spune: «El este Dumnezeul cel unic, / Dumnezeul cel veșnic, / El nu se naște și nu este născut / și nimenea nu-i este asemenea».“ (în Coranul, traducere din arabă de dr. Silvestru Octavian Isopescul, ETA, Cluj-Napoca, 1992, p. 604).

[←14]

În original, Marines.

[←15]

Vas de dimensiuni mici; folosit ca nume de alint, poate însemna „fetiță durdulie“ (în albaneză în orig.).

[←16]

Allah e generos (în arabă în orig.).

[←17]

Piețe emergente, încrederea investitorului, structuri guvernamentale, transparență în lupta anticorupție, reforme de tranziție.

[←18]

Jocuri piramidale.

[←19]

Materie obligatorie de liceu despre mașini și inginerie, un avatar al programei școlare de inspirație sovietică (n.a.).

[←20]

Una dintre primele scheme piramidale care s-au prăbușit (n.a.).

[←21]

Altă schemă piramidală, răspândită mai ales în sudul țării (n.a.).

[←22]

Oraș din sudul țării, având în mod tradițional simpatii de stânga (n.a.).

[←23]

Termen de alint în albaneză pentru „tati“ (n.a.).

[←24]

Sali Berisha (1944), cardiolog și fost membru de partid, a fost unul dintre liderii istorici ai mișcării studențești care au răsturnat guvernarea socialistă în anii ’90. A fost conducătorul Partidului Democrat al Albaniei, în care tata a ocupat poziția de parlamentar, partid aflat la guvernare la vremea la care au avut loc aceste evenimente (n.a.).

[←25]

Ziar cu simpatii de stânga, critic la adresa guvernului (n.a.).

[←26]

Orașe din sud, având în mod tradițional simpatii de stânga (n.a.).

[←27]

Oraș cu simpatii de stânga din sud, locul nașterii lui Enver Hodja (n.a.).

[←28]

Romano Prodi, prim-ministrul italian la vremea respectivă (de centru stânga) (n.a.).

[←29]

Cele două dialecte principale ale limbii albaneze, separate geografic de râul Shkumbin.

[←30]

Karl Marx, Friedrich Engels, „Prefață la ediția întâi“, în Opere, volumul 23, Editura Politică, București, 1966, p. 16.